

Празька
літературна школа:
ліричні та епічні твори

Упорядкування і передмова
Віри Просалової

Донецьк
"Східний видавничий дім"
2008

ББК 83.3 (4 УКР) 6 я 73

УДК 82-3:821.161.2 (437) "20"

П 83

Празька літературна школа: Ліричні та епічні твори /
Упорядкування і передмова В.А.Просалової. – Донецьк:
Східний видавничий дім, 2008. – 280 с.

ISBN 978-966-317-029-9

П 83

До книги увійшли ліричні та епічні твори письменників "Празької школи" – найпомітнішого художнього явища української літератури першої половини ХХ століття. Літературна спадщина Юрія Дарагана, Євгена Маланюка, Юрія Липи, Юрія Клена, Оксани Лятуринської, Галини Мазуренко, Олега Ольжича, Олени Теліги, Леоніда Мосендза, Івана Ірлявського та інших представників Празької літературної школи дозволяє відчувати пульс тієї бурхливої доби, відкриває панораму подій української історії, художньо переконливо зображує життя сучасників.

Книга адресована студентам-філологам, учителям-словесникам, усім, хто цікавиться українським словом.

*Книга видана на замовлення Донецької обласної
державної адміністрації та Донецької обласної ради.*

ISBN 978-966-317-029-9

© В. Просалова,
© Макет, "Східний
видавничий дім", 2008

"НІ РОСІЇ, НІ ЄВРОПІ НЕ ЗРОЗУМІТИ СИНІВ ТВОЇХ!"

У книзі подані ліричні й епічні твори письменників Празької літературної школи, позначені вольовою напругою, життєтворчою енергією. Творення – всупереч сірій мряці буднів, пошуку ґрунту під ногами і можливості вижити – надавало літературній діяльності українських письменників вищого сенсу: вони плекали свій духовний світ, творили іншу художню реальність, в якій оживали героїчні сторінки нашої історії (Ю.Липа, Л.Мосендз, Г.Мазуренко), перипетії власної долі (Є.Маланюк, Юрій Клен), чарівний світ дитинства (О.Лятуринська). І меншою мірою – безрадісне сучасне, з його пошуком заробітку, безперспективністю і невлаштованістю.

Тому творчість для цих відірваних від України авторів була невід'ємною умовою буття – дещо герметичного, ізольованого, проте творчо активного і, головне, художньо значущого. Вагомість їхнього творчого доробку особливо помітна на тлі пафосної риторики радянських літераторів, які прагнули чи мусили пристосовуватися до соцреалістичного канону. Цього не розуміли "пражани", настроєні опозиційно до процесів, що відбувалися в Україні, готові боронити свої національні ідеали. Колишні учасники національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.) і свідки їх трагічної поразки, вони не зреклися своїх переконань, словом надолужували втрачене.

Це була духовна єдність "спізненого" (за висловом Є.Маланюка) покоління, що не підкріплювалася ні статутами, ні програмами. На цій підставі, власне, і виникають розбіжності у тлумаченні цього феномену, що й досі не знайшов однозначного трактування. При цьому практично не враховуються відмінності між організаційно впорядкованою літературною групою і школою, що, до речі, не передбачає структурного об'єднання, а завдячує своїм виникненням лідеру, визначному майстру, в якого вчать, якого наслідують. Йдеться при цьому не про безпосередність контактів, яких могло й не бути, а про засвоєння його досвіду, художніх знахідок.

У виникненні феномена Празької літературної школи мали місце, звичайно, ситуативні чинники: відносно сприятливі умови життя в Чехословаччині (зокрема, можливість емігрантам з України безкоштовно здобути вищу освіту, наявність навчальних і наукових закладів, зрештою, певної читацької аудиторії). У Празі перетиналися різні етнічні культури: чеська (найбільш численна), німецька, австрійська, єврейська, українська та інші. Помітний вплив на українських літераторів, що

визначилися у поліетнічному культурному просторі Чехословаччини, мали німецькомовні автори (Г.Майрінк, Ф.Кафка, М.Брод, Р.Фукс, Ф.Верфель, Е.Кіш та ін.), насамперед Р.М.Рільке з його зацікавленістю праслов'янською культурою. Особливий статус Р.М.Рільке, який народився у Празі, пояснюється подібністю доль і творчих індивідуальностей: незахищеністю емігрантів перед світом зла, відчуттям своєї інакшості в чужомовному оточенні, інтенсивними духовними пошуками, які призводили до того, що Прага для Є.Маланюка озивалася рядками Р.М.Рільке ("строфами Рільке тут шумлять сади...").

Національно-етнічна поліфонія як свого роду "європейськість" простежувалася у спробах українських письменників прилучити національну культуру до здобутків світової. Тому Є.Маланюк, Л.Мосендз, Юрій Клен прагнули познайомити українського читача з творами Р.М.Рільке, перекладали їх ("Осінній день", "Орфей, Еврідіка, Гермес") українською мовою, трансформували їх мотиви й образи, віднаходили в його поезії суголосне власним пошукам: засвоєння європейських традицій, збереження духовного досвіду людства, віднаходження потрібного слова.

Ідея єдності культурного розвитку людства була екзистенційно пережита письменниками і випробувана в різних сферах діяльності, зокрема в літературній критиці, перекладацтві, художній творчості. Науковий потенціал учених-митців сприяв не лише поглибленню інтелектуального струменя у їх творчості, а й веденню діалогу з науковим і мистецьким світом, здавалось би, на паритетній основі, якби вони репрезентували державну націю. Колоніальні умови, в яких перебувала Україна, не давали ніяких можливостей для такого діалогу, тому діалог, якщо і виникав, то набирав локального характеру, виявляючись на рівні особистих контактів.

Найбільш відкритими для безпосередніх зв'язків з інонаціональним мистецьким світом були письменники-вчені: Юрій Клен, Л.Мосендз, Є.Маланюк, О.Ольжич, більшу загерметизованість виявляли закорінені у національну традицію О.Стефанович, О.Лятуринська. Безперечно, всі вони різнилися ступенем засвоєння культурних надбань людства, проте загалом у порівнянні з наступними поколіннями виявляли більшу протидію, зокрема у мовних питаннях, у проникненні інослов'янської тематики у твори.

У становленні "пражан" не варто, звичайно, ігнорувати ідеологічні й етнічні чинники, що відмежовували їх, з одного боку від радянофілів, з іншого – від представників інших спільнот. При всій національно-етнічній закоріненості, ідеологічній заангажованості – створене ними

не стало монолітним явищем: йшлося ж бо про художню творчість, а не про ідеологічні трактати.

Провісниками народження цього літературного феномена стали поетичні збірки "Сагайдак" (1925) Ю.Дарагана, "Стилет і стилос" (1925), "Гербарій" (1926) Є.Маланюка, "Світлість" (1925) Ю.Липи, "Акварелі" (1926) Г.Мазуренко. Актуалізація Ю.Дараганом і Є.Маланюком художніх знаків боротьби виявилася суголосною настроєм колишніх учасників національно-визвольних змагань. Згадувані меч, шаблі, стріли, сагайдак, стилет асоціювалися з волею і силою, відбивали героїку боротьби.

Збірка Ю.Дарагана "Сагайдак" була дебютом і водночас підсумком, синтезом громадянськи значущого та особистого. Назвою автор наголошував на бойовому характері своїх творів, свідомому заглибленні в минуле. Суспільно-політичні катаклізми викликали у поета не песимізм і розчарування, а дух спротиву, романтичний порив:

І тільки спрага, спрага волі
Так стисне горло, здавить так,
Що знов би, знов у дике поле!
Знов коні, стріли, бранці голі,
Шаблі та повний сагайдак!..

Култ волі, козацької слави озивався у збірці на різних регістрах: то ніжним сопрано, то молодецьким завзяттям.

"Назва "Сагайдак" особливо влучно підібрана для єдиної збірки... – вважають упорядники антології "Координати" Б. Бойчук і Б. Рубчак. – Багато віршів у ній справді – тугі і стрункі, як стріли. Крім того, ця назва пов'язана з головним тематичним колом збірки, яке стало своєрідною печаттю Дараганової творчості". Мова йде про пильне вчитування автора в ходу історії, історіософізм його художнього мислення. Єдиною збіркою Ю.Дараган визначив тематичне коло поезії Празької літературної школи, виділив у ній вузлові моменти: екзотику княжої доби, велич козаччини, героїку визвольної боротьби українського народу.

Якщо Ю.Дараган¹ визначив коло інваріантних мотивів, то Є.Маланюк – ідеологічне підґрунтя творчого процесу. Настроївши свою музу на хвилю служіння нації, поет уже назвою своєї першої збірки (за часом впорядкування – другої) "Стилет і стилос" окреслював функції поетичного слова: стилоса, що за силою свого впливу, акумульованої в ньому енергії, був би стилетом. Поет використав подібні за звучанням, проте різні за значенням слова, досягаючи звукового ефекту подвоєння.

¹ Координати. Антологія сучасної поезії на Заході. – Мюнхен: Сучасність, 1969. – Т.1. – С.23-24.

"Стилєт – це символ одвічної борні, навіть якщо для неї потрібні офіри, це свідомий вибір боротьби за ідеали народу, – підкреслює Т. Салига. – Це те, чим живуть герої, "месники дужі", котрі вміють несхитно стояти на рідній землі, почувати себе часткою загальнолюдської світобудови. Стилос – це світ мистецтва у його витонченій гармонії, це музика тонів і півтонів, людських чуттів, це магія краси і добра"². Опозиція стилєт/стилос, якою починалася збірка, хоч і відкривала завісу запеклої душевної боротьби, але не виносилася в заголовок, бо знімалася в наступних текстах. Таким чином, внаслідок примирення полюсів цієї опозиційної пари ("розуму – уважний стилос та серця – вогняний стилєт") викристалізувалася назва, що стосувалася вже не одного конкретного вірша, а всієї збірки загалом, і це підкреслювалося перегуком її початку та кінця, які утворювали своєрідне кільце. Роздвоєння між стилєтом і стилосом, між громадянським покликанням і життєвими спокусами, "берегами краси", відгукувалося у багатьох ранніх віршах, розкриваючи етапи душевної боротьби та авторського самовизначення. Осмислювані Є.Маланюком образи стилєта і стилоса згодом міцно ввійшли у свідомість сучасників, знайшли відгук у літературних колах: "Хто ж тепер підніме той стилос,/ що стилєтом серця проймав?" (Н.Лівицька-Холодна "Ліричний спогад"). У свідомості "пражан" це образне поєднання стало знаковим.

Започаткована Є.Маланюком єдність протилежностей озвалася у збірці "Земля й залізо" (1930), але вже з точки зору потенційної рецепції нащадками, чим пояснювалися дієслівні форми минулого часу: "І ти, нащадче мій, збагнеш, <...> Чому стилєтом був мій стилос / І стилосом бував стилєт". Актуалізація номінативного акту відбувалася завдяки рідко вживаним лексемам (стилєт і стилос), що надавали свіжості зужитому поєднанню слів: зброя і перо.

Першою, як уже відзначалося, Є.Маланюк упорядкував збірку "Гербарій", підкреслюючи назвою строкатість уміщених у ній текстів. У збірці ще не було притаманного наступним виданням зовнішнього членування на розділи, цикли, проте в її побудові вже прочитувалася певна логіка, що виявлялася у нагадуванні про "ісход". "Це своєрідне нагадування цілком умисне, – вважає Л.Куценко, – бо ж як попередю фатальне залишення "олтарів" породило настрої першої частини, так само пам'ять про "ісход" дає зовсім інший погляд поета на світ"³. Повернення до найбільш трагічного – відходу з України – породжувало не лише нові поетичні імпульси, а й закладалося в основу композиції збірки.

² Салига Т. „Залізних імператор строф...” // Маланюк Є. Поезії. – Львів, 1992. – С.5-6.

³ Куценко Л. Маланюк: тло і постать. – К.: Вид. центр „Просвіта”, 2002. – С. 138.

Із трьох виданих у 1925 році збірок менш помітним був дебют Ю.Липи. Ключ до розуміння його "Світлості" закономірно слід шукати в однойменному циклі, який має ще й додаток. У зв'язку з тим, що автор рідко відзначав дату написання віршів, можна припускати, що до циклу ввійшли твори, написані до 1920 року. Ці вірші позначені відчуттям всюдиприсутності Бога, юнацькими сподіваннями покорити нові дні. Автор плакає світлість помислів, ясність думок, перемогу духовного над спокусами плоті. Світлість Всевишнього, світлість помислів, світло людської душі, що звільняється від житейських спокус і намулу гріховності, – такий вузол її лейтмотивів, що знаходять вияв у ключових словах: світ, світло, світлість, які нерідко виділяються графічними засобами. Перша збірка, хоч і відбивала риси авторської індивідуальності, проте не визначала творчого обличчя поета, а лише контурно окреслювала його.

Свій чіткий відбиток сувора доба залишила на наступній збірці Ю.Липи "Суворість" (1931), що підтверджувала появу поета-воїна, кристалізацію домінантних ознак його стилю. "В "Суворості", в цім суворім виборі і влучнім доборі окремих поезій, – відзначав Є.Маланюк, – відбилася постать автора найповніше і найяскравіше <...>: цю книгу створила впевнена рука майстра, свідомого своєї творчої відповідальності перед Словом і перед Добом"⁴. Сувора доба не лишала часу для сентиментальних звірянь, романтичних мрій, потребуючи дії, слова-зброї.

Остання поетична збірка Ю.Липи "Вірую!" (1938) підтвердила сформованість поетичного кредо автора, чіткість його "вірую", окресленого, як "Бог і непримиримість". Віра у провидіння, аскетизм, самозреченість вирізняли цього поета і були виявлені у текстах тепер максимально.

Назви згаданих вище збірок формувалися поетами за принципом ключових слів (сагайдак, стилет) і вводили в атмосферу боротьби, яка у свій час була для авторів школою змужніння. Тон наступних публікацій, отже, визначили поети-земляки Ю.Дараган і Є.Маланюк, меншою мірою – Ю.Липа.

Наступна дебютантка Г.Мазуренко збіркою "Акварелі", присвяченою матері, з котрою її рано розлучила доля, освідчувалася не лише у захопленні малярством, а й у виявленні свого Я: у пошуках адекватного вираження душевних станів, вербального відтворення вражень від навколишнього світу. Сама поетеса зізнавалася, що, захопившись графікою, намагалася уникнути "контур", проте

⁴ Маланюк Є. Книга спостережень. – Торонто, 1962. – Т. 1. – С. 226-227.

виявилося, що це неможливо, тому вона й змушена була зайнятися аквареллю. У зв'язку з тим, що термін "акварель" утвердився в літературознавстві на позначення творів, у яких настрої передавалися за допомогою пластично-зорових образів, доцільно виявити ознаки пристосування до канонів цього жанру у віршах поетеси. Г.Мазуренко справді фіксувала хвилинні настрої, їх перебіг, боротьбу. Діапазон переданих нею відчуттів значний: від ідилічних – до драматично-трагічних, зумовлених емігрантськими буднями, втратою рідної землі. Як художник, вона передавала своє бачення світу, його неповторну красу: "Водограю біле тіло / По камінню б'є в долини". Підзаголовком "настрої" акцентувалася увага на тому, що головними у збірці були емоційні стани, почуття, вираженню яких підпорядковувалися деталі навколишнього світу, тому в поетеси "вітер регоче, сунеться сум", тобто через сприйняття природних явищ розкривається душевний стан.

Наступні збірки Г.Мазуренко "Стежка" (1939) і "Вогні" (1939), видані у Празі, підтверджували продовження пошуків, визначення своєї стежки, незнищенну віру і в тепле слово, і в людей, і в Україну. "Серед Дніпрових вод не згине характерник, / Бо характерник – наш народ", – стверджувала поетеса, шукаючи опертя в духовних основах буття.

Збірки дебютантів впливали на інші, втягували у свою орбіту подібні, тобто формували контекст. Тому, скажімо, "Суворість" Ю.Липи, яка відповідала літературній атмосфері, виявилася ближчою до канону, що склався. Сам контекст не сприймався як щось застигле, раз і назавжди сформоване: навіть ті тексти, які вже завоювали ключові позиції, згодом поступалися перед іншими. Згадаймо, наприклад, як була сприйнята "спізніла", за авторським зізнанням, збірка Є.Маланюка "Земна мадонна" (1934). "Ось чому Маланюк, що ще певно дасть не один майстерний вірш, ніколи вже не дасть нічого несподіваного й нового, – підкреслював С.Гординський. – Ми вже знаємо його всього наскрізь, круг його емоцій та замилювань, знаємо, по яких рейках ходять поїзди його творчості, але водночас починаємо спостерігати, як він відстає від сучасності"⁵. У цих словах виявився симптом, що попереджав про зміну канону, динаміку контексту, на який впливали інші тексти, такі, як, наприклад, збірка Н.Лівицької-Холодної "Вогонь і попіл" (1934). Алюзійність її назви поширюється на весь текст. Структурно ця назва нагадує "Стилет і стилос" Є.Маланюка, проте компоненти заголовка першої збірки поетеси мають супровідний, а не опозиційний, як у Є.Маланюка, характер. І хоч заголовок асоціюється з боротьбою, проте це фіктивне відсилання, бо мова у Н.Лівицької-Холодної іде не про

⁵ Гординський С. Чотири реторти лірики // Назустріч. – 1935. – Ч.2. – С.3.

збройну боротьбу, а про любовну. Збірка "Вогонь і попіл" розкриває цілу гаму почуттів: від закоханості – до ненависті. Ці почуття знайшли вияв у символіці ("Чорний колір – колір зради, / А червоний – то любов..."), що набуває амбівалентного тлумачення, символізуючи, з одного боку, радість, любов до життя, а з іншого – згасання почуттів, помсту. Поєднання двох кольорів постає тим магічним чинником, який притягує до себе інші тексти. Принцип опозиції червоного і чорного може набувати то соціологічного забарвлення, як у Стендаля, то інтимного, як згодом у Д.Павличка ("Два кольори"). Лірична героїня Н.Лівицької-Холодної постає в різних іпостасях, що є наслідком своєрідної гри з читачем. Слова "... femme, soeur tragique de l'enfant", служачи епіграфом до збірки, натякають на зв'язок жінки з дитиною, але не той очікуваний і самозрозумілий, що жінка – продовжувачка роду, а несподіваний, ігровий. Жінка в іпостасі дитини здатна до гри, маскування своїх почуттів, дивовижних перевтілень. Таким чином, епіграф імплікує химерність тексту, в якому панівним стає концепт гри.

Скориставшись елементами вже виробленого дискурсу, Н.Лівицька-Холодна вступає – свідомо чи несвідомо – у змагання з тогочасним станом художнього канону. Тому декого з її сучасників це просто шокувало, тим більше, що опубліковані у "Літературно-науковому віснику" поезії, зокрема "Остання жертва", "Під рідним небом", відбивали настрої політичної еміграції, а не інтимно-особисті. Щоправда, С.Гординський помітив щирість і багатогранність жіночих відчуттів у збірці, уміння передати "вічно жіноче" жінки й показати, скільки для жінки значить кохання", але подібні відгуки були поодинокими. Тому зв'язок цього тексту з контекстом набирав характеру відштовхування, а не притягання.

Проте спроба Н.Лівицької-Холодної вирватися з полону літературного канону завершилася примиренням з ним, що підтвердила наступна збірка "Сім літер" (1937), яка мала алюзійний характер і прочитувалася у вірші "Проходить час, відходять в вічність друзі", набуваючи подвійного тлумачення:

Сім літер, що палають в слові "Україна",
 Сім літер, що вогнем лягли на Монпарнас,
 І сім зрадливих куль на вулиці Расіна –
 Призначення, мemento і святий наказ.

Однакова кількість літер у словах Україна і Петлюра була лише формальним приводом для їх поєднання, важливіше інше – те, що ім'я Петлюри асоціювалося з боротьбою за Україну. Привертає увагу ще один збіг: сім літер у слові Петлюра і сім куль, якими його було вбито у Парижі.

У віршах Н.Лівицької-Холодної розкрилися настрої політичної еміграції, що шукала духовного опертя і тому співвідносила свої думки з аналогічними (цим мотивувалася ремінісцентність, рецептивність поетичного слова). Міфологема втраченої батьківщини визначала тональність та емоційно-почуттєвий спектр творів, що ввійшли до циклів "Гнів", "Мир-зілля", "Mal du pays", "Захід". І хоч у збірці домінували вірші-монологи, проте орієнтація на адресата – Україну, Бога – у них відчутна. Поезії Н.Лівицької-Холодної нагадували невідправлені листи, своєрідний діалог з Україною. Інтенсивність висловлених переживань виявлялася у пафосності звертань, в адресованих Україні спонуваннях ("Прийми відважно, Україно, / Навалу громів і вітрів"; "Збуди вогнем своїх синів / І викуй їм з заліза й криці / Серця відважні і міцні").

Якщо поетичний дебют Н.Лівицької-Холодної виводив із рівноваги багатьох "пражан", то О.Ольжича – органічно вписувався у літературний контекст. Притаманне "пражанам" заглиблення в минуле, віднайдення там мілітаристських основ буття знаходили вияв у "Ріні" (1935). Для номінації О.Ольжич обрав незвичне слово, чим актуалізував читацьке сприйняття тексту. Рінь – це камінці, вигладжені, обточені водою; вони нагадують про "силу вод рвучку та різкість вітру, що над ними віяв". Цією назвою підкреслюється вплив часу на нові покоління, що діалектично розвивалися. Камінь осмислюється як символ сили і застигlosti водночас. Перша збірка О.Ольжича була схвально прийнята сучасниками. "Найвідмітнішою рисою цих поезій, – наголошував І.Дубицький, – є те, що вони вносять в українську поезію щось, що стрічаємо в ній доволі рідко: перевагу холодного інтелекту над екстатичним піднесенням, прикмету, яка єдина дає можливість творцеві досягнути повну гармонію між формою і змістом і таким чином наблизитися до класичного ідеалу краси і досконалості"⁶. Рецензент відзначив як характерні прикмети, так і сформованість поетичного стилю О.Ольжича.

Більшість поетичних збірок мають назви, що в імпліцитній формі розкривають авторський задум. Його важливість виявляється вже в тому, що він може характеризувати тональність тексту, як, скажімо, "Гусла" (1938) О.Лятуринської. Ця назва, з одного боку, відсилала читача до традицій гусярів, а з іншого – зумовлювала звукову інструментовку творів. Таким чином, алюзією на культовий інструмент, що використовувався ще під час язичницьких ритуалів, підкреслювалося їх значення в житті пращурів. Характеризуючи перші збірки О.Лятуринської, Ю.Лавріненко підкреслював, що вони "становлять

⁶ Дубицький І. Рецензія на „Рінь” О.Ольжича // Ми. – 1936. – Кн. V. – С. 129.

собою суцільну сувору єдність, щось ніби на взір одної пісні, поділеної на строфи" [234, 718]. Уподібнюючись до автора "Слова о полку Ігоревім", котрий розмірковував над тим, як писати, поетеса вступала в діалог із попередниками, актуалізувала їх художній досвід. Тому "Слово о полку Ігоревім" проявляється у неї на рівні системи образів, тропіки, ритміки.

І "Сагайдак", і "Гусла" – це назви-алюзії, які імпліцитно розкривають задум автора. Сама О.Лятуринська зізнавалася в тому, який вплив мав на неї "Сагайдак". "У мене був скорб ... – "Сагайдак", – згадувала вона. – Його 1945 року забрали у мене грабіжники... [З приходом у Прагу радянських військ вона була заарештована. – В.П.]. З подарованим життям, рвучись до сонця, до людей, я все діялась біля дверей в'язниці, оглядаючись назад: якби попросити тих звірюк, може б віддали? Нічого більше, тільки "Сагайдак", але я не попросила"⁷. Травма від пережитого лишилася назавжди і сприяла творенню героїчного образу поета.

Вплив Ю.Дарагана не варто зводити до наслідування, хоч воно таке ж безсумнівне, як і безпосередні присвяти йому. Світлій пам'яті передчасно згаслого поета присвячені, зокрема, вірш "На варті", друга збірка "Княжа емаль", стаття "Юрій Дараган". Назвою "Княжа емаль" О.Лятуринська підкреслювала своєрідність уміщених у цій збірці творів, їх близькість до образотворчої пластики. Образ "емалі" з ряду подібних у Ю.Дарагана ("І очі – сірою емаллю, / І гроном – бронзовий п'ястук!...") став у неї наскрізним, передаючи особливості її образного мислення.

Поезії О.Лятуринської давали змогу віднаходити "сліди" навчання в улюбленого поета. Імітацією його стилю вона популяризувала вірші Ю.Дарагана, творила своєрідний художній канон. "Я попів бороню батьків, / героїв славу, честь борців", – зізнавалася поетеса. Інтертекстуальність творів виявлялася в особливій увазі до язичницького пантеону богів (Дажбог, Сварог, Перун та ін.), у переживанні напружених моментів бою, в поетизації стріл як невід'ємного атрибуту боротьби. Порівняймо: "То я та вітер в дикім полі, / Отруйні стріли, сагайдак..." (Ю.Дараган); "Устами славлена / стріла стужавлена. / Хвалена, хвалена, / в отруті калена!" (О.Лятуринська).

"Сліди" Ю.Дарагана, хоч і відсутні у віршах О.Лятуринської, проте не перетворилися в суцільні запозичення. Поетеса вступала у діалог, щоб висловити своє бачення подій, продовжити почате іншими. Більше того, її поезія акумулювала не лише "сліди" Ю.Дарагана, а й деякі інші

⁷ Лавриненко Ю. Князівна, що обходить шатра // Лятуринська О. Зібрані твори. – Торонто, 1983. – С. 718.

– "Слова о полку Ігоревім", поезії О.Ольжича, Ю.Липи. Емблематичний образ "княжої емалі", введений О.Лятуринською, втратив свою часову конкретність у М.Чирського, перетворившись просто в "емаль" як прикмету його ідіостилію, винесену в заголовок першої збірки віршів, що вийшла в Празі у 1941 році, тобто в тому ж році, що й збірка поетеси. Еволюція ідіостилію М.Чирського здійснювалася за рахунок взаємодії з індивідуальними стилями інших авторів, що, зрештою, і відбила назва – "Емаль".

Назва твору визначала його майбутню літературну долю: виразна – привертала увагу читачів; прохідна – нерідко прирікала на сумну перспективу розчинення у літературному контексті. О.Стефанович, хоч і дебютував порівняно рано, у 1927 році, але безпретензійна назва його збірки "Поезії" не відбивала авторської стратегії. Це, мабуть, врахував амбітний поет, назвавши наступну оригінально – "Stefanos I", що в перекладі з грецької мови означає "вінок". Ця назва-самопрезентація орієнтувала вже на появу собі подібних ("Stefanos II" і т.д.) і підтверджувала спроби поета утвердити своє ім'я у свідомості читачів, тобто його участь у боротьбі текстів. До речі, збірка "Stefanos II" була підготовлена поетом, проте за його життя не друкувалася.

Пізні поетичні дебюти – Л.Мосендза ("Зодіак", 1941), Юрія Клена ("Каравели", 1943) – припали на той час, коли літературне середовище зазнало значних втрат із від'їздом Є.Маланюка, О.Теліги, Н.Лівицької-Холодної, коли сама Прага була вже окупована. Проте у віршах, написаних до цих подій, звучали порив освоєння нових просторів, жага пізнання, екзотика незвіданого. Тільки Л.Мосендз оспівував берладників, скальдів, труверів, а Юрій Клен – конкістадорів, трубадурів.

До появи збірки "Зодіак" Л.Мосендз уже визначився як прозаїк. Ще в 1939 р. вийшла його збірка "Відплата", що разом зі збіркою "Людина покірна", повістю "Засів" і романом "Останній пророк" репрезентували його прозовий доробок, розмаїтий у тематичному і жанровому планах. Інтелект ученого, що прагнув пізнати все – від альфи до омеги, відчувався у творах, реалізуючись у промовах героїв, які передусім розповідали про вчинки, хоч не гучно, проте свідомо демонстрували свою ерудицію.

Достовірність зображеного нерідко підкреслювалася присвятою, як, наприклад, в оповіданні "Брат" ("пам'яті брата"). Зв'язок із позатекстовою реальністю, у даному разі – з загибеллю близької людини, надавав цьому оповіданню особливого ліризму. Невисловлена, нереалізована любов до слабого фізично, але сильного духом брата

бриніла у кожному його рядку, особливо в неодноразово повторюваному звертанні. Дистанція між автором і оповідачем стає у творі мінімальною, бо мова йде про духовне випростання рідного брата, що вразило і, очевидно, вплинуло на самого письменника. Для автора було важливим зафіксувати мить переродження, перетворення "крихкого, тендітного, мовчазного" юнака у свідомого борця, котрий вирішив іти на "жнива", тобто виборювати волю. Алюзія "жнива" сприймалася лише в контексті, у зв'язку з протиставленням людей безсловесній худобі. "З села вже багато пішло на жнива!... Значить, і вони не захотіли бути худобою, відчули свою людськість...", – підкреслює герой. Його переконаність, усвідомлення вирішального моменту історії змушували діяти: "Знаєш, я гадаю, що як ми прогавимо цей дев'ятнадцятий рік, а його вже половина геть, то ніколи не спроможемося на свою власну долю...". Цим оповіданням письменник відгукнувся на висловлене Є.Маланюком звинувачення у "черкаській шатості" ("Звідціль черкаська твоя шатость / Грабська кров твоя звідціль...") як одній із причин поразки, тому і ввів у текст твору підказку "черкаська": "О, ти шарлатний дев'ятнадцятий роче! У твоїй сухувійній весні й пустельно-гарячому літі починає відроджуватися "черкаська" завзятість!". Характерно, що ні зображена подія, ні місце дії (біля Бугу) ніяк не пов'язані з Черкасами, тобто слово "черкаська" служило розпізнанню попереднього контексту і розумінню того нового змісту, який виник під його впливом.

Проза Юрія Клена дає можливість простежити складність переходу від ліричного самовираження до пошуків епічних форм. Мова вже відомого поета – автора збірки "Каравели" – у прозі змінюється: вона стає мовою про емоції і пережиті відчуття. У нарисі "Черга", скажімо, немає героя, який би активно діяв. Русійною силою сюжету стають зіставлення черг, "чергоньок і чергиняток": хлібної, мануфактурної, трамвайної та інших. Автор, розмірковуючи над парадоксами мануфактурної черги, веде уявну розмову зі співбесідником: "необачною жінкою чи чоловіком", котрі не допильнували чи не могли допильнувати потрібного талону і тому мусили переплачувати, скажімо, за взуття. Оця орієнтація на співрозмовника – спосіб викласти свої думки, висловити своє бачення подій, тобто в суб'єктивній формі подати об'єктивне. Апогеєм стає зображення письменником "черги без назви", що має свої закони і непередбачуваний сценарій, пробуджує інстинкт помсти за ув'язнених батька, матір, брата, сестру, за замордованих і розстріляних. Пов'язуючи окремі фрагменти твору, письменник не просто описує, а й дає волю почуттям, уводить поетичні принципи організації художнього тексту. Ліричні фрагменти нарису об'єднуються

в одне ціле фольклорним принципом троїстості. Твір, отже, будується за "законами" ліричних, а не епічних жанрів.

Оповіданням "Пригоди архангела Рафаїла" (1947) Юрій Клен зумів прикувати увагу читача до проблем людського існування у нелюдських умовах, гріховності і спокути. Щоб збагнути людей, архангел Рафаїл увійшов у плоть Андрона Лукича Вертопраха – рахівника державного банку, став, по суті, його ангелом-охоронцем. Висока духовність, втілена у людській плоті, неминуче постає перед земними спокусами, життєвими випробуваннями. Як у цих умовах уникнути спідлення, не піддатися спокусі помсти? Чи людина фатально приречена на помилки і гріхопадіння? Як не намагався Рафаїл-Андрон подолати гріховність людського буття, не змізерніти у життєвих випробуваннях, проте мимоволі відчував: обставини все міцніше брали його у свій полон. Рафаїл, "звувивши межі своєї архангелової свідомості до тісного жаб'ячого виднокругу не дуже мудрої людини, почував себе, мов той каліка, що не може користуватися ногами, які скрізь його носили". Невблаганні події вриваються у його життя і змушують не стільки діяти, скільки викручуватися. Його щирі зізнання про побратимів-архангелів радше схожі на вияви божевілля, ніж на розповідь про реальні події, а головне, що вони призводили до арештів усіх Гаврилових, Гаврилюків і т.п. Треба віддати належне сміливості автора, котрий слугу Божого спустив з едему на грішну землю, показавши його в умовах радянської дійсності, зображеної як панування Антихриста. Опозиції небо – земля, рай – пекло, світло – темрява, верх – низ підкреслювали недосяжність щастя, одвічну людську тугу за мрією. Напружена сюжетна колізія змушувала замислюватися над тим, чи спроможна людина долати обставини, зберігати свою божественну сутність у нелюдських умовах.

Юрій Клен не пародіює архангелів, не знущається над церковними святощами, як це було прийнято в радянській літературі, він продовжує релігійно-містичну традицію в художньому освоєнні біблійної тематики. Апокаліптичні візії не нагнітаються: автор прагне лише застерегти, попередити, бо людина сама вільна вибирати між добром і злом, сама мусить дбати про своє духовне очищення, сама повинна "крізь темряву торувати ту дорогу, що йде вгору".

У несподіваних життєвих перипетіях, у які потрапляють персонажі Юрія Клена, нерідко прочитується вищий сенс: Антось Кшетуський – не пара, скажімо, Оксані з оповідання "Яблука", тому поява Антона Перебийноса в її садку – закономірність, зумовлена потребою виправити цю невідповідність. Мотив несподіванки суттєво змінює ситуацію, "перевертає" планований перебіг подій: Оксана, зіставивши негідну

поведінку свого коханого і лицарську незнайомця, віддає перевагу останньому і добровільно погоджується на шлюб із ним. Антін Перебийніс, хоч і готовий за честь і гідність змагатися навіть із вовчою зграєю, проте під впливом дівочої вроди і сліз блискавично змінює рішення: замість вірної смерті обирає вінчання з тією, котру бачив уперше. І хоч планувати чи вирішувати суб'єкти дії можуть, здавалось би, самі, але зображена у творі колізія переконує, що і на ці дії героїв мають вплив зовнішні чинники, які корегують чи змінюють передбачуване.

Звернення вже відомих поетів до прози – явище не поодиноке, а для представників Празької літературної школи, можна сказати, навіть показове: "Або-або..." О.Теліги, "Людина покірна", "Останній пророк" Л.Мосендза, "Нотатник", "Козаки в Московії" Ю.Липи, "Не той козак, хто поборов, а той, хто вивернеться..." Г.Мазуренко та ін. Ці епічні спроби зумовлені не лише пошуками нових можливостей реалізації, а й нового щабля розвитку.

З-поміж інших представників "Празької школи" Ю.Липа як прозаїк виявився чи не найяскравіше. Поява його нових амплуа – прозаїка, літературознавця, соціолога, політолога – витіснила в ньому поета. Книги нарисів і повістей про перипетії змагань і їх трагічні наслідки Ю.Липа назвав "Нотатником" не випадково, підкреслюючи цим стислість здійснених записів, достовірність зображеного, подеколи репортажний характер. Це об'єднане спільною назвою трикнижжя варто розглядати (згідно з авторським задумом) як "нотатки" з письменницького записника. Відповідно до обраної форми – нотування здійснювалося за адресним принципом. Очевидно, прототипами зображених героїв були реальні особи, яких знав письменник. Не виключено, що у процесі роботи над "Нотатником" він користувався своїм записником. Принаймні, географічна конкретність творів давала підстави для таких припущень.

Ю.Липа зображує критичні, межові моменти, коли, як висловився один із героїв, "меч говорить, і копита тупотять", і ллється кров. Герої "Нотатника" постають у сумнівах, ваганнях, у стихії боротьби. Кинуті у вир суспільно-політичних катаклізмів, вони розкриваються то у великому визвольному пориві, то у болісному переживанні гнітючого *vae victis*. Рубан, Гринів, Моренко, Супрун – постаті колоритні, своєрідні і напрочуд життєві. Віддані ідеї, окрилені мрією, вони виявляють дивовижну стійкість, сміливо дивляться смерті у вічі. "Він [Моренко. – В.П.] панував над ними, бо не боявся того, чого вони боялись. Смерті чужої і своєї власної смерті". Таким зображується вісімнадцятирічний учасник подій,

який позбавився наївних ілюзій, що "Україна прийде сама". Смерть людини, що сталася на його очах, приголомшила героя: "Почув у пальцях, як багнет пройшов легко крізь щось, мов крізь полотно, і роздер потім щось, ніби гумове. Вартівник застогнав страшно (Моренко гадав – весь світ то чує, – хоч то був слабкий стогін) і впав, зложившись вдвоє коло ніг хлопця". Разюча невідповідність між сприйнятим і реальним передає те нервово збудження, яке пережив Моренко і яке розкололо для нього світ мовби надвоє: на світле минуле і жахливе теперішнє, що змушує його боротися за національну ідею. Юрій Липа як безпосередній учасник подій зображує Моренка своїм ровесником – недосвідченим, мрійливим, романтичним, проте відданим Україні.

Змальовані у творах події нерідко відбувалися у добре знаній письменникові Одесі, поділеній на ареали впливу, строкатій, розбурханій зміною влади. Закономірно, що найбільше місця відводилося в них парадоксальному, вражаючому, незвичайному. Трагікомічний випадок кількісного роздування формованих більшовиками загонів знайшов відображення в оповіданні "Петька Клин, нальотчик". Його головний герой – ватажок злочинської групи, що затято бореться з будь-якими претендентами на лідерство. У поведінці нальотчика стільки розрахованих на публіку ефектів, стільки вродженого артистизму, що він стає улюбленцем ним же ошуканих людей. Про нього говорять, складають пісні, легенди – і це підносить його у власних очах, а в інших викликає заздрість. Для передачі змісту "блатної" пісні автор вдається до парафрази, бо ця пісня не має ні вагомого змісту, ні естетичної вартості, адже підпорядкована вихвалянню "нальотчика", тобто того, хто відзначився у нальотах на чужі помешкання. Складена про Петьку Клина пісня стає наскрізною деталлю у творі: самого нальотчика вона підбадьорює, додає йому сил, а в іншого злодія – у Васьки Мацана – викликає заздрість і люту ненависть. Неодноразові згадки про цю пісню змушують автора щоразу знаходити інші засоби її передачі. Крім переказу змісту, пісня подається через сприйняття натовпу, котрий зображується неоднорідним: "Співав припертий до муру, на нього дивилися немигаючі дула двадцяти чотирьох рушниць, цікаво приглядався трохи згорблений офіцер, не без співчуття і пошани, як відважні на відважного дивилися збоку міліціанти з багнетами на рушницях, а з юрби праворуч і ліворуч виривалися зойки, зітхання і плачі...". Процесуальність зображеного передається нагнітанням дієслівних форм: Петька "почав співати", "співав різким фальцетом", "співав припертий до муру", "в кінці заспівав ... про свою власну смерть". Багатоголосся, широка шкала

оцінок присутніх при цьому (від звичайної цікавості – до співчуття і захоплення) надають описаному багатовимірності. Сюжет оповідання "Петька Кли́н, нальотчик" будувався на нагнітанні найбільш напружених і ефектних для режисури сцен. Незначні епізоди опускалися, щоб тримати читача у постійній напрузі. Для відтворення колориту злочинського середовища письменник вводив у текст арготизми ("фараони", "блатяки", "масалки" та ін.), надаючи експресивності й переконливості висловлюванням героїв.

Автор "Нотатника", прагнучи "зрозуміти свій час, зрозуміти людей, людські стремління", виступає не суддею, а свідком, який зберігає трагічні перипетії, щоб донести закарбоване в своїй пам'яті до майбутніх поколінь. Звичайно, не можна все звести до фіксації подій, доль, авторська індивідуальність виявляється в оцінці окремих історичних осіб, в особливій прихильності до одеського типажу і колориту, в осмисленні трагічного перебігу подій, що позначилися на долі всього народу.

Ю.Липа у "Нотатнику" не намагався ввести свого посередника: близький йому Гринів загинув у розквіті сил, розважливий Моренко діяв лише в однойменному творі, письменник-початківець Єрлець із новели "Література" розкривався здебільшого поза текстом (у своєму рішенні допомагати пораненому виконати доручене). Наведена у цьому творі розмова Єрлеця і досвідченого Приступка про літературу – це спроба самооцінки, виявлення різних акцентів у ставленні до літератури. Тим більше, що в зображений період сам письменник був початківцем, тому його розмови з батьком – Іваном Липою – чи частими гостями родини (у них бували М.Коцюбинський, О.Маковей, Б.Грінченко, В.Самійленко, О.Олесь, М.Вороний, Г.Чупринка) могли послужити матеріалом для твору. Почувши написане Єрлецем, Приступко передбачає, що скажуть рецензенти, критики про нього. Він висловлюється образно: "Не вітряки інтелігентської буденщини, не сморід мужицького пригнічення, та й не Афонська гора естетів, – а щось інше тепер буде на чолі". Сам автор пережив пошуки того, що окреслив Приступко, але це збіг на певному етапі. Площини мовлення персонажів і автора перетинаються, але частково, бо це збіг у чомусь одному, конкретному, а не у всьому. Alter ego автора, отже, не має цільності, розпадається на ряд персонажів.

Своєрідність "Нотатника" в тому, що окремий текст поставав у контексті інших, які разом відбивали мозаїку національно-визвольної боротьби та гнітючої адаптації після поразки. Герої цих нотаток розкривалися переважно у діях (якщо не брати до уваги табірне життя), адже доба не давала часу для роздумів. Центральною постаттю нерідко

виявлялася сильна особистість, що висвітлювалася багатоаспектно, з різних позицій.

Бурхливий час потребував негайної реакції, яка могла б виявитися насамперед у ліриці, епос же передбачав певну дистанцію. Тому "пражани", здебільшого вже маючи певний життєвий досвід, апробували свої сили у прозі.

Проза Г.Мазуренко виросла з поезії: намічені у віршах мотиви збагачувалися, поглиблювалися, знаходили підтвердження у життєвих долях героїв. У долі юної романтичної Лізи – героїні повісті "Не той козак, хто поборов, а той козак, хто "вивернеться"..." – авторка відтворила свою бурхливу юність: боротьбу в складі Залізної дивізії, перебування у в'язниці, на межі життя і смерті.

Повість складається з окремих новел, об'єднаних долею головної героїні, котра мужніла у горнілі визвольних змагань. Рефреном через увесь твір проходять слова "Не той козак...", що мають багатий змістовий потенціал. У них знайшли вияв як козацька кмітливість, характерництво, так і зумовлене трагічними обставинами пристосуванство, уміння вийти з небезпечної ситуації. Доля Лізи виявляється результатом не тільки набутого вміння вивернутися, а й допомоги багатьох людей, які зважали то на її вік, то на творчі здібності, то на інтелігентність. Оскільки повість написано про себе, то це певною мірою обмежувало письменницю відтворенням пережитого чи побаченого, прив'язувало до життєвих перипетій "біографічного" автора, на чю долю випало, щоправда, стільки випробувань, що вистачило б на кількох.

У складі Празької літературної школи виділяється відносно стійке ядро, яке становили переважно "вісниківці" (Є.Маланюк, Л.Мосендз, О.Ольжич, О.Теліга, пізніше Юрій Клен) та близькі до них Ю.Дараган, О.Лятуринська. Цьому ядру належить консолідуюча роль у становленні феномена, охрещеного В.Державиним "Празькою школою". Умовність цієї назви очевидна, адже школа мала свої осередки не лише в Празі, а й у Подєбрадах, Варшаві, Львові. Навколо "вісниківського" ядра гуртувалися митці, то притягуючись, то відштовхуючись від нього.

Тісні зв'язки з "пражанами" мав А.Гарасевич. Його перша і, на жаль, єдина прижиттєва збірка "Сонети" (1941), що вийшла у Празі, за своїми ідейно-естетичними ознаками була суголосною їхній поезії. Досвід освоєння жанрової специфіки сонета, з одного боку, сприяв виробленню в автора чіткого автологічного стилю, з іншого – підтверджував взаємодію з жанровою традицією, за межі якої поет не намагався вийти. "До сонетної досконалості ці ранні Гарасевичеві сонети, – підкреслював Б.Кравців, – ще досить далекі, все ж вражає в

них наполегливе зусилля молодого поета <...> добитися ясності й чіткості свого поетичного вислову"⁸.

Наелектризоване повітря доби викликало в А.Гарасевича зловісні передчуття: "Тремтить в гарячій просторі тривога, / і тіні йдуть по зляканих степах, / степах забутих і проклятих Богом...". У вірші відчутні ремінісценції з Є.Маланюком, з його прокляттями на адресу степових просторів, що служили коридором для завойовників. Передчуття бурі у природі для А.Гарасевича – це лише імпульс до емоційної реакції на проблеми людського життя, на разючі дисонанси доби:

Когось скатовано... Когось убито...
Хтось підійма п'ястук в німу блакить...
Над степом вечір мертвенно лежить,
а Схід горить у хмарах оповитий.

Виділений рядок служить замком сонета, підсумовує сказане, і все це набирає особливої значущості у зв'язку з тим, що під Сходом розуміється не лише Україна, а й майбутнє.

А.Гарасевичу притаманні історіософізм художнього мислення, пошуки в минулому відповіді на питання про трагічне сучасне, яке поставало у крайніх виявах: загибелі героїв Карпатської Січі, появі новітніх концентраційних таборів. Поет живе передчуттям грізної доби, очікуванням незнаного, невідомого, яке прозрівали і його сучасники: О.Ольжич, О.Теліга. І хоч поет генетично пов'язаний із західноукраїнською землею, проте пильно приглядався до Сходу, вірив, що "встане сонце дуже й молоде над вежами **Софійського собору**". У візіях Східної України – далекої, омріяної – поставали "дніпрові пороги", степ, "золоті жита". Ми не схильні розглядати це як результат впливу наддніпрянських поетів, це, мабуть, вияв колективного підсвідомого, відчуття своїх пракоренів.

Як і "пражани", А.Гарасевич бачив усю Україну, зближував часові площини, щоб у минулому віднайти прикмети сучасного (руїна Запорозжя – це, на його думку, примара Соловків). До Києва у поета було особливе ставлення: місто поставало у його сприйнятті втіленням онтологічно справжньої України, а не відразливої Малоросії, містом-переможцем, що має велике майбутнє. Протиставлення цього міста підкореній Полтаві – підтвердження його нескореності, життєдайної місії у світі: "А Ти стоїш, щоб з смертю воювати, – / Наперекір нескореній Полтаві". Сонце символізувало у диптиху "Київ" сподіване щастя, розквіт, а мікрообрази далечині та собору – перспективу. Життєствердна

⁸ Кравців Б. Андрій Гарасевич і його поезія // Зібрані твори. – Нью-Йорк, 1980. – Т.2. – С. 348.

символіка Києва типова загалом для "пражан": Ю.Дарагана, Є.Маланюка, Ю.Липи, Н.Лівицької-Холодної. Оскільки твори згаданих авторів передували збірці А.Гарасевича, можна говорити про повторення вже розробленої ними моделі їх молодшим побратимом, котрий скористався прокладеним попередниками шляхом. А.Гарасевич умів дисциплінувати емоції, підпорядковувати їх залізній логіці сонета – того жанру, який активно розроблявся "пражанами". Щодо формальних новацій, то він виявляв поміркованість, не намагаючись вразити читача.

* * *

У празькому колі (в атмосфері спілкування з М.Мухиним, О.Ольжичем, О.Телігою, А.Гарасевичем) відбувалося становлення закарпатських поетів І.Ірлявського та І.Колоса, які мешкали тоді у Празі. Тут вийшли всі чотири збірки І.Ірлявського: "Голос Срібної Землі" (1938), "Моя весна" (1940), "Вересень" (1941) і "Брості" (1942). Уже перша збірка виявляла високий рівень самосвідомості початківця, що прагнув вивістити заповітне, стати голосом рідної землі. У поезії "Присвята" поет, зокрема, передбачав, що вийдуть "лицарі-титани назустріч бурям перепон". Як і "пражани", він плекав силу духу, утверджував віру у велику соборну Україну "від Кавказу до срібної Тиси", поривався на Схід:

Одна лиш надія, проміння ясне,
що з Сходу донесе нам вітер
тепло так гаряче, таке чарівне,
яке буде вічно нас гріти...

Національна заангажованість породжувала декларативність, що мала місце у віршах "Карпатська Січ", "Хочу", "Великий Чин" та інших. Культ дії, чину знаходив вияв у традиційних гаслах і образах: "завдання наше: праця муравлина, а клич: із рук не випускають меч!".

Входження в контекст Празької літературної школи, однак, не означало нівелювання авторського стилю, а лише характеризувало напрям пошуків. Поезія І.Ірлявського – на відміну від творів наддніпрянських літераторів – позначена закарпатським колоритом: дзюрчанням потоків, шумом лісів, гомоном гірських осель. Топос гір у віршах амбівалентний: вони увібрали енергію предків, могутній дух Лаборця і водночас спливали кров'ю, тому й червоніють верхів'я, нагадуючи про боротьбу. Безвідрадному сучасному поет протиставляв віру в сили, що "манить, чарує, веде і вказує завжди дороги

за гори, на Київ, у степ". Опозиція гори – степ викликала асоціації із здобуттям волі, з поривом у далечінь, з відчуттям перспективи.

За світосприйняттям І.Ряльський – неоромантик. У його поезії відчувалися туга за високими ідеалами, віра у здійснення омріяного. Самоусвідомлення, що "неспокійних я буднів поет", викликало стійке протистояння життєвим негараздам, подвоювало дух змагання, боротьби. Властивий українцям кордоцентризм, що виявився, зокрема у "Пісні днів", корегувався гасію, розумінням того, що "нас пекла й випікала доба". Тому й "дні йдуть неждано таємні, дні поривів звитяжних, палких". Передчуття боротьби не гнітило, а підносило поета, ріднило з О.Ольжичем, О.Телігою, котрі відчували її наближення і натхненно вітали.

Інтонації "пражан" у віршах І.Ряльського простежувалися у прямому чи прихованому цитуванні Є.Маланаюка, О.Ольжича, ремінісценціях, суголосності образів соборної України, конкістадорів тощо. Поет нерідко вдавався до безпосереднього вираження почуттів, прагнучи йти в ногу з національно свідомими літераторами: "Сьогодні відчуваю в слові я, / цім, що моя істота воедино / зціляється, живе ним: Україна – / грядучих днів і слави, і життя". Проголошені принципи поет підтвердив героїчною загибеллю від рук фашистських катів у Бабиному Яру (1942).

У празькому журналі "Пробоем" також друкувався І.Кошан, котрий навчався у Карловому та в Українському вільному університетах. Його перша збірка "Молоді мої дні" (1938), що вийшла під псевдонімом Іван Колос, підтвердила появу цікавого поета, котрий, на жаль, не зміг реалізувати себе, незабаром відійшовши від літературного життя. Ця єдина збірка вписувалася своїм ідейно-тематичним спрямуванням у контекст Празької літературної школи, хоч і мала виразний закарпатський колорит. Автору вдалося у ній відтворити формування національної свідомості у молодого покоління закарпатців, усвідомлення цим поколінням національних пріоритетів. Ліричний герой поета відчував свою нерозривну єдність з Наддніпрянською Україною: звідти виводив своє коріння, палко мріяв про Січ і степ. Топоси гір і степу символізували омріяну єдність усієї української землі. Притаманний українцям кордоцентризм підпорядковувався поетом, як і "пражанами", досягненню мети: "Коли думи, і серце, і руки, / Узброївшись в залізнi щити, / Самохiть, без чиєiсь принуки / Свiжим штурмом бiжать до мети".

Ліричний суб'єкт молодий, сповнений сили, жаги життя і боротьби, яка не лякала, а вабила, поривала до нових звершень: "Бо вірю: дням моїм бурхливо-молодим / Шоломом слави суджено затерпти...". Це не

бравата і не прозрівання гіркою кінця, як у О.Ольжича й О.Теліги, це вияв віри у себе. Мотив віри, заперечення "рабських сумнівів та рабських несмілих жалів", порив до волі, до омріяної мети, невичерпний оптимізм ріднили поета з неоромантиками. Неоромантичні настанови ("йти вперед без упину", "простелити у завтрашнє шлях") мали погамувати кордоцентричну стихію, подолати сердечні жалі. І.Колоса з повним правом можна назвати поетом безжурної юності, "молодих та розсміяних днів", поетом надій і сподівань.

Оспівуючи боротьбу як невід'ємну умову виживання, І. Колос виявляв суголосність вольовим імперативам "пражан". Щоправда, на відміну від них він все-таки поетизував прикмети Срібної Землі: Карпати, Тису, ґруні.

Природні зміни асоціювалися в І.Колоса з людським життям, з етапами боротьби за волю. У його творах зустрічалися зуживані образи, всі оті властиві О.Олесю орли та соколи, звертання до природних явищ у народнопоетичному дусі. Відкритість переживань, випрозореність стилю, відшліфованість форми були притаманні його поезії. І.Колос продовжував міметичні традиції творення художніх образів, виявляв схильність до класичних форм, тяжів до стилю ясного і прозорого.

Заслугує на увагу і літературна діяльність М.Чирського – письменника, котрий через туберкульоз не дожив навіть до свого сорокаліття. Учасник визвольних змагань 1917-1920 років, він починав свій творчий шлях разом з Ю.Дараганом, Є.Маланюком, М.Селегієм з публікацій у табірному журналі "Веселка" (Каліш). Як твердять упорядники антології "Координати", "свого безперечно високого обдарування він не культивував, гребував ним, занехаював його, волюючи позу "людини дії" або щогірше – "людини салону". Цим пояснюється поєднання у його віршах відшліфованих поетичних висловів із римованою публіцистикою, з технічно недосконалою рядками. Поетичні знахідки помітні, зокрема, у вірші "Прелюдія ранкова", що зображує персоніфіковану картину ранку – поліфонічну, асоціативно багату ("З підрізаного карку ночі / вибіг струмок світанку... / Полум'яний келих підносить / час недрімливий ранку"). Це ранок конкретного дня, і ранок "воскреслого з Голготи" Києва, і передчуття "сонячної радості" від очікуваного пробудження Сходу.

Причетність поета до Празької літературної школи зумовлюється не лише формальними чинниками: перебуванням у Празі, виданням тут невеличкої збірки "Емаль" (1941), відповідними знайомствами, а й властивими "пражанам" волюнтаристськими поривами, рисами (чи, точніше, одним з ампула) борця за визволення рідного краю,

суголосністю окремих мотивів з поезією Є.Маланюка, О.Ольжича, Н.Лівицької-Холодної.

Проте кризь "пражанські" атрибути виразно виявляється еклектизм, трактований М.Чирським як "універсальний ключик" до кожного серця. Цей еклектизм свідомо афішується автором у передмові до п'єси "П'яний рейд": "Я хотів таким способом підогріти, розжевріти уяву громадянства, розігнати імлу, якою вже вкривається ця Героїчна Епопея...". Письменник мав на увазі національно-визвольну боротьбу українського народу, епізоди якої поєднувалися з доволі екзотичними сценами, введеними хіба що для того, щоб підкреслити несумісність високої героїки з низькою прозою буднів. Автор нагадував про розстріл 359 українців під Базаром, наголошуючи, що приречені на страту натхненно співали "Ще не вмерла Україна, ні слава, ні воля...". Глибоко символічним був цей несподіваний спів у спаплюженій церкві – з понівеченим образом архистратига Михаїла. Його меч – знак виборення життя ціною смерті, перемоги над зловорожими силами. За авторським визначенням, "П'яний рейд" – це монтаж, який поєднує п'ять сцен. Кожній сцені передує епіграф із Біблії, з творів Ю.Дарагана, Ю.Липи, М.Гриви.

У віршах М.Чирського проступають лірично-епікурейські ноти, спостерігається поетизація тілесних утіх, гріховних пристрастей і насолод:

Насолоджуватимусь тим,
що прекрасне в мені і зовні,
як лягає довгаста тінь
на вечора настрій гріховний...

Ліричний герой поета почувається "ченцем слухняним пристрасті" ("Дон Хуан"), людиною, котра віддає коханій усього себе без останку ("О. П."). Поет, як і Н.Лівицька-Холодна, розвивав інтимно-особисту лінію творчості, що була погамована у "пражан" у силу історичних обставин. Він тонко передавав почуття закоханості, цілу гаму емоцій, неусвідомлених передчуттів, недосяжності щастя: "Скрізь зо мною, де лиш не стану, / пломеніє Твоє обличчя / і у безвісті знову тане / і у безвість невпинно кличе...".

Складність персоналізації Празької літературної школи зумовлена динамікою соціокультурних процесів у Чехословаччині і в світі, нестабільністю становища українських емігрантів, неоднорідністю їх орієнтації, творчих інтенцій, неповнотою вияву окремих творчих індивідуальностей (М.Грива, М.Чирський), розрізненістю ланок

українського літературного процесу, нерозробленістю критеріїв розмежування літературних угруповань.

Контакти між письменниками Празької літературної школи служили імпульсом до реалізації творчих задумів, літературної полеміки і суперництва. У процесі спілкування народжувалися творчі плани, власні версії, образні аналогії, спостерігалися несвідомі і свідомі запозичення. Безпосереднє спілкування, часом нетривале – Є.Маланюка з Н.Лівицькою-Холодною, Ю.Липою, Н.Лівицької-Холодної з О.Телігою, О.Теліги з Л.Мосендзом, Л.Мосендза з Юрієм Кленом та іншими, стимулювало творчу співпрацю, обмін думками. Багатогранний творчий доробок представників цієї школи, пронизаний системою інваріантних мотивів, образів, художніх засобів, виразними тенденціями зближення, взаємодоповнення і розходження, характеризував український літературний процес міжвоєнної доби, його фрагментарність і короткочасний злет.

Віра Просалова

ЮРІЙ ДАРАГАН

ПОСЛАНІЄ

*Сипахуть мі тощими тули...
Великий женьчуг на лоно.
"Слово о полку Ігоревім"*

Ти снівсь колись прапращуру мойому...
Перлини сліз, чи стріли, чи вино –
Та напував ти печеніга злого
В своїх степах таким вином давно...
Що ж, ти містиш і радощі, і болі,
І на шляху твому квітне мак.
Тебе – тому, хто щиро прагне волі,
Тому, хто прагне слави; а відтак
Наповнити життя останнім змістом,
Так, ніби смерть мов щастя віднайшли...
Твоя стріла тонким прошиє свистом
Ранкове скло над степом запашним.

Прага, 5.11.1924

* * *

То я та вітер в дикім полі,
Отруйні стріли, сагайдак, –
Таким міцним солодким болем
Наповнить їх смертельний знак!..

Кому, однаково, цілунки,
Удари, рани і вино!..
В'одно – густі червоні трунки,
Та кінь, та руку на стегно!

Так пишно вмерти, ясно жити!
Ось білий лебідь – все вперед...
І раптом, стрілами прошитий,
Паде в зелений очерет.

Прага, 2.03.1924

ЧОРНЕ

І знов, і знов пройду навмисне,
І вітер слід мій замете...
Хай кров на сніг із серця присне,
Червоним маком зацвіте!

Не відігнати ясний образ.
Я вітром сніжним здіймусь...
О, невимовно гордий обрис
Чола, і брів, і тужних уст!..

І я з останнім чорним гимном
Схилюся на холодний сніг,
І вип'ю синє-синє зимно
В килимах чистих і пухких.

Прага, 27.12.1923

* * *

Дніпро, пунсовий захід, кручі,
Липневий супокій...
Чомусь ввижається Веспуччі,
Смагляві моряки.
Чомусь – зухвале та величне.
Немає перепон.
Мить розгортається у вічне,
І в океан – Дніпро.
І ось досяжні всі принади,
Легенди і казки,
Гудуть далекі водоспади,
Бринить тропічний спів.
Здається, піднесеш правицю –
І з голубої мли
Повагом вийде чорна жриця
На берег золотий.
І ткане пурпуром склепіння
Урочистих небес
Пошле гудіння і проміння,
І спів казкових мес.

Такі солодкі та болочі
Уста і стріли вій...
Дніпро, пунсовий захід, кручі
Липневий супокій.

Прага, 1.02.1925

* * *

Дажбог лякає білі коні,
Бучний табун зими,
З його рожевої долоні
Вогонь проміння барвно гонить
На вогке тло землі.

Зима вже білий стяг підносить,
Підносить стяг зима,
Благає порятунку, просить:
"Не треба бою, досить, досить!"
І лине за лиман...

І коні-велетні женуться
І крешуть лід дзвінкий,
В бігу птахами розіпнуться
І в дикім полі розіб'ються,
Розвіються вони...

Прогавлена остання змога,
Долічені вже дні...
І гридень⁹ світлого Дажбога
Сурмить блакитну перемогу
На золотім коні!

Подєбради, 30.03.1923

* * *

Такий чужий, такий далекий –
Колись палкий, коханий мій!..
Сурмлять, сурмлять мої лелеки,
Летять квапливо у вирій.
А пам'ятаєш? Поле в росах,
Блакить, лебеді і трава?

⁹ Гридень – княжий дружинник у Київській Русі.

Я ще ховаю в чорних косах
Твої цілунки і слова...
Твої обійми так далеко,
Так, ніби бачила у сні...
Не повернути їх лелекам,
Не повернути і весни.
Завмерло все, що так тремтіло
Зеленим листям молодим...
Моє розчавленеє тіло
Знайдуть під мостом кам'яним.

Прага, 22.02.1924

НІЧ

Хтось лукавий заморочив,
Затуманив світ.
Ніч, як сині-сині очі,
Море – малахіт.
Бачу стрільчасті алеї
Скелі і курзал,
Білі келихи лілеї
Мутні, як опал.
А на тлі зорянім – списом
Чорний кипарис;
Маячить мана за лісом,
Спить дитина – ліс.

Калиш, 13.07.1923

ЖІНОЧЕ

Моя душа – блакитний парус,
Пливе безжурно у світі.
Гай молодіє, ніби Фауст,
Скидає сивину зими.

І ось минулого нема вже,
Лишень гудуть вітри баскі.
Ой, що ж мені зозуля скаже
На запит мрійний і палкий?

Потяг Подєбради – Прага, 19.09.1924

ЄВГЕН МАЛАНЮК

МОЛИТВА

Все упованіє моє
На Тебе, мій пресвітлий раю...
Т. Шевченко

Воркував голубий Йордан за її плечима,
Крільми срібними краяли вічну блакить голуби,
Її звали Марія. А як же вгадать твоє ім'я,
Що його десь шепочуть дрімучі дніпровські степи?

Там – під теплим вітром ніжно рипіли оливи,
Кедри широкошумні кликали в холодок...
...Чи це буде, коли молоком забує вишневий садок,
Чи це станеться в буряній ночі осінньої зливи?

Між нарцисами Назореї – біла лілея –
Під збанком з водою хилила смагляве плече...
В басаманах ріллі, о кривава моя Галілеє,
Чорна праця землі степовую мадонну пече!

Між зеленої рути – блакитним барвінком встала,
На сорочці – не заповоч, то – закипіла кров...
Та недаром, недаром гарматами проорало
Трудну путь прийдешнім століттям через Дніпро!

Та недаром, недаром весь степ кістками засіяв
І на кожнім хресті придорожнім розіп'ято біль.
Припонтійським степами породи степового Месію,
Мадонно Диких Піль!

19.03.1927.

ШЕВЧЕНКО

Не поет – бо це ж до болю мало,
Не трибун – бо це ж лиш рупор мас,
І вже менш за все – "Кобзар Тарас",
Він, ким зайнялось і запалало.

Скорше – бунт буйних майбутніх рас,
Полум'я, на котрім тьма розтала,
Вибух крові, що зарокотала
Карою на довгу ніч образ.

Лютий зір прозрілого раба,
Гонта, що синів свяченим ріже, –
У досвітніх загравах – степах
З дужим хрустом випростали крижі.

А ось поруч – усміх, ласка, мати
І садок вишневий коло хати.

* * *

Стилет чи стилос? – не збагнув. Двояко
Вагаються трагічні терези.
Не кинувши углиб надійний якор,
Пливу й пливу повз береги краси.

Там дивний ліс зітхає ароматом
І весь дзвенить од гімнів п'яних птиць,
Співа трава, ніким ще не зім'ята,
І вабить сном солодких таємниць,

Там зачарують гіпнотичні кобри
Під пестощі золотогілих дів...
А тут – жаха набряклий вітром обрій:
Привабить, зрадить, і віддасть воді.

Та тільки тут веселий галас бою –
Розгоном бур і божевільям хвиль.
Безмежжя! Зачарований тобою,
Пливу в тебе! В твій п'яний синій хміль!

30.08.1924.

СЕРПЕНЬ

Herr, es ist Zeit!

Р.М.Рільке

Час, Господи, на самоту й покору.
Все про цей час нагадує: вага
Знекровленого тіла, перше срібло
На скронях та пооране чоло.
І під чолом ті, що колись горіли,
А нині глибше й глибше западають
І пригасають – ті неситі очі...
Бо зір звертається до себе, внутр,
З перситом від людського й земного.

Час, Господи, покори й самоти.
Найперше – це покора. О, навчи
В ночах безсонних, в бичуванні долі,
У дрібничковій помсті днів і діб,
В безсиллю немощів – навчи, навчи покори.
Найпершої чесноти початок.
Ти дарував її надміру гойно
Твоїм численним найгіднішим слугам, –
Подай її найнижчому – тепер.

Час, Господи, покори й самоти.
Смирися, духу гордий і невдячний –
Збунтованого ангела насліддя!
О, кожен день життя жагуче пив
І все шукав – але не те, що треба,
Все пізнавав, але невідоме,
І все стримів, але незрячим серцем,
І не зважав, що під зухвалим кроком
Розтоптані лишались пелюстки.

Час, Господи, покори й самоти.
О самото, ти, знаю, найтрудніша.
Тебе навчитись тяжче, ніж покори,
Ти вимагаєш скупчених зусиль,
Як іскра, що рождають криця й кремінь,
Як скорч останніх м'язів переможця,
Як крик кінцевий того, що дійшов
Вершини.

Бо якщо покора – мудрість,
То самота – є завжди висота.
Час, Господи!

* * *

Знаю – медом сонця, ой Ладо,
В твоїм древнім тілі – весна.
О моя степова Еллада,
Ти й тепер антично ясна.

А між нами простір – гураганом.
Хоч вдихнуть, хоч узріть тебе де б...
Половецьким хижацьким ханом
Полонив тебе синій степ.

Десь там квітнеш вишневим цвітом,
Десь зігхаєш в веснянім чаду,
А мені ти – блакитним мітом
В золотім полудневім меду,

А мені ти – фага-моргана
На пісках емігрантських Сахар –
Ти, красо землі несказанна,
Нам немудрим – даремний дар!

04.06.1925.

* * *

Відвіку покарано степом,
І простір всю силу п'є
Під смаглявим монгольським лепом
Та проказою – тіло твоє.

І не вирватися, не стерти,
Вгрузлим тулубом не повстать,
І даремно благають смерти
Перепалені болем уста.

Ні, не вмреш ти. Марком Проклятим
Будеш мукою мірять віки
Та у п'їтьмі голодної хати
Тишком-нишком стискать п'ястуки.

Та у чорній нестямі істоти,
Де гарчить гайдамацька душа,
Відчуватимеш зимний дотик –
Солодкаву зрадливість ножа.

Але й ніж не спасе, не допоможе...
Дикий вітер та чорний степ, –
Лиш будяк на нім – Боже наш, Боже! –
Мертвим, чортовим зіллям росте.

4.10.1932.

БІОГРАФІЯ

1

Завжди напружено, бо завжди – проти течій.
Завжди заслуханий: музика, самота.
Так без шляху, без батька, без предтечі.
Так – навпростець – де спалює мета.

Все чути. Всім палать. Єдиним бодем бути,
Тим криком, що горить в кривавім стиску уст,
І знать, що випало – загаснути забутим,
І спомином кінця – кісток народних хруст.

2

Так вийшовши з глухого степу,
З зітхань страждальної землі,
Вирізьблюю німий життєпис
На дикім камені століть.

Так конструюю вічний образ
На сирім цоколі часу,
І мудрість протина, як кобра,
Гадючим зоренням красу.

І розраховує, й шепоче,
І виміряє кожен крок,
Лиш електрично колють очі
Крізь все мереживо морок.

Заплутуюсь густіш і гірше
Під діамантовий гіпноз,
І тільки бачу – камні, вірші,
І тільки чую – гул погроз.

І все боюсь: скінчиться термін,
А я не скінчу завдання
І попливу один, без керми,
У тьму вмираючого дня.

Мушу випити келих до краю –
Полиновий мед самоти,
Так нещадно, так яро згоряю, –
Чи побачиш, почуєш Ти?

Недоріганим звіром – вітер
Прориває в страшний простор.
(Там жито – надовго збите,
Там чорним повітрям – мор).

А я мушу незморено-просто –
Смолоскипом Тобі Одній,
Я – кривавих шляхів апостол –
В голубі надвечірні дні.

ВІЗІЯ

Все, що має статися, вже сталося.
День тверезий. Праця з-під ярма.
Чи ж почую, як щоденний галас
Перегне архангельська сурма?

Обагриться небосхил криваво,
Розчахнеться димна височінь,
І велике мовчання, як слава,
Людське серце візьме на мечі.

Літаки закрутяться, мов листя,
Башти захитаються й падуть.
Десь зі сходу, з-поза передмістя
Білим сонцем встане Страшний Суд.

Він дихне холодним духом бурі
І змете руїни, як сміття.
Ані Божа Мати, ані Юрій
Людського не захистять життя.

І душа без стін і без одежі
Встане перед карою Руки...
Тільки вітер в Книзі Спостережень
Перелистуватиме віки.

12.01.1933

СТРОФИ

1

Ти виростала, квітла й наливалась
І втілилась – в медвяний виноград
Та яблука. Мов наложниця, сад
Зітхає втолено. І гасне літній галас.

І лагодою сяє стиглий лад,
І спогад золотіє, як кохались
У бурях квітня, в ворожбі Купала –
Ось – день плодів. А завтра – листопад.

2

Безверхе бойовисько, де мечі
Потяли все, – знов стоптане і голе.
Широкоперсий вітер лиш дзижчить
І мчить козацьке перекотиполе.

Зачепить? Вкорениться? Проросте?
Мовчить, мовчить важке осіннє небо.
Чи проковтне страшним простором степ,
Чи дикий чвал той перейме Мазепа.

Ave Caesar, співучий серпне,
Августійший владарю літ!
Солодоц пізніх овочів терпне,
Сяйво твоє все більш нестерпне
Для майже осліпленої землі.

Ave Caesar, ще день твій сяє
В колонаді гаїв, на форумі нив,
Рим твій бездонна блакить просякає,
Він в ній розчиняється і зникає,
І видом легким вливається в спів.

Ave Caesar, застиг на троні,
Ти вже статуя, мрамур, міт,
І тільки сонце грає в короні,
І тільки блакиттю посріблено скроні,
Спалені вітром літ.

ОЛЕКСА СТЕФАНОВИЧ

ВІЧНА СЛАВА

Доби славної та великої
Піднесемо ми корогви.
Будь хвала йому, тому рикові,
Тому львиному – "йду на ви!"

Слава князеві недосягнена:
Він як пард ходив, був як тур.
Слава часові, коли загнано
Руський цвях в царгородський мур.

Слава лицарям: над їх чолами
Нахилилась лише гроза.
Їм за пугари були шоломи.
Годував їх кінець списа.

Славмо княжу могутність лев'ячу
І козачу силу жаску.
Слава вічная Конашевичу
За похід його на Москву.

Слава гетьманові Хмельницькому:
Світлі звитязтва відав Хмель.
По поклону для нього низькому
Покладім од своїх земель.

А ще вклонимося Виговському:
Скільки часу не утекло б,
Злонапасникові московському
Не забути про Конотоп.

І вчорашнє своє спом'янемо.
Ой же гук, Мати, гук який! –
То дорогами полум'яними
Йдуть у Київ твої полки.

Задвигтіла гора Андрієва,
Клекотить Михаїлів град...
Слава дневі вступу до Києва.
Слава граду й війську стократ!

І віквічно пребудь прославлена
– Божих воїв тобі салют! –
Замордована, закривавлена
Перемого Базару й Крут.

Прага, 1940.

* * *

Вони злились в єдину гаму,
Єдиний витворили гуд –
Гук з-під Базару і з-під Крут,
Гук із Парижу й Ротердаму...

Не треба слів. Хай встане тиша
І д'горі здіймуться серця –
І хай завмре напруга ця,
Як обря стать архистратижа.

Коли стоїть перед престолом,
Вся харалужна, і горить,
І більше мовить кожна мить,
Ніж можна вимовить глаголом.

Прага, 1940.

ПОРТРЕТ

І хризантеми й орхідеї
У зачарованій імлі,
Але найліпшими у неї –
Словополківські ковилі.

Вона не квила в Путивлі,
Вона обходила шатри –
Стріла і лук напogотівлі,
А в серці – стязі і вітри...

І, може... Жаско уявити...
Ні, не втішався печеніг, –
Коли й схопив, несамовитий,
То не зборов, не переміг!..

Ось у зідханнях молитовних
У Пирогощії вона,
А ось Перунові жертovníк
В гаю дубовому ладна.

Вночі Ярилові вгоджає,
Не відмовляючи ні в чім,
А вранці світить їй Почаїв
Золотоглавієм своїм.

Ще вчора в полум'я скакала,
Купальних спрагнена чуд, –
Сьогодні йде собі помалу
На лаврських дзвонів перегуд.

Її Пречиста – така сама,
Як найдавніша із богинь,
Від неї темними лісами
Дихнула древня Волинь.

Прага, 1938

* * *

Просто. Не йти вправоруч
Ані вліворуч – ні.
Хай лише вітер поруч,
Вічний сурмач борні.

Вітер, що хмарі – в груди, –
В груди, в горби хребта...
Поруч хай вітер буде,
А в далині – мета.

Чорно кругом чи біло,
Не зупиняти рух.
Може зламатись – тіло,
Але ніколи – дух.

Прага, 1936

ДОРОШЕНКО

"Занадто панська – Польща. З нею важко.
Гидке – московське: вірний твій холоп,
Сміття твоє, підніжок твій Івашко.
З такими жить – добра нам не було б.

Туди нам треба глянути, за море.
Хоч і далися турки у знаки,
Та тільки з ними лад якийсь утворим.
О, Боже, пронеси часи тяжкі".

І, може, й блисла би, соколю-вовче,
Одна усім просторам булава.
Коли б не поховало Ярополче,
Коли б не погребла тебе Москва.

Прага, 1924.

КРУТИ

В мороці неладу, в п'їтьмі підлот –
Ваші пісні молодечі,
Льот ваш орлиний, нестримливий льот,
Льот крізь вітри і хуртечі!

Що там, що вперше з рушницею ти,
Що там, що тому п'ятнадцять, –
Так хороше вам на ворога йти
Співом гучним захлинаться...

Хай вам вітри вибігають на шлях,
Просьять вернути, голосять, –
"Щоб наша доля..." – лунає в полях,
"Щоб краще в світі жилося!..."

Хай ще зловісніше тьмариться рань,
Голови юні тим вище...
Як на параді, йдете ви на брань,
В простори гроз, як на грище.

...Стрінулись. Казять ворожую злість
Ваші розгукані стріли...

Псами б на вас позривалися з місць
Тріскотні вкрай скоростріли!

Лавами – ворог... Ось кинувся він,
Котить на ваші окопи...
О, вже не лежачи і не з колін
Лити крицеві окропи, –

Виросли враз ви, немов на наказ...
Тільки чому це, орлята,
Тільки чому ця тривога у вас?
Чом' зацілила гармата?

Чом' це щодруга рушниця – німа, –
Голосу бракло у зброї?
– "Дайте набоїв!" Набоїв – нема.
В полі далеко набої.

Сталі – не стало. Зостався кристаль.
Як з кристалом проти сталі?
Люто співає ворожая сталь,
Б'є-розбиває кристали.

Сніже, таж в нього нема голови, –
Нащо йому підголов'я?
... Як захлиналися співами ви,
Так захлинулися кров'ю.

О, ви уміли за Неї лягти,
Мужньо лягти і діточо,
Вміли холодную млу пропекти
Жаром багряних сорочок!

Ваша загуба за Весну ясну,
Ваші зарубані весни –
Громом в німоти байдужжя і сну,
Криком кривавим – воскресни!

Сходять нам ваші негасні сонця,
Дзвонять серця ваші вічні,
Ваші квітневі, травневі серця,
Квітні, посічені в січні...

У клеkotинні – святі корогви,
Клеkotу повні – прапори...

Ми під кипінням їх радо, як ви,
В буряні рушим простори,

Радо на сурмний задуднимо зов
Ми по шляху грозовому,
Тому крутому, що з Крутів піщов,
Непереможному тому, –

І коли кинем на ворога час
Незагладимої скрути,
Взнає він добре, про віщо для нас
Крикнули кровію Крути.

Прага, 1933.

МОЛИТВА

Чи на рідних полях,
Чи в чужій стороні,
Осінило чи ні
Святохреснеє рам'я, –
Вам усім, хто поляг
За тризубовий стяг. –
Вічна пам'ять!
Ви, ким введено бій,
Вірні Симон, Євген,
Ви, без ліку і ймен,
Ти, криштальний Олеже, –
Всіх крилом вас покрій,
Михаїле святий,
Божий стратеже!

Міттенвальд, 1946.

ПЕРУН

І кинули його кияни,
І був наказ: "Як де пристане,
Відбить його від берегів –
І лиш тоді лишить старого,
Коли перейде за пороги".
І він поплив.
І так пливе безустання,

Кремінно вирубаний з дуба;
Ріка, від віку йому люба,
Його несе до цього дня,
І зараз ось, немов у човні,
Пливе по хвильній широті...
Як блисли вуса золоті
Під кров'ю місяця впідповні!..
Ізнов на галяву між хмар
Багряне викотилось коло...
І знову блиска срібне чоло
І злотний вус горить як жар...
Буремна ніч – його доба:
Як не несло б його глибоко,
Із нетрів рокотного току
Тоді він завжди видиба.
Пливе, прадавньої снаги,
Грози прапервісної повен.
І часто-часто його човен
У наші стука береги.

Прага, 1941.

О. ОЛЬЖИЧЕВИ

Крута дорога із Крут,
Та вірмо, рушивши нею:
Нелюдськи міцний цей люд
І вийде він ще на суд
Не судженим, а суддею.

Прага, 1942.

* * *

Хвилюють, ходять, шумлять жита,
Злотисто-жовті, украй наліті,
Над ними неба блакить свята,
Ані хмаринки у тій блакиті.

Співає срібна в душі труба.
Душа квітками, як клумба квітне,
Хліба і неба, небо й хліба, –
Куди не глянеш, жовто-блакитні...

1923.

ЮРІЙ КЛЕН

МИ

Ми не ходили за моря
Земель незнаних добувати.
Нам шлях у греки із варяг
Синів у піні бронзуватій.

І до індійської землі
Зоря полярна крізь тумани
Нам не водила кораблі
У неосяжнім океані.

Ми ще снагу п'ємо з джерел.
Не прогинали ми простори
На білих крилах каравел.
Не мріло нам тропічне море.

Ні! Тільки потай по ночах
В галуззі рідної кислиці
З солодким жахом у серцях
Підстерігали ми жар-птицю.

Хтось щедрий нам повік віддав
Широкий обрій оболоні,
Де, спінені, з високих трав
Трусили росу наші коні.

Не ми, що обшир мали свій,
Шукали за морями прерій.
Не ми – в диму – з потужних мрій
Вирощували сни імперій.

В хрестовий рушили похід
Не ми в священнім фанатизмі,
Коли, затьмаривши зеніт,
Гули громами катаклізми.

Лиш на світанку наших днів
Наш дух, знемігшися від спраги,
Багряним жаром спаленів
В руках досвідчених варяга.

Тоді в полях, мов срібний крин,
Білили часто наші шатра,
І між розлогих полонин
Палахкотіли наші вагри.

Гойдала мла нас по ночах,
Черпали ми шоломом воду,
І боронив нас Мономах
Від половецької негоди.

Ми не трубили з веж ясу,
Колон акантом не квітчали.
Не ми безсмертя і красу
В стрільчастій готиці плекали.

Та часто бачили у снах
Святині дальні Царгороду...
І під загравами в степах
Нову викохували вроду.

О, вам, народи, що віки
Свої у славу угорнули,
Вам пурпур, берла і вінки.
Ви взяли в дар собі Минуле.

БОЖА МАТІР

Йшла степами й питала:
"Де мій син? Чи не стрівся він вам?"
(А по селах ставки – як дзеркала:
Божий простір веселим качкам).

"Чи не стрівся вам десь по дорогах
Синьоокий Христос?
Волосся у нього
Золоте, як осінній покос".

Все питалася знову і знову;
Люди мовчки сахалися вбік
(Лиш поважно дивилися вслід їй корови,
Пес безхатній за нею до царини біг).

За рікою спинала на ниві
Дідуся, що гнідка поганяв.
Кінь істомлений голову сиву
На плече їй поклав (бо пізнав!).

"Чи стрічали його ви з дарами?
Чи вінчали його, як царя,
У високому білому храмі,
Де у вікна світила зоря?"

"Та невже ж тобі ще не сказали?"
Роз'ярився корявий дідусь:
"На усіх перехрестях його розіп'яли,
І помер твій веселий Ісус.

Біле тіло його шматували.
Загинали над ним матюки.
І вовкам на погалу
Розкидали куски".

Головою припала до гриви...
Враз метнуласть назустріч зорі
(Дикі гуси крикливі
Закружляли над нею вгорі),

А за нею навздогін пожежі,
Диму сизого змії виткі.
Біжучи, розгубила одежі,
І махали услід вітряки.

Вдалині над житами
Білим квітом гойдалась вона.
Осипалася там пелюстками...
Манячіла, щезала в ланах.

* * *

Бур'яном заростає дорога,
Що крізь заграву днів
Нас вела до далекого Бога.
Але вересом слід твій зацвів,

Скорбна мати, що плачеш у небі,
І під обрієм грізних років
Голубіє, мов спогад про тебе,
Синя плахта лісів.

Синій пояс твій річкою в'ється...
Затаївши останній вогонь,
Так тихесенько б'ється
В ніжнім теплі твоїх долонь

Під дощами твого волосся
Бідне серце землі.
І росте з нього буйне колосся,
І курличуть над ним журавлі.

СОФІЯ

Проектується знести храм св. Софії в Києві.

(З газет)

Тайни тисячоліття – в Софії стрункій,

Що поблідла, але ще ясніше, ще вище

Вироста, як молитва, в блакить.

(Є. Маланюк)

Нехай твій дзвін заглушать літаки.
Нехай тебе знесуть і хай на місці,
Що освятили літа і віки,
Поставлять пам'ятник добі нечистій.
Нехай змурують чорний хмарочос
Там, де стоїш ти, біла й золотава,
О ліліє струнка в намисті рос,
Яку плекала мудрість Ярослава!
Нехай здере новітній печеніг
Смугляве золото з бань на кінську зброю
І скрізь полишить слід блюзнірських ніг:
Це лиш кара нам видава гаптує,
Які триватимуть недовгий вік.
Коли спорудять зал з бетону й скла
І електричний вихор зашаліє
Там, де священна сутінь залягла
Й в дрімотнім сні спочила Візантія, –
То знай: це все пройде без вороття.
Так само снились нам колись татари.
То ж знов чаклун якийсь нав'яв чари,
І бачиш ти примари небуття.
Правдивий світ, – не той, для ока зримий,
Крилами розтинаючи вогонь,
Гойдають тихо грізні серафими
На терезах своїх долонь.
Він, наче плід, важніє й дозріває,
Налятий плином невідомих лон,
І темний сік, буруючи, співає,
Немов вино господніх грон.
Колись усім об'явиться, як чудо,

Істога з кожної з земних речей.
Настане день... світ спалахне, й полуда
Тобі спаде з засліплених очей.
В священнім жасі, дивно скам'янілий.
– Немов хто в вічність відчинив вікно, –
Побачиш ти у млі нестерпно білій
Все, все таким, як справді є воно:
Хрестом прорізавши завісу диму,
В красі, яку ніщо не сокрушить,
Свята Софія, ясна й незрушима.
Росте легендою в блакить.

27.03.1935.

КОНКІСТАДОРИ

Немов важкий і мертвий гад,
Стискало груди їм повітря
Тісних, задушливих кімнат...
Гітари бренькіт, бренькіт цитри.

Не ваблять чаші і вуста,
Дрімота мрійного дозвілля
І сто раз бачені міста:
Мадрид, Толедо і Севілья.

Відомий світ давно обрид.
Навколо гори заступили
Широкий, дальній круговид,
Але ростуть у духа крила.

І кличе радісний простір.
Співають води у затоці.
І ось вино, що з рідних гір, –
Вже не вино, а жовч і оцет.

А вранці в гавані морській
Шумні вітрила напинає
Зі сходу вітер ходовий
І манить, манить у безкрає.

І туга, що співала в снах,
Що зріла і росла роками,
Що пломінилася в очах,
Уже доходячи нестями,
Враз вибухла, як грім.

Так кактус іноді сто літ
В корінні потай копить сили,
Щоб раптом викинути квіт
На диво всім – єдиним стрілом.

Розквітлі брості островів
Гойдалися на океанах,
Мов дальнє марево віків.
До них жага летіла п'яно.

І звідти відгомін бажань.
Немов труба, гримів у морі,
І шумом пінив чорну хлань,
І владно кликав у простори.

О моряки, що синій шлях
Вам пінили південні шквали,
Що вас у білих кораблях
Вітри пригод і шторми мчали!

Омита сонцем далечінь
Вам розгорнулася широко,
І млявих літ літеплу лінь
На попіл спалював сіроко.

Це вам Південний Хрест горів,
Коли назустріч бригантинам
Враз впливала з туманів
Флорида, Чилі, Аргентина.

Це вам, відважним хижакам,
Скорились мудрі перуанці.
Ще й досі буря трубить нам
Про вас, дзвінкої слави бранці.

Весь мул таверн, барлог, портів,
Що клекотіла нам Біскайя,
Скипів і смерчем полетів
По прірвах щастя і відчаю.

О золото глибоких надр,
Що хвилями усе затопить!
О золото пекуче ватр,
Що захлинулась ним Європа!

Ми теж, п'яніючи, у снах
Чудні виросуєм химери,
Щоб десь на дальніх берегах
Нам забілили Кордільєри.

Не раз на роздоріжжі днів
Ще зрадить нас надія марна.
Та над безмірністю морів
Завжди горить Зоря Полярна.

Над нами теж Молочний шлях.
Нам теж Персей і Андромеда,
Як символ, світять у віках.
Туга солодша нам від меду.

І теж зоритиме у млі,
Як сходять з вод незнані зорі,
Той, що скерує кораблі
За вами вслід, конкістадори.

1937.

СКОВОРОДА

Піти, піти без цілі і мети...
Вбирати в себе вітер і простори,
І ліс, і лан, і небо неозоре.
Душі лише співають: "Цвіти, цвіти!"

Аж власний світ у ній почне рости,
В якому будуть теж сонця і зорі,
І тихі води, чисті і прозорі.
Прекрасний шлях ясної самоти.

Іти у сніг і вітер, в дощ і хугу
І мудрості вином розвести тугу.
Бо, може, це нам вічний заповіт,
Оці мандрівки дальні і безкраї,
І, може, іншого шляху немає,
Щоб з хаосу душі створити світ.

1928.

ЧЕРГА

Як солітер, що зліплює себе в ланцюг з окремих шматочків, як вантажний потяг, що складається з поодиноких вагонів-суглобів, де кожен навіває ілюзію самостійної істоти, але всі скеровуються єдиною спільною волею до однієї мети, як ящур дилювіяльних часів, довженний (але не страшний), що пересувається поволі, ледве-ледве помітно, довга, незчерпана, нескінченна гадючиться вона пішоходом, ласо і пестливо розкрученим тілом облітаючись навколо пекарні, головою сласно зарившись у тепле нутро її, де пахне борошном, хлібом і парою, тим часом як – на дворі – хвіст помаленьку відростає, збагачується новими суглобами, вжерлива, уперта, настирлива – Черга.

Нескінченною стрічкою поволі всотується вона в розчахнуте черево крамниці, і там передні ланки її, відмираючи, відпадають, виносяться геть тихою течією буденних, незначних подій. Черга осипається, як троянда, і пелюстки її, облітаючи, сумно плинуть каналами вулиць, що розбігаються в усіх напрямках.

Кожна істота прагне жити... якомога довше. Черга прагне вмерти. Ідеал її – нірвана, небуття: якнайшвидше просмоктатися крізь відхлань, що поволі ковтає її суглоби, і, сповнивши своє призначення, розпастися на складові свої первні, які замість однієї спільної волі матимуть тисячі маленьких воль.

Черга, як той казковий фенікс, вмирає і щоранку відроджується. Вона не смертельна, але щодня зазнає солодкої радості вмирання – найвищої в ланцюгу її мільйонокротних існувань. Черга стара, майже древня. Вона має більш аніде двадцятирічну давність. Вона старіша ще за революцію. Вона повита святістю непорушних традицій, її можна скасувати декретами, тимчасовими постановами. Але знов і знов – незнищенна – вона відживає, як у казці тіло царевича, на шматки порубане, але знову до купи складене і живою водою спорскане...

Хлібна черга... Вона виникає вдосвіта, і життя її триває години дві-три. Колись, за перших часів її існування, воно могло тривати цілу ніч, іноді уриваючись, пригасаючи під подмухом невблаганної влади і знов спалахуючи, квітнучи під осіннім дощем і лапастими пестощами зимової хуртовини. Тепер черга канонізована, і життя її регламентовано певними годинами. Вона привчає до повільного і ненастанного руху вперед. Вона велика школа, що виховує в людині терпець. Вона навчає використовувати кожну хвилину життя: погляньте на дівчат і – подекуди на поважних мужчин в окулярах, що з книжкою в руках, не відриваючись від читання, пересуваються далі і далі вздовж муру.

Черга навчає покори і приборкує зухвалість: "Хто останній? Я за вами". Вона навчає дисципліни: о лукаві жінки, не шукайте напереді знайомої, щоб, присусідившись, непомітно втиснутись і вслизнути в крамницю раніш від ветеранок черги.

Цей трюк перестарівся за двадцять років. Черга нікому не дасть порушити свій неписаний закон. Вона не терпить вискокків. Вона ненавидить усіх parvenus.

Черга – дарма що витвір революції – єдине на світі місце, де дозволяється стрясати повітря контрреволюційними вигуками.

О древні матері і бабусі! Вам одним дано безкарно у присутності охоронників ладу і порядку висловлювати почуття і погайні бажання, що хвилюють Чергу і до краю переповнюють її мовчазне серце. О мудрі, довготерпеливі Сівілли, що беззубими ротами вашими, проклинаючи, лаючи, ганьблячи, погрожуючи і глузуючи, реве і ричить душа Черги! Вам, небоязким, вільно прилюдно воскрешати у спогадах минуле, прекрасну, далеку, безповоротну молодість вашу, часи, що були для Черги часами нірвани. Вам вільно обурюватись і кидати грізні пророцтва.

О Черго, це ти колись породила божевільного, геніального насмішника, що, переступивши поріг крамниці державної, очима глипав, по всіх кутах шукаючи ікони і, не знайшовши, починав ревно хреститися на портрет Леніна. А запідозрений у глумі і негайно покликаний перед грізні очі міліціонера, витягав з кишені якісь прадавні приватні до нього листи Ілліча, які й тепер своєю магічною сугестією гарантували йому недоторканість.

О Черго, це ти усиновила мудрого сенбернара, безпанського пса з велетенською телячою головою, що безпритульно блукав вулицями, пса, що його пана, мабуть, розстріляли, а може, сам голодуючи, просто не мав він уже чим ділитися з цим гігантським і пишним представником собачої раси, старим товаришем свого дозвільного життя і свідком рясноти колишньої. Мудрий сенбернар, що сідав біля дверей пекарні і гавкав до кожного, що звідти виходив зі шматком хліба. Чи ж не стала Черга йому ласкавою покровителькою, що обдаровувала скупими "лишками" убогого харчу?

О хлібна черго! Ні одна інша черга не може з тобою зрівнятись! Ані м'ясна, ані комірна, ані трамвайна, ані та, що постає коло каси кіна чи кав'ярні, ані наймолодша сестричка твоя – черга у "державного" фриз'єра, вже не кажучи про інші маленькі чергоньки і чергинятка.

Ти єдина в незмінній своїй Неминучості виникаєш щоранку, грізна, як доля, добра, як мати. Ти дух саможертви виховуєш у жінках і, мов артерія, їхньою теплою кров'ю живиш нас, о житєдавице наша!

ЧЕРГА МАНУФАКТУРНА

Хлібна черга – черга сірих буднів. Вона неминуха і природна, як зміна дня і ночі. У мануфактурній черзі завжди є щось святочне. Вона постає зненацька, несподівано. Раз на сезон. Раз у три місяці. Залежно від того, коли державна фабрика кине на ринок свій крам. Ніякої строгої хронологічної закономірності в ній нема. Вона химерна і примхлива, і про майбутні народини її дізнаєшся випадково, від знайомих. Це нічого, що урядові продавці державної крамниці ще за три дні перед тим сповістили про велику подію своїх близьких і далеких приятельок та відложили для них найкращі шматки крепдешину і мадеполян, і що ті – як фама віщує – вже встигли їх розхапати. Однаково, дещо лишилось на полицях, щоб порадувати наївні серця істот, що складатимуть чергу, чергу епізодичну, чергу, що про неї не всяк і знатиме. Скільки мрій променистих влітає уява в прозору шовковисту тканину, якої не пестив ще погляд.

Є щось поетичне в мануфактурній черзі та її несподіваній випадковості. Не дебеле сукно на штани, не густе прозаїчне полотно, а прозорі легкі тканини-серпанки для німф пропонує державна крамниця (як улітку, так і взимку). Недаремно ж у ланцюгу цієї черги, що цвіте жіночими усміхами, первень мужеський складає тільки незначний відсоток.

Але має ця черга свої трагічні злами. А саме, коли її зненацька спобіжить передчасна смерть. Коли з порогу оголоситься, що краму стане тільки на третю частину тих, що чекають. Тоді черга нагадує ящірку, що хвіст її відломлюється і розсипається на тисячі скалок. Кожна черга прагне смерті..., але не передчасної. Всіма суглобами своїми хоче вона якнайшвидше протиснутися крізь таємничий приділ, де щастя відміряють їй метром. Передчасна смерть черги є річ неприродна, нагла: так якби хтось вбив людину в розцвіті надій, здійснених лише наполовину. Черга розпадається, щоб через місяць, через два, через три, не підлягаючи законам періодичності, ритмізованої однаковими проміжками, знов відродитися.

Буває й так, що гангрена вражає не всю чергу, а тільки поодинокі суглоби велетенського тіла її, бо раз на рік, а то й раз на два роки припадає той щасливий, ніколи заздалегідь не визначуваний день, коли видається взуття. Право на нього має власник "забірної книжки". У забірній книжечці 52 картки, у кожній картці 7 талонів. Всього 364 талони – стільки, скільки днів у році, і кожен талон, що має своє чергове число, дав (в певний тільки день, що цьому числу відповідає) право на

півфунта хліба. 364 порції життєвої енергії, що її сприймає наш організм у виді бурого місива.

Це проза, сіра проза. Але іноді сквозне по ній промінь, і вона починає іскритися, як самоцвіти проти сонця: оголошується, що через чверть або півроку на хлібний талон ч. 277 даватимуть узуття. Чому саме 277? Хіба хто знає химерні примхи життя? Чому зі 100 тисяч лотерейних білетів падає на це, а не на інше число велика виграна? Чому з 365 квитків-голодранців саме числу 277 випадає королівський жереб?

І ось ти, складовий первень черги мануфактурної, простягаєш коло прилавку свою забірну книжечку. Та продавець, зазирнувши, кидає тобі, що талону ч. 277 у ній нема. Він зник невідомо де і коли. Може, місяць тому, може, два, може, три. Мабуть, продавець, що відважував тобі хліб, колись "помилково" витяв його разом з іншим. Як це довести? Як довести, що не ти сам приховав його, щоб вишахрувати якусь вигоду? Чи маєш ти юридичне (а хоч би й моральне) право назвати злодієм людину, якої не піймав на гарячому?

Десять відсотків суглобів випадає з черги, бо – дивом якимсь – у кожного бракує талону ч. 277.

О необачна жінко чи чоловіче! Чи ж не знав ти, що талону цього треба було, як ока свого, пильнувати; що кожного ранку треба було перевіряти книжечку, чи не зник він; що уважно треба було стежити за ножицями, які щодня вирізували тобі черговий талон.

Але втішся: ту саму пару калаш, що мала тобі перепастися, тобі завтра на Подолі за потрібну ціну перепродасть з чарівним усміхом жінка урядового хлібного продавця, якої ти ще ніколи в очі не бачив. Не кляни людську вдачу, не прозивай її злодійською. Ти, переплативши, не збіднів. А вона, продавши пар двадцять, здолає зайвий місяць прогодувати отару дітей або нарешті справити собі те пальто, про яке вже давно марить. Та й до того, чи можеш ти, поклавши руку на серце, заприсягтись, що витяв тобі талон її чоловік і що зробив він це не випадково?

Та досвід виховав у тобі обачність: міне років десять, і ти навчишся, як ока свого, стерегти талон ч. 277, чи будь-яке інше, що йому припаде честь символізувати собою тепло, гарантоване виробами шкір– або гумтресту. Щодня ти будеш пестити його, оглядати, щодня впевнятися, що не зник він – промінезбірне скло твоїх мрій і надій – передчасно, лишивши по собі, мов діру у житті, порожній чотирикутник...

ЧЕРГА БЕЗ НАЗВИ

Хлібна черга виховує характер і гартує дух. Черга мануфактурна, показуючи життя з трагікомічного боку і вносячи над випадковостями марноти щоденної з її хвилимовими розчаруваннями, помагає нам налагодити контакт з вічністю. Але жахом справжнього трагізму, позбавленого всякої мелодрами і комедії, сповняє нам душі одна ніч, перебута в черзі, що їй я досі не підібрав назви. Не кожен уходив у ланцюг цієї черги, а тільки той, у кого хтось із близьких родичів, батько, син або чоловік, сидів або сидить у державній в'язниці ГПУ.

Черга ця зароджується о другій чи третій годині вночі, і життя її кінчається опівдні. Отже, нормальна тривалість його дев'ять-десять годин. Складається вона з осіб з "судками", що приносять ув'язненим обід. Невтаємничену може видатися незрозумілим, чому саме життя цієї черги є таке довге. Чи не могло б воно обмежитися двома чи трьома годинами? Але ж солдат у уніформі ГПУ приймає обіди через маленьке віконце тільки од одинадцятій до дванадцятій. Рівно о дванадцятій віконце зачиняється, і хвіст черги відмирає, розпадається на суглоби й суглобики. Хто став у чергу о годині п'ятій, шостій, не встигне своєчасно опинитися коло віконця, до якого спрямовані всі прагнення черги. Ця черга так само, як і хлібна, з астрономічною закономірністю виникає щоночі, але є принципова різниця поміж нею та іншими чергами. Інші черги прагнуть щось дістати, здобути, – черга без назви прагне віддати те, що має. Склад її рухливий. Міняється він не раз протягом однієї ночі. Стомлені, здеревілі суглоби цієї черги викришуються, випадають, як із щелепи хворі, розхитані зуби, і раз-у-раз заміщаються новими. Брат заступає сестру, мати доньку. Тут саможертва жіноча досягає розміру легендарного. Тут від сусідки, що стоїть за тобою, почуєш, чим дихає і горить її розпластане серце; тут третя, що стоїть попереду, розгорне величний фільм життя свого, повний посвяти, недолі і мук; тут дівчина розкаже про свого нареченого, у глухій в'язничній камері омріяного її снами і самотнього, як коштовна перлина у темній мушлі, занурена у гідку і слизьку протоплазму. Тут навернеться на очі маленька дівчинка, що після розстрілу батька й матері лишилася круглою сиріткою, і Черга її приголубила, покохала всім різноманітним і різнобарвним складом своїм, усією безліччю знедолених сердець своїх, – так само, як колись великого сенбернара з сумними телячими очима... Як би існувала ця маленька дівчинка, коли б не Черга, що її годує і що сама знов-таки існує завдяки тільки тому, що крізь державні в'язниці ГПУ, немов масло, що змазує коліщата величезного механізму, протікає

ненастанно струмись тих, що роковані на смерть і вигнання?.. Тут шестилітнє хлопча, що принесло батькові обід, простими словами розкаже, що нема кому, як тільки йому, дбати про батька, бо мати збожеволіла з горя, а страву варять з милосердя сусіди, – хто ж як не син понесе її до віконця?

Тут під тихим спокійним сузір'ям Кассіопеї, під струмистим, хвилястим світлом Молочного Шляху відіграється справжня трагедія, зі справжнім, а не театральним плачем, зі справжнім, а не удаваним розпачем. Але ж кожна трагедія, як написано у підручнику драматичної теорії, має свій кульмінаційний пункт. Цей кульмінаційний пункт настає, коли жінка, підійшовши з посудом до вікна і назвавши ім'я якесь, почує звідти відповідь: "Такого нема вже!".

Це "нема вже" може мати різні і незгідливі між собою тлумачення: або носія щойно виголошеного прізвища вислано цієї ночі в Сибір, на Соловки, чи куди інде, або його розстріляно в одну з тих годин, коли жінка з обідом для нього, деревеніючи, стояла у черзі, або його цієї ж таки ночі пустили на волю, і він удома нетерпляче дожидається повороту дружини.

Може, якраз ця, третя (чуєш, жінко: не перша, не друга, а третя) можливість відповідає правдивому стану речей! Але жінка, напевно не знаючи і трьома різними здогадами шарпана, б'ється поміж ними, як поміж трьома скривавленими стовпами, кидаючись від одного до другого і нестямно стукаючись об них черепом.

Мимоволі згадується страшна дитяча казка про людину, що всю ніч блукає між трьома соснами в зачарованому крузі і не вміє з нього вийти...

О Черго, що нема тобі назви! Звичайним фактом існування свого ти доводиш нам, що в житті є ще великий трагізм; ти даєш нам чисту квінтесенцію його, пахощами якої ні один великий трагік не зважиться напоїти твір свій.

Черго без назви! Ти, вибираючи людину з буденного кола її буття, включаєш її у свій ланцюг, щоб широко розчинилась душа її вихору ненависті, гніву, розпачу і несамовитої жаги. Це ти нам нагадуєш про одвічний закон відплати і будиш прадавній пригаслий інстинкт помсти, що вже починає палахкотіти ватрою невгамовною.

У безіменності твоїй є щось для розуму незбагненне, неосяжне і страшне, як у темних проваллях простороні, де рояться у хаосі сувої мли, що з їхнього безладного руху в екстатичному танці має зродитися зоря.

Черги, що сіттю нерозривних ниток облутуєте наше існування, черги, що золотими пекучими жилами рідкого вогню перехрещуєте і

перетинаєте наше життя! Я вірю, що колись прийде поет, який оспіває вас, як давні мандрівки народів, бучні бенкети предків і славетні бої, що в них гинули герої...

ПРИГОДИ АРХАНГЕЛА РАФАІЛА

Тьмяним весняним вечором, насиченим подихом далекої грози, бузковими пахощами і запахом озону, в білій хмарі, лебединим плавом по землі простували архангели Рафаїл і Михаїл. "Простували" не значить, що вони переступали ногами, бо п'яти їхні ледве-ледве торкалися трави й дорожнього пороху, а хмару, яка їх обкутувала, немовби вітром несло ген-ген.

Так прямуючи, вони розмовляли між собою, та не були то слова, що ними вони перекидалися і що їх десятками треба нанизувати, щоб віддати думку якусь. В одну мить, коротку, як мигтіння блискавиці, перелітала від одного до одного думка, що осявала чоло когось із них, і так само швидко мигтіла відповідь на неї. Від того обміну думками світляні спалахи грали на небі, і спалахи ті були їхні думки, що беззвучно займалися, на мить розсвітлювали околицю і згасали в насичених передгрозям просторах. Отже, віддати їхню бесіду – значить переложити її на нужденну людську мову, проміння на звуки, фарби на слова і витратити довгі хвилини на те, що "сказано" в один блискавичний момент. Спалахи Михаїлових думок мали багрян у відтінь, тоді як у Рафаїлових була прозора голубиць, і випадкові перехожі, спостерігаючи ту гру зірниць, милувалися на феєрію невиданих кольорів.

Передава нашим нужденним способом висловлення, розмова їхня мала приблизно такий зміст:

РАФАІЛ. Дивний той рід людський, замкнутий в межі простору і часу.

МИХАІЛ. Дивний і не подібний до нас, первозданих, улюбленців Господніх, створених у добу досвітню.

РАФАІЛ. До нас, Його любов'ю розпечених.

МИХАІЛ. До нас, що сяємо, мов снігами короновані гір шпилі у першім промінні ранкової зорі.

РАФАІЛ. Що сонмами і світоносними шерезами виліскуємо, мов туманами обкурени ланцюги гірські.

МИХАІЛ. Що сонцесяйними крилами, мов щитами, оточуємо трон Господній.

РАФАІЛ. Що є раменами Його, які, мов білим цвітом укрите галуззя черешень, простягаємось у простір.

МИХАЇЛ. Що є великими свічадами озер, які віддзеркалюють славу Його, наче сонця блиск нестерпучий.

РАФАЇЛ. Свічадами, які відбите нами сяйво знову вбирають у себе, бо назад воно відбивається склепінням небесним.

МИХАЇЛ. Якими ж іншими, відмінними від нас є люди!

РАФАЇЛ. Мов дим від багаття, що здіймається в височінь і розпливається в простори.

МИХАЇЛ. Мов фанфара суремна, що завмирає, прокотившись над полем бою.

РАФАЇЛ. Мов пахощі кущів бузкових і жасминових, що відцвітають за весну і літо.

МИХАЇЛ. І невже промені дій їхніх не вплітаються в симфонію світла, що, від склепіння відбившись, до нас повертається?

РАФАЇЛ. Невже ті промені, розчинившись, не тремтять у свічадах, якими є істоти наші?

МИХАЇЛ. Тремтять, може, так кволо, що тремтіння їхнього ми не помічаємо?

РАФАЇЛ. Якби так, то причетні люди були б до блаженства нашого.

МИХАЇЛ. Не докінчені, не довершені, вічно мінливі, то поривом у височінь недосяжну знесені, то виром падіння у безодню втягнуті, мчать вони у потоці ненастанному ставання.

РАФАЇЛ. Не так, як ми, довершені, докінчені, які перебуваємо не в потоці ставання, а в бутті немінливого, в сяйві незгасному.

МИХАЇЛ. Якого їхні очі не знесли б, бо осліпили б, і від дотику якого тіла їхні спопеліли б.

РАФАЇЛ. Тому й невільно нам, янголам, ставати перед очі їхні.

МИХАЇЛ. Але чи ж не являвся ти, Рафаїле, Товієві і чи не відбув з ним цілу подорож?

РАФАЇЛ. Так, але створив я собі для цього оболонку з густого астрального етеру, поволокою млистою спасав свою постать і от, подібний до людей, в оболонці не з плогі людської, став його супутником, його охоронцем в дорозі.

МИХАЇЛ. Таж і Гавриїл явився Марії, коли приніс їй звістку, що має вона породити Спасителя.

РАФАЇЛ. Так, та голова його була обкутана хмарою, крізь яку ледве пробивалося проміння лица його, мла обдавала постать його, і так, у хмарі світляній, він став їй перед очі. Чи не закривав Мойсей лице своє покривалом, стаючи по розмові з Господом перед народом, бо після перебування його на Сінаї сяяло воно так, що очі людські того блиску знести не могли? І чи не онімів зі страху Захарія, коли, трьома тільки

димами обкутаний, явився йому у храмі янгол?

МИХАЇЛ. Якби не ці оболоти, то на місці вмерла б людина, побачивши одного із безсмертних.

РАФАЇЛ. Невже ми такі страшні?

МИХАЇЛ. Ми прекрасні. Але людина красу здатна перенести тільки в певній мірі. Краса над міру її вбиває.

РАФАЇЛ. Отож є певна грань, за яку переступивши, краса переходить у жах.

МИХАЇЛ. І нема органів у людини, що ту красу надмірну сприйняти могли б. Так само понад міру міцний гук розриває їй вуха, і понад міру яскраве світло сліпотою очі вражає. Чи ж не сліпнуть вони вже назавжди від снігу, коли день перебуде людина серед сонцем залитих полярних пустель?

А що ж, коли око її вхопить край блискучої архангелової шати?

РАФАЇЛ. І дивна то нездатність нічого не бачити поза межами, тісно закресленими, часу і просторіні.

МИХАЇЛ. Для нас існує тільки позачасовість. Минуле, сучасне і майбутнє завжди перед нашими очима, і ми їх не відрізняємо одне від одного. Люди ж, охоплені мінливим потоком ставання, пропускають усе крізь отвір сучасного – бувають між двома небуттями. Вони бачать тільки тримірний простір, тримірними самі будучи.

РАФАЇЛ. Чи ж не дивно, що одна тільки людина з усіх Господом створених істот знає, що судилося їй вмерти, що їй одній притаманне стремління мінятися, вдосконалюватися, з падінь і злетів творячи життя своє, та ще з роду в рід передаючи стремління до ще вищого злету, до ще глибших падінь?

МИХАЇЛ. Ми цього не знаємо, бо одразу створив нас Господь довершеними. У цьому ми споріднені зі звірми, бо й вони вийшли з рук Господніх докінченими, не закладено в них стремління стати чимсь іншим, стремління вдосконалитися. Буття їхнє, як і наше, сферичне, а життя людини – лінія, що йде в безконечність.

РАФАЇЛ. Отже, й поступу людському краю не покладено.

МИХАЇЛ. Чи не значить те, що людина може стати довершенішою за нас, янголів?

РАФАЇЛ. Або, йдучи в інший бік, стати огиднішою за демонів.

МИХАЇЛ. В жодному з тих напрямків грані Господь їй не поклав.

РАФАЇЛ. Людина оспівує і дерево, і квітку, і небо, і море, і демона, і тварину, і янгола, і землю, і сонце, і зорі, які теж є живими істотами, що летом прошивають небесні простори. Але чому всі замовчують людину? Про неї не склали ані пісню, ані казку тварина, ні небо, ні

море, ні сонце, ні дерево, ні квітка.

МИХАЇЛ. Це тому, що всім їм соромно за людину, соромно за ту хитку і мінливу істоту, яка без потреби вбиває і нищить, яка потворить обличчя землі, не доходячи ніколи рівноваги і стійкої, тривалої форми. Як у родині соромно буває за невдалого сина, що пішов невірною стежкою розпусти, і про нього не говорять, існування його замовчують.

РАФАЇЛ. А чи не мовчать небо, море, і квіти, і зорі, і сонце тому, що людина втілює найкращу їхню надію, і всі вони, віддих затамувавши, стежать, як та надія росте, набирає форми, розцвітає квітом багряним і голубим. Так у родині з тривогою і надією дивляться на химерну дитину, що є відмінна від усіх інших дітей, і потай себе питають, чи не є оті риси відмінності рисами, що виказують майбутнього генія, який стане гордістю світу?

МИХАЇЛ. Дві дороги відкриті людині: стати ганьбою всесвіту або виправдати його потаємну надію.

РАФАЇЛ. Може, вклав Господь у людину свою найпалкішу мрію.

МИХАЇЛ. Аби та мрія не зрадила...

РАФАЇЛ. Як одного разу вже зрадила...

МИХАЇЛ. Ти згадав Люцифера. ..

РАФАЇЛ. Чи ж не дивно, що янгол пішов шляхом людських стремлінь, людських падінь і злетів...

МИХАЇЛ. А це тому, що Люцифера створено напівянголом, напівлюдиною, заложено в нього стремління до найвищого і до найнижчого. Створено безсмертним, якому дана була змога дорівняти Богові або впасти на дно безодні.

РАФАЇЛ. Нам, усім іншим янголам, те стремління невідоме. Незмінними й остаточно сформленими вийшли ми з рук Господніх. Ми, улюбленці Його первоздані.

МИХАЇЛ. А чи не кохав Бог більше людину, ніж нас, відкривши їй, кволій і безсилій, шлях, яким простуючи вона може перевищити янголів і дорівняти Творцеві, бо не нам накреслив Він границю, якої не переступити.

РАФАЇЛ. Людям подарував Він Сина свого задля спасіння їхнього від гріха.

МИХАЇЛ. Чи ж можна собі уявити, що його розп'ято задля спасіння янголів?

РАФАЇЛ. Ні, бо янголи не здатні грішити.

МИХАЇЛ. Чи можна собі уявити, що Його розп'ято задля спасіння звірів?

РАФАЇЛ. Ні, бо звірі гріха не знають, навіть коли вони нищать інші живі істоти.

МИХАЇЛ. Чи ж не любить тоді, дійсно, Господь людину більше, ніж нас?

РАФАЇЛ. Як наймолодша в родині дитина завжди є улюбленцем батька.

МИХАЇЛ. Може, тому, що вона найбезпорадніша з усіх.

РАФАЇЛ. Не для людини, а для нас провів Господь межу, вище якої не злетіти.

РАФАЇЛ. Але за це подарував нам спокій і вічне блаженство.

МИХАЇЛ. А людині тривогу, неспокій, стремління...

РАФАЇЛ. Ми – ясні озера, що віддзеркалюють славу Господню.

МИХАЇЛ. А людина – потік, що мчить понад каміння, піною беручися, і в бігові своєму відриває брили підбережні і в брижах проміння тієї слави, спотворюючи, по-своєму переломлює.

Якби людина якась, простуючи поруч архангелів, була обдарована їхнім зором, їхньою спроможністю бачити речі, для звичайного ока невидимі, то була б вона дуже здивована, побачивши на площах великих міст, по сусідству з відомими їй вежами, церквами і ратушами такі будови, що ніколи там не стояли і цілком міняли зовнішній вигляд того міста, яке жило в їхній пам'яті. Ті будови відрізнялися від інших якоюсь прозорістю, вони немов пропускали крізь себе світло, наче були споруджені зі скла або сформовані зі згущеного туману, що відсвічував фосфоричним блиском.

То були споруди, ніколи не збудовані, але створені фантазією архітектів, що хотіли ними прикрасити місто, – нездійснені проекти, силою геніальної думки матеріалізовані, але не перетворені в камінь і крицю. Поруч інших таких дотикальних у своїй реальній речевості будов вони здавалися фантастичними спорудами з мережива і сну. Погляд архангелів довше спинявся на них, ніж на чомусь іншому. Коли вони простували голим степом, навколо них раптом виросло ціле місто таких прозоро-мережаних будівель – ніколи не здійснений план якогось будівничого, до найменших деталей опрацьований.

– Дивись, – мовив Михаїл, – оті прекрасні химери свідчать про одвічне стремління людське. Навіть те, що створено не руками, а тільки уявою людини, існує як реальне, незрушне і віщує Богові про її тугу, змагання і порив у неосяжне. Чи чуєш ти пісні, які ніколи не зродилися, бо були надто прекрасні? Чи чуєш музику, що ніколи не була записана, а тільки жила у душі творця її, як безсмертна мелодія?

Наша перевага над людьми, що ми все те бачимо і чуємо, а їхнє око і вухо спроможне сприймати тільки надто грубі коливання матеріальної енергії.

– О, як би то цікаво було втілитися на кілька днів у людину, жити її стремліннями, не відчувати за собою ланцюг подій минулих, ані бачити картин майбутніх, на коротку мить обійняти короткий відтинок життя і вкласти в нього тугу за вічністю, відчути, чим є людське страждання і туга, про яку говориться в піснях, пізнати нарешті, чим є таке почуття, як ненависть, зовсім невідома нам.

– Або жах, помста, прагнення до саможертви і тисяча інших речей, – з усміхом додав Михаїл.

– Чому не ввійти тобі в людське тіло і на короткий час не пережити все те?

– Людське тіло, яке я створив собі з астральної матерії, коли відвідав був Товія, не було справжнім тілом з плоті і крові, – мовив Рафаїл. – Воно було тільки машкарою, що прикривала мою янгольську суть. Отже, не могло відчувати те, що відчуває народжений від жінки.

– Тоді позич собі чуже тіло, – вкинув Михаїл.

– Я не можу позбавити людину життя, бо то було б душогубство, я тоді пограбував би в неї тіло, яке дано їй на те, щоб виконати певне завдання на світі. Не можу я ним заволодіти й під час сну, бо душа в тому стані ще занадто зв'язана з ним і не поступиться місцем. Що ж до мертвого тіла, то воно вже не надається для експерименту.

Саме в цей час архангели проходили передмістям Києва, а саме краєм Куренівки, і під розсохатим деревом побачили людину, що напівсиділа, напівлежала, трохи зсунувшись у рівчак. На голові в неї була засохла кров. Була вона, очевидно, без пам'яті; тхнуло від неї горілкою.

– Бачиш, – мовив Михаїл, – ось тобі людина, що, зайве хильнувши, забрела сюди, впала, головою вдарившись об камінь, не жива, але й не мертва, а десь на грані отих двох станів. Невідомо, чи повернеться вона до тверезого стану людини живої, душа її ще не відділилась від тіла, але десь далеко від нього блукає чи літає, довгим шнурком пуповини тільки ледве-ледве з ним зв'язана. Вона тобі спротиву не чинитиме, увійди в те тіло і силою волі приведи його до свідомості.

Проект припав до смаку Рафаїлові. Він тільки на мить замислився, чи зорієнтується в нових обставинах. Він знав, що людину звать Андроним Лукичем Вертопрахом, знав, що їй тридцять два роки, що є вона рахівником державного банку і що нежоната. Але чи зможе він, заволодівши її тілом, виконувати всі функції урядовця і громадянина,

бути свідомим усіх обов'язків, які чекають на нього? Тепер перед його янгольським зором все є ясным, відкритим і безсумнівним, але як воно буде, коли він увійде в тіло, обмежене тісними обр'ями сірої буденщини, позбудеться своєї теперішньої всезнавчої проникливості і не матиме найпотрібнішого для буденних справ досвіду?

Але зразу він сказав собі, що, коли надто довго обмірковуватиме всі наслідки свого вчинку, то ніколи на чин не зважиться, бо рефлексія паралізує дію і гамлетизує життя.

Тому підійшов до людини, глянув у її брудне, патьоками засохлої крові покрите обличчя, глянув у вічі, що в нерухомості своїй закотилися під лоб, по якому розспалися чорні пасма волосся, на рот, наполовину розкритий і, швидко здецидувавшись, припав усією своєю істотою до того тіла, мов наліг на двері замкненої хати, яку господар покинув, пішовши хтозна-куди. Двері під натиском тим подалися, затріщали, розчахлися, і гість не ввійшов, а впав до сіней, а тоді опинився в теплому, затхлому покої, де мав, не чекаючи хазяїна, почати господарювання своє.

Перше почуття Рафаїла-Вертопраха, коли він підняв голову, було почуття болю, усвідомлення того, що людською мовою зветься стражданням. У голові ще гуло від удару і від хмелю. Спираючись на дерево, він підвівся з землі, поспробував був стояти самостійно, зробити кілька кроків, але заточився і мало не впав. Тоді постояв лицем проти вітру, аж у голові трохи пояснило і мозок запрацював. Він ще виразно почував себе Рафаїлом, якого немов би зашили в тісний мішок, лишивши в ньому прорізи для вух і очей, щоб через них сприймати враження зовнішнього світу. Ще чітко в пам'яті стояв образ Михаїла, грізного архангела-побратима з полум'ястим мечем і білими крилами, що вилискували багрянцем, і ще миготіли в ній спалахи думок його. Але вже від мозку у ество його просякали якісь струмочки, які несли спогади з життя Вертопрахового, насамперед враження від останньої п'ятики, потім від зустрічей із жінками, від розмов з начальством, і образ Михаїла заступила постать дебелистого шефа канцелярії з орденом Червоного прапора на грудях.

Архангел, що прийняв на себе оболочку людську, ясно відчував, що стоїть тепер на тій точці прямої лінії, від якої простісіньке, як шнур, простяглося продовження її в майбутнє, а коли глянути назад, то ця лінія роздвоювалась, одна віть того розгалуження вела в безконечність до емпіреїв, де хори блаженних стояли навколо трону Саваофового, а друга, відбігаючи також у минуле, вела крізь нужденне і неохайне життя Вертопрахове, майже аж до колиски його, і там уривалась: далі спогади не сягали.

Все ще поточуючись, Рафаїл попростував до міста. Не мав він великих труднощів знайти вулицю і відшукати дім, де на третьому поверсі містилося приміщення рахівника банку. Тут помагало притаманне янголові всезнавче усвідомлення всього, що є на світі, яке ще не загасло в ньому, а з другого боку – автоматична робота мозку, що був власністю Андрона Лукича і з непомильністю інстинкту вів його вулицями, де й поночі знаходив дорогу. Отож, увійшовши в дім і піднявшись сходами нагору, намацав у кишені Вертопрахового френча ключ, сунув у замок, повернув, увійшов до покою, повернув вимикач; спалахнула електрична лампа на столі і зеленавим світлом залила розкидані на ньому папери. В горлі пекло. Налив з карафки склянку води й одним духом осушив. Освіжив чоло рушником, у холодну воду намоченим. Все це були звички Андрона Лукича, що їх механічно, цілком автоматично наслідував Рафаїл, не здаючи собі справи з того, що робить. У голові все ще гуло, і думки плутались – так що про якусь роботу сьогодні годі було думати. Тому ліг у ліжко й загасив світло. Приголомшений двома годинами перебування в тілі, очманілий від болю, сподівався, що ввісні, покинувши свою земну в'язницю, злине в емпіреї, щоб там відпочити, але сновиддя були якісь плутані, склалися з вражень Вертопрахового досвіду і не відсвіжували духу.

О пів до восьмої ранку задеренчало будило на столику в головах, і Рафаїл зірвався з ліжка. Досвід Андрона Лукича казав йому, що пора на службу. Швидко проковтнувши принесений йому до покою морквяний чай без цукру і пару скибок чорного, як земля, хліба ("советського пряника", як його жартома називали), Рафаїл, перевіrivши зміст портфеля, сунув його під пахву, надяг кепку і попрямував до банку.

Проходячи залею, де було багато столиків, здоровкався з товаришами-урядовцями. Деякі, поглядаючи на синяки над лобом, поблажливо або іронічно всміхались, але не розпитували, з досвіду, мабуть, знаючи, якого ті відзнаки походження. Коли минав стіл Варвари Митрофанівни, що відала грошовими переказами за кордон, вона зробила йому очко, але Рафаїл, не звернувши уваги, коротко вклонився і попрямував до свого столика, після чого Варвара Митрофанівна образилась і накопилила нижню губу.

Не міг весь час позбутися почуття двоїстості своєї особи: з одного боку, знав, що він архангел, який ще вчора бував у небесних просторах, з другого боку, все виразніше починав усвідомлювати свою тотожність з Андрonom Лукичем Вертопрахом, викресаючи з пам'яті факти його минулого. Дух, що жив своїми власними спогадами, був у дивній суперечці з мозком, що накопичив роками свої враження, залежно

від яких автоматизував роботу тіла. Канцелярська праця була справжньою мукою для Рафаїла. Він, що звик одним, так мовити, духом вбирати в себе всю мудрість, яка може вміститися у творах Канта, у складних вчисленнях ціложиттєвої праці Ньютона, всю красу, що ридає і від радості шаліє у музичних творах Бетховена (бо все це далеко не дорівнювало мудрості серафимів і нірванній екстазі херувимів), він, що, поглинаючи, схоплював це за одну блискавичну мить, мусів тепер годинами сидіти над обрахунками, по кілька разів перевіряючи, чи непомильно підсумовані довгі стовпці цифер на шпальтах його рахівничої книги. Куди ділася його здібність з блискавичною швидкістю схоплювати все! Якби не механізація мозкової праці Андрона Лукича, безпорадно потонув би він у цьому морі дрібничкового моглوخу. Він незабаром переконався, що й черевики не потрапив би собі зашнурувати, якби не підсвідома автоматичність у рухах пальців, яку завдячував досвіді Вертопраха. Але ж той Вертопрах вимагав і нагороду за те, що передав свій досвід новому хазяїнові свого тіла: за підрахунками Рафаїл відчув, що думка якось млявіше починає працювати, ніби чогось їй бракує. Рука автоматично сягнула до кишені і витягла звідти коробку цигарок. Легені вимагали нікотину, мозок треба було підстьобнути отрутою, як ледачого коня.

То були концесії, які архангел мусив робити організмові людини. За два-три дні Рафаїл зовсім уже звик був до роботи, та іноді, сидячи за канцелярським столом, раптом згадував своє буяння в просторі і розмови з побратимами, і тоді болоче стискалось його людське серце, немов і воно тужило за тим, за чим тужив дух його. Але поволі ті спогади пригасали, затьмарювалися, так немов покривалися туманною поволокою, і робилися схожі на сновидіння, що їх уранці ще з подробицями пригадуєш, та протягом дня вони бліднуть, втрачають виразність контурів і випадають з пам'яті, витіснені звідти подіями навколишнього життя.

Трагічним було, що він не пригадував подій всього Вертопрахового життя, а мав невиразне про них уявлення. Пам'ять його добре функціонувала тільки з того моменту, як заволодів він його тілом. Швидко перейняв він від нього те, що стосувалось автоматизованої реакції на повсякденні явища, але діяв так, як діє, наприклад, тварина, загрибаючи по собі послід, або зозуля, кладучи яйце у чуже гніздо, себто цілком інстинктивно. Мозок говорив йому, що були у нього роки дитинства і юнацтва, але коли б йому довелося заповнити анкету, то він спромігся б тільки написати про буяння у горніх сферах, в яких лунала гармонія світів і хори безсмертних. Але ж і ті спогади за деякий час

зблякли. Для архангела життя всього світу було як на долоні, воно лежало навіть поза межами часу, а для людини, якою він став, було воно мов книга за сімома печатами. Весь майже досвід потойбічний лишився за муrom, що чим далі вище зростав, немов навіки відділивши його від усього, що не пов'язано з земним життям. Жоден звук з по той бік муру не добувався до нього.

Тому в минулому у Рафаїла утворювалась порожнеча, яку не знав, чим заповнити, а незнання найістотніших фактів Вертопрахового життя загрожувало несподіванками і небезпеками. Про те минуле нагадували йому тільки сни. Коли під час фізичного знечуження дух Рафаїла відділявся від тіла і летів невідомо куди (бо не зберігав того в пам'яті), у те тіло повертався, немов у стару, покинуту домівку, тонким шнуром пуповини ще зв'язаний із ним дух Вертопраха і, за старою звичкою, починав у тій домівці хазяйнувати; нишпорив по всіх закамарках, витягав із закутів запліснілі спогади, смакував їх, як смакує скупердяга або кацетник шкоринки черствого, забутого хліба, що десь завалаявся, і по уривках тих снів, що, мов реп'яхи, чіплялися пам'яті, можна було в невиразних обрисах визначити образ того минулого, як учені на підставі дослідів над кількома знайденими кістками відтворюють кістяк передпотопової потвори. Не раз у тих снах фігурували пиятики, переховування якихось грошей, догани начальства за спізнення і недоліки в роботі. Бозна-який мотлох витягував із закутків минулого Вертопрах, коли ночами навідувався в покинуту домівку, – дрібниці, над якими Рафаїл ніколи не задумувався під час свого робочого дня і що їх ранком, як сміття, вимітав із своєї свідомості. Інколи в тих снах маячили якісь жінки. Андрон Лукич обережно відслоняв їхні плечі, груди, хихотів і збурював кров у сплячому тілі.

Якими небезпеками загрожувало незнання фактів Вертопрахової біографії, показав Рафаїлові такий випадок.

Якось пізнім вечором до нього постукали в двері, і на порозі з'явилася Варвара Митрофанівна. Шпурнувши капелюха на канапу, вона впала на стілець і зайшлася плачем. Коли збентежений Рафаїл підійшов, щоб розпитати і погішити її, вона люто відштовхнула його й закричала:

– І доки це буде тривати, отака ваша поведінка! По всіх наших зустрічах, гулянках і вкупі проведених ночах ти поводишся так, ніби мене й не існує на світі. Вже три тижні, минаючи стіл мій, ледве узгіднюєш мене поглядом. А щоб підійти й обмінятися словом, про те й мови нема. А чим я на це заслужила?! Отакі всі ви! Пограєтесь, доб'єтесь, чого треба, а тоді кидаєте жінку!

Даремно Рафаїл намагався заспокоїти Варвару Митрофанівну. Чим

більше старався, тим більшою зливою слів вона його затопляла, вичитувала йому всі його провини; і так він чимало дізнався з Вертопрахової біографії, всі ті невідомі факти нотуючи у своїй пам'яті.

Коли він вичерпав усі доводи, марно намагаючися втихомирити Варвару Митрофанівну, вона закінчила свою докірливу промову так:

– Віднині ви мені не Андросік, а Андрон Лукич, або товариш Вертопрах.

І тоді в відчаї, сам не знаючи, що каже, він кинув слова:

– Та ніякий з мене ні Андросік, ані Вертопрах, а просто Рафаїл, що не відповідає за вчинки іншого.

На мить жінка немов закам'яніла з подиву, а тоді в нападі раптової люті схопила склянку з недопитим чаєм і шпурнула йому в голову, за склянкою полетіла тарілка, за тарілкою ваза на квіти.

Рафаїл схопився і вибіг з хати.

– То ти ще з мене глузувати... – чув він услід.

Поблукавши години зо дві темними вулицями і повернувшись додому, знайшов свій pokій порожнім, на підлозі валялися черепки, шухляда з паперами була розбурена, листи, про існування яких Рафаїл нічого не знав, лежали подерті, гроші, що були в окремому конверті, зникли...

На другий ранок, явившись на працю, пройшов він, мов пес облитий, повз столик Варвари Митрофанівни, не зважившись глянути у її бік.

Через кілька день начальник відділу (той, що з орденом Червоного прапору) викликав до себе Рафаїла і висловив йому догану за якийсь недогляд, що трапився три місяці тому. До того ж шукалося якоїсь теки з паперами, що її давніше передано товаришеві рахівникові і якої товариш рахівник аніяк не міг собі пригадати, хоч як напружував свою пам'ять. Отже, вийшла подвійна догана. Рафаїл, звузивши межі своєї архангелової свідомості до тісного жаб'ячого виднокругу не дуже мудрої людини, почував себе, мов той каліка, що не може користуватися ногами, які скрізь його носили.

Відходячи, напівголосно сказав сам до себе: "Андрон заварив кашу, а ти, Рафаїле, хлептай!". Але начальник почув ті слова і здивовано подивився йому вслід. Незабаром та фраза обійшла всю канцелярію, дійшла вона й до стола Варвари Митрофанівни, яка зіставила її з фразою аналогічною, яку сама кілька день тому чула. Баришні зашущукались, позираючи на Рафаїла, та якось раптово урвали, коли той зирнув у їхній бік. Фраза "не всі вдома" облетіла столи. Варвара Митрофанівна намагалася знайти в цьому пояснення дивної Рафаїлової поведінки

протягом останніх тижнів і навіть у душі пожаліла його. Від того дня всі баришні називали його не інакше, як "Рафалочка".

Все це було б ще нічого, якби справа не мала епілогу. Через десять днів слідчий певної установи викликав до себе Рафаїла і почав допитуватися, чи не є він родич посаженого у Луб'янку контрреволюціонера Рафальського, якому інкримінується державну зраду і змову проти уряду. Коли рахівник якнайрішучіше це заперечив, йому поставлено друге питання: чи не є він братом Казіміра Рафаловіча, заарештованого близько польського кордону й обвинуваченого у шпіонажі на користь Польщі, а як ні, то чим він це доведе, і чим може довести, що він справді Андрон Лукич Вертопрах.

Рафаїл почав посилатися на те, що його вже від такого-то року добре знають у місті і на службі, що документи у нього в порядку і виставлені органами державної міліції і що, нарешті, коли він сам себе жартома іноді називає Рафаїлом, то це тому, що бабця його по жіночій лінії веде свій родовід від жидівської сім'ї Рафаллерів, члени якої всі були пролетарями і робітниками.

Та це не зовсім задовольнило слідчого. Вийнявши цигарницю з чужою золотою монограмою, він запропонував своєму співбесідникові закурити і ввічливо спитав, чи не взяв би він, щоб цілком себе очистити від підозри, агентурну роботу в установі, в якій працює. Рафаїл збентежився, трохи перелякався і, щоб відстрочити відповідь, попросив дати йому кілька тижнів на обдумання. Слідчий радо погодився і відпустив його.

Повернувшись додому, Рафаїл відчув гостру спрагу, яку можна було загасити тільки горілкою. Згадав, як він тиждень тому виміняв сорочку на самогон. Були то концесії, які робилося Вертопрахові, організм якого вперто вимагав того, в чому попередній хазяїн ніколи не відмовляв. Постановив тоді покласти цьому край. Запеклюю була боротьба з Вертопрахом, що уночі приходив домагатися своїх прав і сів кукіль, який сходив там, де старанно вирощував золоту пшеницю Рафаїл, та глушив її.

Він виробив собі програму дня. Підіймався з ліжка дуже рано, робив гімнастику, обмивався холодною водою, тоді розтирав тіло, аж розливалась по ньому життєдарна теплінь. Це піддержувало в ньому свіжість і бадьорість упродовж цілого дня. Після служби купався часто у Дніпрі і часами човном гнав аж на Чорторий, вилежувався проти сонця на піску. Отож тіло його незабаром набрало смагляво-золотавого кольору і почало пашіти здоров'ям. Вертопрахова хвороблива блідота зникла, м'язи напружились, закруглились. Спрагу горілчану душив і нищив у

зародку. Поволі навіть починав себе відчувати курити. Метою такого режиму було зробити тіло кріпким, позбавити його всіх поганих звичок і нахилів, що руйнували здоров'я, щоб передати його потім, як прийде слушний момент, колишньому хазяїнові у такому бездоганному стані, щоб воно уможливило йому йти тим шляхом, що веде вгору, словом, щоб Андрон Лукич Вертопрах (так думав Рафаїл, пригадуючи свою розмову з Михаїлом) міг стати не соромом і ганьбою природи, а її великою надією і мав деякі шанси справдити її. Сам Вертопрах напочатку бунтувався проти такого йому накинутаго режиму, вночі він являвся у свою домівку, лютував, сварився, розкошував у похитливих мріях, пиячив і бешкетував, спокушав Рафаїла, як спокушали біси святого Антонія, а вранці Рафаїл вимітав усе те сміття, й оселя духу його, яку він ґрунтовно провітрював, ставала чистою, чепурною, сонячною. У дзеркалі він помітив, що навіть риси обличчя Вертопрахового шляхетнішають. Все ріділі й рідші ставали нічні відвідини колишнього хазяїна, і врешті він скорився, змирився, знітився і дозволив себе Рафаїлові вести, куди той хоче.

Якось увечері Рафаїл, проходячи повз церкву, почув спів і побачив у ній світло, увійшов і став у сутині. Урочисто звучали слова священника і голоси на криласі, тьмяно мерехтіли воскові свічки перед золотими образами, і сльози навернулись на очі Рафаїлові, коли він згадав своїх осяйних побратимів, потоки сліпучого світла, в яких вони буяли, спокійні, нерухомі озера, що віддзеркалювали славу Господню, і крила архангелів, що блищали, мов проти сонця шпилі гірські, укриті вічними снігами, і гармонію сфер, що звучали безсмертними громами мелодій. Все це, забуте, приховане під мотлохом буденщини, засяло, заграло всіми фарбами, променями діамантів і самоцвітів, фанфарами труб архангельських.

Під впливом церковного оточення загаслі спогади ожили, залили душу струмками світла, і Рафаїл навіть заплакав, подумавши, що нещасні люди ніколи того не бачили, але, тямлячи про існування іншого світу, знаходять кволий на нього натяк у присмерковому мерехтінні отих свічок, у грезеті золотистих риз та інших реквізитах церковної служби, співами наподоблюючи мелодію просторів. Він зрозумів, як важко людині, ніколи не бачивши краси небесної і слави Господньої, а тільки догадуючись про її існування, крізь темряву торувати ту дорогу, що йде вгору. Він зрозумів, чому за той небезпеками рясний шлях, що складається з ненастанних падінь з кручі і злетів понад хмари, Господь визначив таку високу нагороду, як змога стати вищими від янголів, нагороду, що може припасти бодай чи не одному з мільярдів. Він врешті

зрозумів, що плисти в мінливому, бурхливому потоці ставання, самому щохвилини міняючись, складніша річ, аніж, вийшовши довершеним і докінченим з рук Творця, перебувати у стані буття нерухомого, у стані блаженства, задалегідь тобі приреченого.

На другий ранок шеф зустрів Рафаїла з усмішкою на лиці.

– Ви що ж, друже, до церкви почали ходити. Богу починаєте молитися? Хі-хі-хі!

Як важко людині утриматися на стежці, яку вона собі обрала, і як важко визнатись, яке саме з багатьох розгалужень коротшою дорогою веде до мети, Рафаїлові довели далші події наступних днів.

Близько десятої вечора після короткого стуку в кімнату його весело влетіла дівчина літ вісімнадцяти, кинулась йому на шию і розцілувала.

Радісно і швидко залопотіла, як важко їй було поночі відшукати його помешкання. Від її дощем промоченого плаща пахло свіжістю, як і від цілої істоти, що пашіла молодістю і безжурністю. Побачивши його сконстерноване обличчя, вона раптом спитала, чи невже він не пізнає Галю, Галю, яку торік зустрів у Межигір'ї, з якою на березі Дніпра під зорями, а потім під полотняним дахом намету провів одну буйну, літню ніч. Рафаїл, з пантелику збитий, марно намагався викресати з мозку Вертопрахового той спогад, поспішив запевнити, що аякже, невже таку подію можна забути, то ж вона на все життя лишає слід. Він, мовляв, зразу був такий радісно-приголомшений, що не знайшовся що сказати. Тоді вона призналася, що, не маючи в Києві ні родичів, ані знайомих, явилася впрост до нього, сподіваючись, що він не відмовить їй пригостити до завтрашнього дня. Рафаїл безпорадно обвів поглядом кімнату і сказав, що не знає, чи буде їй вигідно, бо ж канапа така мала, що на ній ледве можна вдвох сидіти; але зрештою він може їй ліжко віддати, а сам піти попроситися на нічліг до когось із знайомих. Але вона жваво запротестувала: про це й мови не може бути, щоб він пішов з хати, та ще поночі, коли дощ хлющем лле, таж і її він під той дощ не вижене. А щодо ліжка, то воно таке широке, розлоге, дерев'яне, старовинної буржуйської фабрикації, що не то двоє, а троє примостяться на ньому. Невже у нього після ночівлі в наметі ще можуть бути якісь вагання!

Рафаїл зрозумів, що разом з долею Вертопраха перейняв на себе деякі його зобов'язання. Що ті зобов'язання взяті були на себе, може, в необачну хвилину, це не важить. Він мусить їх визнати, як, скажімо, новий уряд визнає зобов'язання попереднього уряду щодо позик і складених угод. Та, зрештою, чи не було б злочином вигнати цю дівчину під дощ, або лишити її на самоті, коли вона вже кілька днів перед тим

раділа, що побачиться з ним? Ставши людиною, треба й по-людському поводитись, а не жити за янгольським уставом. А життя людське ціховане є тією властивістю, що людині ніяк не можна уникнути провини, за яку потім доводиться розплачуватися і покутувати. Ланцюгом причин і наслідків прикута вона до своєї долі земної.

Ніч, перебута з цією дівчиною, дала Рафаїлові якусь горду самопевність, що він тепер справжня, стовідсоткова людина, а не випадковий гість з емпіреїв, що завітав на коротку земну гастролю у глуху провінцію загумінкової якоїсь планети.

Аж по двох місяцях дістав він запрошення на розмову від слідчого тієї установи, яка вже раз його викликала. Слідчий, підкресливши, що термін на обдумання був йому навмисне збільшений, поставив Рафаїлові знов питання, чи здецидувався він і чи згоден тепер перебрати оту пропоновану йому агентуру. Рафаїл відповів, що за цей час встиг поінформуватися, що в його установі, державному банку, жодного контрреволюціонера нема, бо всі службовці не раз уже пройшли чистку, що всі вони просіяні і перевірені, за кожного з них він ручиться, а тому нема йому що викривати. На це слідчий відказав, що владу цікавлять не так контрреволюційні вчинки (бо від невсипущого ока жоден із них не укрився), а спосіб думання, настрої серед службовців, так звана "перспективна контрреволюція", бо наближається, мовляв, час небезпеки державної, і про всяк випадок мусять бути еліміновані елементи, які є потенціальними контрреволюціонерами. Рафаїл відрік, що в тих справах нема у нього досвіду і нема до цього хисту. Тоді слідчий, грізно на нього глянувши, показав на товстенну течку, що лежала перед ним, і сказав, що це "Діло Рафаловича", в яке заплутаний є Вертопрах, що він його швидко виведе на чисту воду. Отож хай надумається і викаже спільників організації. До надумання йому знов дається два тижні, але не вдома, а тут, у гостинних мурах цього будинку. Покликаний міліціонер взяв його під свою опіку і повів коридором до камери. Коли відчинив, звідти вдарила в лице хвиля зіпсованого повітря і хаотичного галасу. Рафаїл опинився в приміщенні без столів і стільців. Якісь обідранці, що грали на нарах у карти, привітали його радісним виттям "у-у-а-а!", що певно нагадувало бойовий клич туарегів. Оглянувши прибульця з ніг до голови, один із гравців мовив:

– Граймо на капелюха!

Хвилин за десять капелюх Рафаїлів помандрував у власність того, що виграв. Другою ставкою був його френч. Третьою – чоботи. Рафаїл зрозумів, що потрапив до "блатних", френча ще віддав, але щодо чобіт, то вчинив опір. Тоді його повалили на підлогу, двоє сіли на плечі, третій

схопив за руки, а двоє заходилися стягати чоботи, або "знімати колеса", як висловився один із них.

Ще тричі викликав слідчий до себе Рафаїла, але наслідків допити не давали, Рафаїл на нікого не зводив наклепів. Важко було тільки разом із "блатними", що цькували його, заганяли в кут, а раз навіть погралися ним "у м'яча", через усю камеру з рук до рук перекидаючи. Дуже боліло поламане ребро, і кров сочилася з трьох вибитих зубів.

Тут Рафаїл знов мав нагоду впевнитися, що людині ніяк не обминути того, щоб не взяти на себе якусь провину. "Видати" когось, себто звести наклеп на людей невинних, значило взяти на себе важкий гріх, а разом з тим повинність спокутувати його; все це збільшило б загальну кількість мук і зла на землі. Не "видавати" нікого значило надалі лишатися в цих неможливих умовах життєвих і наражати своє тіло на дальше калічення, а воно ж належало не йому, Рафаїлові, а Вертопрахові, який рано чи пізно з'явиться, і треба буде повернути йому те, що є його власністю. В якому ж стані він, Рафаїл, ту власність поверне?! Він же те тіло пестив, усю погань вимітав з нього, гартував на холоді і на сонці, і ось – на тобі: поверне з вибитими зубами і поламаними ребрами! Чи ж не бере він тим самим несплатний борг супроти Вертопраха! Ані в одному, ані в другому випадку вини ніяк не можна було уникнути. Тут уперше відчув Рафаїл те почуття, що зветься у людей ненавистю і що його не знають янголи. Ненависті до мучителів, що не тільки тіло катують, а й дух хочуть убити. Як уникнути спідлення? Якщо це янголові важко, то оскільки важче воно мусіло бути людині?

Коли слідчий у четвертий раз покликав на допит Рафаїла, той здецидувався. Відразу зголосив, що хоче скласти "чистосердечне" зізнання. Допитувач зрадів, узяв перо, вмочив його в чорнило і приготувався записувати. Але в нерухомій поставі, з пером у руці, так і застиг, коли Рафаїл заговорив. Переслуханий на самому початку ствердив, що він зовсім не є Андрон Лукич Вертопрах, а... архангел Рафаїл. Він змалював красу емпіреїв і славу Господню, свічада-озера, що в них вона відбивається, струми пісень, що широкими ріками обтікають трон Саваофа (тут слідчий олівцем щось занотував у себе в книжечці), побратимів-архангелів, що крилами, мов горні сніги сліпучими, неначе щитами його оточили. Він сказав, що якби знайшов слова, які могли б віддати усе те саяво (а слів таких у людській мові нема), то у нього, слідчого, мозок би луснув, бо не вмістив би в собі того, що виходить за межі уяви людської. Він розказав і про свою останню розмову з архистратигом Михаїлом, якому коряться незчисленні сонмища воїв небесних, з якими він колись прийде встановити лад

справедливий на землі, а далі, як знайшов він на Куренівці майже бездушне тіло Вертопраха, заволодів ним і ось тепер несе всі наслідки, які витікають із того вчинку.

Рафаїл говорив широко, сльози йому наверталися на очі. Слідчий уважно слухав, іноді посмішка проступала на його устах, а коли Рафаїл скінчив, то запитав, чи не було у нього якихось особливих друзів серед архангелів, і тоді Рафаїл назвав Гавриїла. Слідчий знову щось занотував у книжечці. Відтак почав швидко писати. Протокол був невеликий, в ньому не згадувалося все те, про що оповідав переслухуваний: він мав тільки підписом ствердити приналежність свою до терористичної, монархістської організації "Союз Архангела Михаїла", яка існувала ще за царату і недобитки якої, готуючи збройне повстання, знов починали гуртуватися докупі. Переслухуваний, не зважаючи на протести слідчого, підписався не прізвисьмом Вертопрах, а ім'ям Рафаїл, кажучи, що не сміє своєї провини звальвати на плечі іншому, а відповідає тільки за себе. Після цього його відпустили.

На другий день заарештований був діловод банку Агатангел Гаврилук. Його, допитуючи, продержали цілих три тижні, але оскільки він мав бездоганне минуле, а саме свого часу брав участь у боях проти Врангеля, Петлюри і Денікіна і нічого йому, крім туманного свідчення Вертопрахового, закинути не могли, його випустили. До того ж він уперто заперечував, що нібито був у тісних приятельських стосунках з Вертопрахом, що йменує себе також Рафаїлом. Натомість упродовж дальших п'яти тижнів було арештовано всіх Гаврилюків, Гавриленків і навіть росіян Гаврилових, що розкидані були по всьому великому СРСР, у Москві, Таганрозі, Батумі, Ростові і т. ін. Серед них був і серб Габріловіч, якого розстріляли, бо листувався він з емігрантами-білогвардійцями, що влаштували собі тепле кубельце у Белграді. З решти тридцять одного заарештованого двоє теж були розстріляні, трое звільнені, а решта помандрувала до Таймиру, на Колиму і на Печору. Найсумніше було, що заарештований був також отець Саватій, священник тієї церкви, яку відвідував Рафаїл. Інкримінувалось йому, що він під псевдонімом Саваоф очолює монархістську організацію "Союз Архангела Михаїла". Даремно Рафаїл потім інтерпелював у слідчого, доводив йому, що то непорозуміння, що слова його зовсім перекрутили. Слідчий дав йому зрозуміти, що хоч вважає Вертопраха за несповна розуму, але устами блазнів часами глаголає істина. Не важно, що та істина по-чудному переломилася у мозку її глашатая. До того ж йому, Вертопрахові, що вже два роки є кандидатом партії, аніяк не личить уступатися за священника. При цій ревеляції Рафаїл аж рота роззявив,

занотовуючи собі ще один факт досі не в усіх деталях йому знайомої біографії Вертопраха.

Минуло, між іншим, чимало часу, поки йому в лікарні відремонтували поламане ребро та ще повставляли зуби. Коли він по всіх тих митарствах знову появився у банку, ніхто з службовців не запитував його, де він стільки часу пропадав. На привітання його ледве відповідали, взагалі уникали розмови з ним, навіть обминали, так наче він був зачумлений, від якого можна було заразитися. Але що поведуться так з усіма, що деякий час були під арештом, боячись контакту з ними, то це було в порядку речей. Один тільки діловод Гаврилук підійшов першого ж дня до його стола, показав йому здорового кулака і мовив:

– Ще й мене, сучий син, вплутуєш у свою контру! Дивись, щоб не порухував тобі я ребра!

Через тиждень підійшов до Рафаїла шеф, що, очевидно, через слідчого був поінформований про його умовий стан (божевілля на релігійному ґрунті), і запитав, чи не поїхав би він у тринадцятиденну відпустку на Кавказ, щоб підлікувати нерви. Рекомендується Тіберда, що лежить високо в горах і де прохолодне повітря добре впливає на нервову систему. Цю пропозицію товариш рахівник негайно ж і з радістю прийняв.

Опинившись у Тіберді, Рафаїл перші три дні зовсім не сидів у санаторії, а робив прогулянки до далеких водопадів, що в їхніх холодних струмках так приємно було остудити наморене тіло, заглядав у глибокі провалля, по дну яких зміїлися річки, сходив на круті скелі, де росли ялиці, і серед тієї дикої краси почував себе ближче до своєї втраченої батьківщини, у якій щасливі істоти не зазнають ні болю, ні ненависті, ні наруги, ані жадоби помсти. Не раз порівнював колишню свою архангельську потугу з теперішньою своєю неміччю людською. Почував себе самотнім.

Одного дня побачив під кушем над потоком біляву, карооку дівчину, що босими ногами плюскалася у воді, і спинився здивований. Щось вразило його в тому обличчі, яке нагадувало йому херувимів, що уділом їхнім є чиста любов, протилежно серафимам, що кохаються тільки в безсмертній мудрості. Він підійшов і заговорив з нею, і людське кохання вперше торкнулося серця архангелового. Заразом усвідомив, що те кохання міг він спізнати тільки тому, що позичив у людини серце з плоті і крові. Промінь щастя, тим коханням дарований, був тільки кволим відблиском того щастя, що зазнавали янголи в емпіреях, але була в ньому якась солодкість і туга, якої янголи не знають.

– Дивись, – казав він, – ми тільки гості тут на землі, але ми істоти іншого світу. Уривки музики, в тому світі чуті, ще бринять нам у вухах,

і ми шукаємо тих мелодій тут, на землі. Ми шукаємо бодай відблиск, бодай промінь того сяйва, в якому дух наш бував в іншому світі, і часами здається, що ми його знаходимо у водопаді, у хвилі річній, в очах коханої або коханого, і тоді серця наші швидше б'ються. Ми щось пригадуємо, та не можемо пригадати. Тому туга довічна є супутницею нашого життя. Вдивляйся у синю смугу лісів над обрієм – щось кличе тебе туди: то туга. Вдивляйся у блискучу далечінь морську, білими вітрилами метеликовану, – щось кличе тебе туди: то туга. Вдивляйся у безмежний простір степів, де сонце закочується у травах високих, – щось кличе тебе туди: то туга.

Так говорив закоханий, і слова ті йшли не від розуму Вертопрахового, а від душі Рафаїлової, але були вони пропущені крізь теплу кров Вертопрахового серця: у Рафаїла, що досі був чистим духом, народжувалася душа.

Незабаром Рафаїл і Ірина почали зустрічатися щодня і до вечора були нерозлучні, але раз його чекала несподіванка: вона не прийшла на умовлене місце, і він її потім побачив із струнким юнаком об руку. Це повторилось на другий і на третій день. Рафаїл відчув тоді тугу, якої ніколи не зазнавав, і пережив перші муки ревності – другий доказ, що у Рафаїла народилась душа.

На четвертий день, зустрівшись з Іриною, він почув від неї, що приїхав у гості той наречений, з яким вона пару років знається. Приїхав, щоб забрати її додому, бо то ж завтра кінчається термін її перебування в санаторії. Коли він, усіма силами гамуючи егоїстичне почуття, побажав їй щастя у новому житті, вона раптом кинулась йому до грудей, заридала, сказала, що він розбудив у ній тугу, яка ніколи не загасне, і та туга приведе її до нього в Київ, бо нічого вона проти неї вдіяти не може, та й взагалі нема на неї ліків.

Збентежений, у нещасті своєму безмірно щасливий, він залишився сам добувати останній тиждень своєї відпустки.

Зараз після того прощання хвилева радість так залила його істоту, що душа відчула потребу зробити яесь добро. Зустрів на порозі санаторії одного з одпочивальників, Петра Кравченка, людину дуже нервову, що мала сьогодні якийсь надзвичайно заклопотаний і прибитий вираз. Учасливо спитав, у чому річ, і дізнався, що в Геленджик приїхала його, Кравченкова, дружина на два тільки дні, і він прагне її побачити, та не має наразі грошей, щоб поїхати. Рафаїл витяг з кишені триста карбованців і дав йому. У відповідь на збентежену, гарячу подяку сказав, що той робить йому велику радість, не відмовляючись прийняти цей незначний дарунок.

Останні дні були череваті неприємними несподіванками. Насамперед надійшов лист від банкової управи, де від товариша рахівника вимагалось дати підстави щодо витрати 1873 карб. 43 коп. у листопаді минулого року.

– Ну, й прислужився Вертопрах! – стиха пробурмотів Рафаїл. – Хто його знає, де ті підстави взяти.

Другий лист від місцевкому повідомляв, що у згоді з місцевими партійними органами йому доручається зараз же по повероті перевести релігійну кампанію у Звенигородському районі. Тут, мабуть, прислужився слідчий, якому він розказав про своє колишнє перебування в емпіреях, а може, й товариш начальник, якому хтось доложив був, що бачив його в церкві. Отож учинками доводить їм тепер, що за три тижні позбувся тих забобонів і готов еси їх поборювати.

Найприкрішу звістку принесла з останньою поштою газета, в якій була замітка, що перехвилювала весь санаторій. Там повідомлялося про вбивство, що сталося в Геленджику. Ніякий Кравченко приїхав несподівано на відвідини своєї дружини і застав її з полюбовником. Трьома пострілами поклав їх обох на місці. Мабуть, він заздалегідь був про все повідомлений, і вбивство було переднамірене, бо револьвера купив він уже в дорозі у якогось вірменина. У справу якомсь загадково замішаний рахівник Держбанку В., що фінансував і подорож, і купівлю револьвера.

Рафаїл був приголомшений: так добре діло, яке він думав зробити, обернулось на зло, і доля поклала на нього значну частину відповідальності за те, що сталося.

Трагічний ланцюг подій закручувався все більше. До того ще оці виправдальні документи щодо розтрати. Хитрий Вертопрах тут якомсь уже дав би собі раду, але не Рафаїл. А тут ще отой парадокс з антирелігійною пропагандою, що її доручається перевести нікому іншому, як одному з архангелів. О, як тепер Рафаїл прагнув повернути своє тіло Вертопрахові! На ніч, лягаючи спати, він себе тішив надією, що дух його, покинувши плоть, не повернеться до неї, а лишить її старому хазяїнові, що займе свою спустілу домівку. Але ж уранці він, прокинувшись, почував себе Рафаїлом. Був тільки один спосіб повернутися до емпіреїв: це силоміць перетяти шнур життя. Але ж тоді тіло, пошкоджене, не зможе бути домівкою, до якої мав би повернутися дух Вертопраха, щоб виконати до кінця своє земне завдання.

У тривозі і розгублений ліг він до ліжка, перебираючи в пам'яті події свого п'ятимісячного перебування у людській подобі. Мала то бути передостання ніч його перебування в санаторії, і в ту ніч послано йому

сновидіння, що ніби налагоджувало телевізійний зв'язок із його колишнім існуванням.

Приснилось йому, що він у великій залі суду, в тій залі багато місць для глядачів і слухачів, але зала порожня. Він один сидить на лаві підсудних, чекаючи приходу судді, і от суддя входить. Одягнений він у білу, як сніг, туніку, що оперезана срібним пасом, а на русьвім волоссі його золотий вінець із дубового листа. Він сідає за стіл і кладе перед собою велику теку.

– Рафаїле! – каже він, – без мого дозволу наважився ти вийти з кола призначеного тобі буття і ступити у швидкий потік ставання, у швидкий потік людських діл химерних і мінливих і взяти на себе непевну долю блукання земного. Невже ти не знав, що, покинувши ясні озера світла і сівши у човен, що несуть його хвилі гірського струменя, не владен ти був уникнути провини і включився у ланцюг причин і наслідків, за короткий час свого земного існування створивши те, що зветься кармою, у якій провина тягне за собою покуту і кару, кару і покуту, які створюють нову провину, що тягне за собою нову покуту і кару, і ланцюгу тому кінця немає. Ти хотів, порушивши коло призначення, допомогти Вертопрахові, але чи не погіршив ти його долю? Чи не доведеться тепер йому перебрати на себе твою карму, щоб дати тобі змогу повернутися у царство світла? І чи захоче він це зробити? Чи зможе він дати собі раду серед тих нових обставин, що ти створив самовільним втручанням у земне життя його?

Рафаїл мовчав. Тоді суддя сказав:

– Послухаймо, що скажуть свідки! – і розкрив теку.

Рафаїл окинув поглядом порожню залу.

– Варвара Митрофанівна! – пролунало в повітрі.

Рафаїл нікого не бачив, але почув, як совгнувся стілець, як хтось підвівся, і з глибини залу донісся голос Варвари Митрофанівни:

– Я свідчу! Рафаїл позбавив мене мого коханця, з яким я жила у згоді і мирі. У моєму безбарвному канцелярському житті був Вертопрах моїм барвистим канцелярським сонцем. Оманно прибравши постать його, Рафаїл мене відштовхнув, отруїв мою довіру і сон моїх ночей. Рафаїл винний!

– Галя! – вдруге пролунав голос серед глибокої тиші.

Знову почув Рафаїл совгання стільця, і після цього молодий, знайомий голос промовив із другого кінця залу:

– Рафаїл, прибравши постать коханця, що з ним я зустрілася однієї гарячої, літньої ночі, украв у нього мою любов. Під серцем я ношу Рафаїлову дитину, але чи схоче Андрон, повернувшись у

своє тіло, признати ту дитину за свою? Я обвинувачую: Рафаїл винний!

Хвилина мовчання, і втретє лунає безпристрасний голос:

– Петро Кравченко!

Кравченко відповідає з іншого кінця порожньої зали:

– Я знав, що моя жінка має приїхати до свого коханця. Я довго роздумував, що мені робити, чи вбити, чи ні. Вже рішив був відсахнутися від цієї справи. Може, ніч одну не переспав би, та й годі. Та зустрівся мені на шляху Рафаїл і запропонував гроші. Жадоба помсти спалахнула в мені. Я поїхав і вбив. Може, Рафаїл хотів добре зробити, але хай буде проклята та година, коли я його зустрів! Без вини Рафаїл винний!

– Отець Саватій! – вчетверте розітнувся голос. Заговорив отець Саватій:

– Рафаїл не мав на думці нічого злого, але навіщо він пом'янув ім'я Господнє у тому місці, де не належить його згадувати? Чи ж у Письмі не сказано, що не треба метати бісеру, та ще перед кнурами? Ту його помилку я покутую у таймирській тундрі!

– Агатангел Гаврилюк! – вп'яте пролунав той самий голос.

І почав говорити Гаврилюк:

– Через необережність і необдуманість Рафаїла потрапив я у в'язницю. Три тижні мучився я, то годин по п'ять під стінкою стоячи, то сидючи ніч у холодній воді, то по три доби не дістаючи їжі. Та не був я винний у жодному злочині і спільників не мав. Але, щоб визволитись від мук, оскаржив невинних і звів на них наклепи. Рафаїлові вони це завдячують.

І почулися голоси:

– Ми, Гаврилюки, Гавриленки, Гаврілови, запроторені на Таймир, за Печору, на Колиму, обвинувачуємо, обвинувачуємо! Рафаїл винний!

– Усі свідки проти тебе! – суворим голосом мовив суддя. – Цього, що я чув, досить, щоб винести засуд. Але послухаймо ще останнього: Ірина!

І ген-ген за невидимою юрбою прозвучав голос:

– Рафаїл збудив у моїй душі тугу, якої я ніколи не знала. Дороговказною зіркою він світитиме мені на небі життя мого аж до кінця моїх днів. Хай буде благословенне ім'я його! Хай буде благословенний спогад про нього!

Суддя всміхнувся, закрив течку і мовив:

– Гарзд! Почекаємо, як справиться з завданням своїм Вертопрах! – і швидким кроком вийшов із зали.

Цілий ранок ходив Рафаїл під враженням сну цього. Він здавав собі справу з того, що поставив Вертопраха перед цілим рядом завдань,

що їх розв'язати буде не так легко, коли доведеться йому узгляднити власні зобов'язання і ті, що прийме він у спадок від Рафаїла. Можливо, що він з усім швидше дасть собі раду. Але як же йому, Рафаїлові, до того часу полагодити заплутану банкову справу, як зробити, щоб відчепилися від нього з антирелігійною кампанією, як відкараськатись від нових допитів та анулювати підписаний ним протокол про участь у монархістській організації "Союз Архангела Михаїла", як полагодити ще плутанішу справу взаємин з Галею й Іриною? Треба виробити план дій і для цього напружити всі фібри мозкового апарату, що дістався йому у спадок від не дуже морального, не дуже мудрого, може, але хитрого і вивертливого Андрона Лукича.

Над цим роздумуючи, наближався Рафаїл до водопаду, шум якого вже долинав до нього. У глибокій задумі своїй не помітив, що вже кілька хвилин стоїть перед ним, а усвідомивши, звів очі до блискучих полотен, якими спадала вода зі скель, вилискуючи проти сонця так яскраво, що боляче було дивитися, і раптом – здригнувся.

Із-за тих сліпучих полотен, у срібному панцирі, у красі понадземній, що перекинулась у раптовий жах, у сьйві такому нестерпучо-ясному, що мозок розривався на частки, виступив і став проти нього з мечем у простягнутій руці – архистратиг Михаїл.

Не витримало земне тіло Рафаїла тієї краси, того жаху і мертво впало на землю, а сам він вийшов з нього, став поруч побратима, залитий сьйвом білих крил своїх, щоб разом з ним навіки повернутися до щасливих озер, що свічадами відбивають славу Господню, до того краю, де нема ні помсти, ні ненависті, ні ревнощів, ані провини і кари за неї, і так завершив круг свого короткого земного скитання, повертаючи тіло Вертопрахові, що мав зорієнтуватися в новій ситуації і розв'язати – невідомо ще як – складні питання, що за той час назріли.

Липень 1947. Лойташ, Тіроль.

ЧУДО ВОСКРЕСІННЯ

Білявий світанок. Ще сонце десь під обрієм. Ще хиляться квіти, обважнілі великими краплями роси. Ще навіть небо не рожевіє у півсвітлі-півсутіні ненародженого дня. Смукот, який лежить на травах і деревах, який проймає звичайно природу перед пробудженням її від сну, немов би розлився і в самому повітрі. Тільки самотня жінка блукає стежками саду і чогось шукає, чогось виглядає. Де найду Його? Куди ж поклали Його тіло, чиє тіло я хочу вмастити пахучими мазями і начинити

речовинами, що врятовують його від тліну? А он і сам садівник, бо хто ж це інший може тут блукати у таку ранню годину? Чи не окликнути його? Так, він обертається на оклик. Але замість відповіді на питання коротко й пестливо кидає тільки одне слово:

– Маріє!

І враз немов блискавка пронизує жінку, така сліпуча, що, здається, розтопить її мозок, усе єство її, – і вся вона розчиниться у якомусь блаженному пориві, де змішалися жах, радість, зчудування, непевність – і раптом певність, певність. ...Із криком "Учителю!" вона кидається Йому до ніг. Та чує голос, голос Його, такий знайомий:

– Не торкайся мене!

Але як же вона Його відразу не впізнала, Того, услід за ким ішла стільки років, біля ніг якого сиділа, слухаючи слів Його, хто став для неї сонцем, яке бачиш щодня і яке вело її крізь будні життєві, що раптом засяяли фарбами, як свято весільне?

Та чи це могло їй на думку впасти, що Той, кого вона бачила, розп'ятим, а потім мертвим, міг встати з гробу і ходити по саду у плоті своїй? Та чи ж не змінився й сам Він трохи, бо щось нове з'явилося в Його обличчі, немов відблиск сяйва неземного ліг на нього, яке немов спрозорило всю Його постать і тепер променіло з кожної бганки Його одягу. Тож недаром гукнув Він їй, застерігаючи: "Не торкайся мене!" Неначе сам дотик міг би спопелити її на місці!

Та не повірили учні словам її. Напівбожевільній від скорботи жінці явився привид у сутінках ранкових, витвір її хворої, подіями попередніх днів екзальтованої фантазії...

А ось двоє йдуть шляхом, що веде до Емауса. Під свіжим враженням недавніх подій вони розмовляють про те, що сталося, про те, як позбавили життя людину, що була мудрим великим учителем, ім'я якого згадується з побожністю; як пішла чутка, що він воскрес і ходить по землі. І ось подорожній якийсь пристав до них, почувши розмову їхню. О, він добре втямив науку розп'ятого, бо починає говорити, говорити, викладати так її, ніби все життя йшов за ним і слухав його. Серця тим двом горять, обличчя палають, слухаючи слів, що западають аж у саму душу, розгоряючись там кострищем великим. Та ось вони вже коло мети. Пора й повечеряти. Він бере хліб і ламає його, благословляє... і по тому рухові рук його, по тому, як він хліб розломив, вони вже пізнають... Пізнають, чи ні? Та це ж питомий йому рух, якого не сплутаєш з жестом іншої людини! Чи ж не спостерігали вони здалека, як той хліб завжди ламав перед натовпом?! Вже несподіваний викрик майже вихоплюється їм з горла. Та раптом... нема Його. Немов розтанув

у весінньому повітрі, розплився. Та чи це був Він справді? Чи не омана то? Але у вухах ще звучать слова Його, руки ще тримають хліб, що його Він розломив. Так і вони теж стали свідками, що підуть свідчити перед світом, що Розп'ятий ходить по землі.

І ширяться, ширяться чутки. То тут, то там Розп'ятий нібито об'явився. Тож жінки знайшли уранці печеру, що правила за гріб, порожньою, чи ж не бачили вони двох юнаків у білих одягах, з світлосяйними обличчями, які сказали: "Що ви шукаєте живого серед мертвих!" Та чи ж можна вірити жінкам, які все перебільшують і часто виплід уяви своєї приймають і видають за дійсність? А ті учні, що бачили його на самотній дорозі. Та чи ж мало брехунів на світі, що їм справляє радість оповідати байки і казки!

– Не повірю, поки не вкладу пальців своїх у рани його, – каже Хома.

О, його не обдуриш, він ніколи не вірить, поки сам не побачить, не намацає.

– Дурниці, – так коментує він кожне оповідання про нібито воскреслого.

І ось у хаті при замкнених дверях і вікнах зібралися вірні, ті, що ходили за Ним, що плачуть за Ним. Вони сперечаються, то доводячи, то спростовуючи чутки про воскреслого. І раптом – серед покою, для всіх зримий, у звичайному одягу своєму стоїть Він і чути вітання його:

– Мир з вами!

Всі, скам'янівши, німіють, з жахом і подивом дивляться і не знають: вірити чи не вірити. "А чи ж не може то бути хтось схожий на Нього, що іменем Його прикривається та вводить в оману людей? – така думка шугає в голові Хоми. – Бо якось по-іншому променіють очі йому й сбличчя".

І раптом чути голос Його, такий знайомий, – о, той голос не сплутаєш з ніяким іншим:

– О, ходи сюди, Хомо, поклади пальці в рани мої, – і Хома підходить, намацає рани на руках і ногах, і Той, ще загадковий і нерозгаданий, бере його руку і кладе собі під серце, і там Хома намацає глибоку рану, що пробив її спис.

– Бачу, дотикаюся плоті і вірю! – викликає він.

І Той, уже пізнаний, незаперечний в існуванні своєму, лагідно каже:

– Блаженні ті, що не бачили, а вірять.

Тоді Хома падає Йому до ніг, а все тіло його здригається від плачу.

Чому так важко повірити в те, що називається дивом? Чи ж не сповнене див усе довколишнє життя наше? Чи не є дивом саме наше

існування? Те, що пересуваємось по землі? Що матерія мозку нашого мислить? Що хвилі етеру, увійшовши в око наше, викликають враження барв? Що планети кружать у річному танку і навколо сонця? Що сонцям тим, які горять у просторі, числа і краю нема? Що самі ми з усією нашою планетною системою летимо, падаємо у спіральнім кружинні у прірву, яка дна не має?

Ми не називаємо це дивом, бо це є повсякденне. Уперше побачивши, як магніт притягає залізо, ми ладні це прийняти за диво. Але що земля притягає наше тіло до себе і не дає йому зависнути в повітрі, ми не називаємо дивом, бо так звикли до цього, що навіть не усвідомлюємо.

А існування життя на землі! Серед різних форм того існування чи не є одна, що й нам у нерозгаданості своїй здається дивом, а саме – еволюція метелика?

Он повзе гидкий хробак по землі, чи по дереві, годується листям, жере, жере, не бачить нічого з того, що підноситься над його хробачим краєвидом, і ось він, ніби стомлений життям своїм приземним, тче навколо себе густе павутиння, кокон, мумію і поринає в летаргічний сон. Отой самотканий саркофаг береже його від випадковостей життя: вже не з'їсть його птах під час того сну, такого на смерть схожого. І в саркофазі тому відбувається дивна метаморфоза: огидний хробак поволі перероджується в чарівного метелика, що, розгортаючи крила, розриває кокон свій і вилітає в простір, сяючи весельчатими барвами крил своїх.

Чи ж не є оте, досі незбагнуте переродження хробака в метелика символом довічного воскресіння? Символом з мертвих встання Христового і посмертного злету душі нашої, яка житиме у сферах етерних, де горить вічна слава Господня?

Так, а чому ж ми не знаємо, не відаємо про те майбутнє душ наших буяння у сферах горніх? – запитаєте ви. А чи ж тямить хробак, що можливе, крім його, хробачого повзання по землі, якесь інше існування, що є летом і буянням з квіту на квіт, куштуванням меду з келихів квіткових, купанням у променях соняшних? А якби йому, хробакові, показати метелика, чи пізнав би він себе у тому крилатому створінні, він, що, до землі прикутий, не спроможний побачити те, що діється вище, понад видноколом його хробачого краєвиду?..

МЕДАЛЬЙОН

Повіз, запряжений четвіркою коней, мчав зеленими вулицями Славути. В повозі сиділа і правила кіньми молода княгиня Сангушко з

чотирилітньою дочкою. День був соняшний, яскравий. Повітря, насичене пахом соснового гілля, сп'яняло; темно-синє небо здавалося глибокою чашею, що по вінця сповнена була вересневою похолоддю ранкової години. Хтось перекинув ту чашу дном догори, і темнява блакить струмками стікала на землю, заливаючи її свіжістю тепластої волинської проасени.

Проїхавши Цвітоською вулицею, повіз завернув управо, на Козацьку. Баби дивилися через паркан услід блискучій четвірці, діти зорили через шпари в дошках; дівчата, зачувши ходу баских коней, вихилялися з вікон.

Повіз уже зближався до ливарні край лісу. Трійко хлопців пускали паперового змія на довгому шнурку. Змій саме був посередині шляху і не хотів злітати в повітря. Зачувши повіз, хлопці смикнули за шнурок, щоб бува коні не розтоптали їхнього дракона. Але в ту саму хвилину раптовий порив вітру підхопив його і порвав до небес. Змій метнувся вгору якраз перед мордами передньої пари коней, мало не зачепив їх крилом. Коні сполошилися, спробували стати дибки, а тоді божевільним гоним помчали далі.

Небезпека була б невелика, якби це сталося на битому шляху з широкими обабіч ланами, бо хвилин за п'ять коні, певно, заспокоїлись би. Але ж наприкінці Козацької вулиці була зруйнована гребля. Пішоходи, що хотіли простувати далі, до пошти, мусіли спускатися вліво, в долину, де блищало кругле озерце, і дощатим мостом переходити на той бік води. Поруйновану греблю за недбалістю роками не лагоджено, і кіньми тією дорогою не проїхати. Княгиня це добре знала. Вона міцно натягала віжки, але жодна, здається, сила на світі не могла спинити вихором гнаних коней. За хвилину повіз мусів полетіти у прірву. Дитина, перелякана, кричала, схопившись за маму, яка ні на мить не могла послабити уваги й попустити віжки. Очі княгині гарячково блищали, їй здавалось, що разом з донечкою вона летить у роззявлену пащеку смерті.

У цей вересневий ранок молодий підмайстер Андрій Гармаш, що подався був у далекі мандри, спочивав недалеко від отієї очеретом зарослої води, а саме аж на схилі, кроків з п'ять від поруйнованої греблі. Зачувши стукіт коліс і копит на дорозі, він здивовано підвівся. Але часу на роздуми йому не лишалося. В одну блискавичну мить він схопив ситуацію і кинувся наперед, назустріч коням. Ще встиг схопити їх за вудила, але попав під копита. Коні поволокли його кроків два і тоді спинилися над самісіньким краєм греблі. Біла, як сніг, що випадає першого зимового ранку, княгиня вийшла з повозу. Кілька людей, що надбігли, вже витягли хлопця з-під коней. Він був трохи закривавлений.

Княгиня звеліла його, напівпритомного, посадовити до повозу. Коні завернули, і вона чвалом погнала їх до лікарні.

Там лікар, оглянувши, констатував перелом ноги. Обличчя було в крові, бо копита роздерли шкіру, але поважних ран не було. Він запевняв, що за кілька тижнів усе загоїться.

Щодня навідувалася княгиня до хворого, приносила йому вино, виноград і запашні яблука з княжого саду. Щоразу дякувала молодому підмайстрові за урятування життя її власного та доньчиного. Щовечора і щоранку молилася Богу за одужання Андрія Гармаша, який у лікарні почував себе так добре, як ніколи ще, бо мав цілковитий відпочинок, а їжу таку щедру, таку смачну, що про неї раніше і мріяти не міг. Правда, трохи дошкуляв біль, коли повертався в ліжку, але ж то було скороминуше. Гаряча подяка княгині бентежила його, він ніяковів, переводив розмову на інші речі, бо не знав, за що йому дякувати, коли все сталося так блискавично швидко, без того, щоб він устиг щось обміркувати, і вчинок його був якийсь інстинктовий: він перейняв би коні й тоді, коли б у повозі нікого не було.

Пацієнт здоровішав з кожним днем. Лишалось ще тижнів два до остаточного його одужання, бо нога ще мусіла деякий час у гіпсі лежати, як княгиня одержала одного ранку телеграму, яка її негайно викликала до Парижу. Справа не терпіла зволікання. Отже, навідавшись востаннє до хворого, вона нанесла йому купу солодких речей, обіцяла дбати про нього і далі та повернутися тижнів за два. На прощання ще раз зі сльозами на очах дякувала, зняла з шиї золотий, синьоємальовий медальйон, в якому був мініатюрний портрет її з донькою на руках, і надягла йому на спогад про чудесне урятування. Хлопець був зовсім збентежений, почував себе тепер винагородженим понад усяку міру і щасливим власником маленького скарбу, з яким не розлучатиметься ніколи.

Княгиня задержалась у Парижі багато більше, ніж думала. Аж по шістьох тижнях повернулася до Славути, та Андрія Гармаша вже не було там. Він, як тільки лікар дозволив йому на це, виписався з лікарні, щоб соняшними шляхами мандрувати далі, до Криму, де хотів зустріти ранню південну весну, яка прийде по лагідній зимі. Він міг би ще довго лишатися в лікарні на добрих харчах, але туга за далечінню повабила у невідоме. Ані вино, ані солодощі й овочі замінити йому не могли п'яного повітря ланів і гірських височин, байраків і хуторів, що, виринаючи з незнайомого простору, гостинно його вітали, віддавались йому у полон, немов казковому воякові, що переможно крочив світом, який розчиняв перед ним нові й нові зачаровані ворота у незайману далечинь.

Княгиня була в розпачі. Вона дала оголошення в газети, що розшукується такого-то. Але ніхто не відгукнувся, бо Андрій Гармаш газет не читав. Не до них було йому під час далеких мандрівок і днів запеклої роботи, до якої він ставав там, де траплялася нагода: в Баку, Батумі, Херсоні, Києві, Харкові чи Одесі. Славутська подія поволі відходила у далеке минуле, і нагадував про неї тільки часами медальйон, який він беріг, як найбільшу коштовність.

Княгиню мучила думка, що вона не відплатила належно за саможертвенний чин, яким невідомий робітник урятував їй і дитині життя. Докоряла собі, що не подала своєчасно звістки до лікарні, не наказала Гармашеві зголоситися конче до палацу, як одужає. Вона ж хотіла заопікуватися дальшою долею його, зробити життя його легким і щасливим, позбавленим тих турбот, що їх несе з собою бурлацьке існування і тяжка робота. Мала все те на меті, але не встигла сказати йому. Отже, невдячною виявила себе, відплативши невеличкою кількістю шоколаду та овочів за те, що людина наразила себе на смертельну небезпеку, що скалічила себе, бо хоч кістка зрослась, як лікар казав, дуже добре, але хто знає, чи сліди перелому не даватимуться взнаки протягом цілого життя. На думку про це все сором заливав їй обличчя. Занепокоєна і стурбована, не раз вона спиняла свій повіз чи забарювала біг коней, коли траплявся хтось по дорозі, що зростом і лицем, як їй здавалось, нагадував незнайомого юнака, який самовіддано кинувся під колеса.

Обдаровувала всіх калік, що траплялися дорогою. По четвергах гостила їх у себе в палаці, їздила до Ченстохови, до Матері Божої Остробрамської та інших католицьких святих місць, куди стягалося багато безруких, безногих і кривих, що сподівалися знайти там як не одужання, то принаймні тимчасову потіху, і так само щедро наділяла їх тим чи тим. Улаштувала нарешті у кількох містах притулки для калік, з якими нещастя трапилося від того, що хтось їх переїхав. Такого роду каліки забезпечувалися на все життя. Таким способом княгиня думала хоч частково сплатити той борг, який через недбалість не віддала тому, хто врятував їй дівчинку, яка росла на її очах, гарнішала з кожним днем, з дитини ставала панною, що стягала на себе закохані погляди і буяла квітуchoю радістю, яка осявала близький уже передвечірок княгининою життя. Дочку свою виховувала так, щоб та ніколи не забувала добро, якого від кого-небудь зазнала, пестила в ній вдячний спомин про незнаного юнака, зв'язаного з подією, яка поволі примерхала в пам'яті, і вчила молитися за нього. Кожну річницю незабутнього дня святкувала тим способом, що влаштовувала великий бенкет для калік цілого міста.

Святкувалося її також по притулках, що їх побудувала княгиня.

Саме ім'я рятівника, що його раз чи двічі тільки княгиня принагідно чула, забулося, протягом років вивітрилося з пам'яті. Лишився у спогадах лише русявий, усміхнений юнак. Коли за нього молилися, то нагадувалося Богові про "доброго чоловіка, що врятував нас від смерті". Таким безіменним, вічно молодим і усміхненим він жив у спогадах, таким він лишився, коли минуло п'ять, десять, п'ятнадцять і двадцять літ.

Протягом тих років Андрій Гармаш звідав усю Україну, весь гарячий південь понад Каспієм і Чорним морем і тричі звітав був аж до Архангельського краю, поблукавши берегами Мезенської затоки. Скільки разів мав він нагоду осісти на якомусь місці, одружитися з тією чи тією дівчиною, що покохала його (бо багато таких траплялося скрізь), міг він добути достатків, зробитися статечним міщанином, мати свою хату, город і садок, і дітей, але понад усе полюбив він мандрівне блукання, бо так увесь світ з усіма скарбами належав йому, і, не маючи власного сталого кутка, Андрій Гармаш володів усіма байраками, чагарниками і хуторами, що траплялися на його дорозі.

По двадцятьох роках блуканини вже срібні нитки поблискували подекуди в його русявому волоссі, пісня вже не вилітала так задиристо з грудей, і осінь життьова вересневим павутинням мало-помалу заткала простори, від чого насиченість їхніх кольорів трохи втратила на своїй яскравості і немов заволоклася прозористим димком.

Одного дня, мандруючи від Херсона до Одеси, він зустрів на битому шляху Йосипа Баріку, з яким колись (років п'ять тому) мандрував в околицях Кривого Рогу. Привітав його, як старого товариша в мандрівці життьовій, і обоє разом попростували далі. Не була з Йосипа Баріки путня людина. Десь він покинув напризволяще жінку і дітей, роками вже не бачив їх і ними не цікавився. Що заробляв, те здебільшого пропивав. Безліч разів за бешкети, а вісім разів за кримінальне злочинство покутував у в'язниці. Він намагався затягти Гармаша до кожного шинка і сердився, коли той йому не йшов на руку. Закидав йому скнарство, бо знав, що Андрій за пазухою носить усі свої заощадження за останніх кілька років, про що у щирості своїй розказав Баріці. Признався навіть, що тепер, коли не почуває в собі вже колишньої свіжості й бадьорості, починає думати над тим, чи не пора йому, справді, осісти статечним господарем і пошукати дружину, яка згідна була б ділити з ним не бурхливу весну, а спокійну осінь колись рясного пригодами і враженнями життя.

Барика зацікавився був медальйоном, що висів у нього на шії.

Андрій розчинив його, показав фотографію і розказав стару, призабуту подію. Барика докоряв, що Гармаш був дурнем, не скористав зі щастя, яке само давалося йому до рук; він же такою мірою прислужився княгині, що міг вимагати від неї бозна-якої винагороди, а вона не відмовила б, бо Сангушки – найбільші на Волині багатії. Але Гармаш тільки посміхався. Він думав, що, мабуть, добре, що так сталося, як воно є, бо, ставши замолоду забезпеченою людиною, ніколи не сходяв би він стільки світу божого, а що ж той світ вартий, коли бачиться його тільки з вікна вагона! Він не знав і не тямив, як багато ще інших наслідків потягло за собою його зникнення: що несвідомо скерував він життя княгині на інші рейки, що спричинився до того, що сотні понівечених знайшли собі харч і притулок, що сам він дороговказним вогнем запалав на життєвому шляху матері і доньки, що постать його, оточена фантастичним ореолом геройства, стала предметом своєрідного культу. Про все це йому вві сні не мріялось, у думці не гадалося.

Одного разу ніч застала обох бурлаків у лісі. Повітря було тепле, як у липні після спеченого дня, і вони поклали собі тут переночувати. Примостившись під високим явором, прикорні якого правили за подушку, вони замісто стелі мали над собою зоряне небо. Гармаш швидко заснув, але не спалося Йосипові Бариці. Він перевертався з боку на бік. Одна невідступна думка точила йому мозок. Кілька разів він підводився на лікоть, прислухався до спокійного Гармашевого віддишу. Знову лягав, знов підводився, чуйно наслухаючи. Вийняв з халяви довгого ножа, попробував рукою, чи гострий, поволі, плазом скрався до зануреного в глибокий сон, коротко націлився і міцним, метким і раптовим ударом аж по самий держак встромив його в горло. Гармаш і не скрикнув, а тільки вві сні захрипів. Повернувши ножа, лишив його в рані, щоб кров не хлинула за пазуху і не замочила грошей. Тоді ті гроші витяг, зняв медальйона, заховав усе і поспішив покинути місце свого злочину.

За тиждень якийсь Барика опинився в Славуті. Що з грошима робити, знав, а який ужиток з медальйона зробити, ще не уявляв собі, та старанно морочив собі тим голову. Був певний того, що медальйон цілого маєтку вартий, що буде його ключем, який відімкне двері до сховища таких скарбів, про які він мріяти не міг у своєму неохайному, бродячому, злочинному житті, темному, як морок печери, але раз-у-раз освітлюваному нежданими ракетами бешкетів, пиятик і розбишацьких наскоків.

Малюючи собі привабливі картини, як він у достатках і розкошах доживе своє гріхове життя, обдуривши княгиню і дочку її байками, що їх уже починав складати в голові своїй, Барика термосив ланцюжок,

на якому висів йому на шиї медальйон, раз-у-раз відмикав покришечку, поглядаючи на портрет, і, надто захоплений рожевими мріями про майбутнє, переходячи на другий бік вулиці, ледве зчувся, що надлітає великий повіз, але завчасу встиг його виминути. У ту саму хвилину відчув, як щось йому зслизнуло з шиї, вислизнуло з-поміж пальців. Усвідомив у раптовому переляку, що ланцюжок обірвався, і медальйон покотився на піскувату дорогу, за мить він потрапить під колеса або під копита коней, – медальйон, що був талісманом, який відімкне двері до скарбниці, яка криє у собі гори невидимих ще для ока самоцвітів, що їхнім тьмяним чи яскравим блиском озоритися має темна будучина. Усвідомивши це в одну блискавичну мить, з блискавичною швидкістю метнувся крок назад, послизнувся, щось схопив, затис, відчув, як голова його важко гепнулась об камінь, бо згори щось немов ковальським молотом важко гупнуло по ній, і майже не відчував вже, як тягар якийсь прокотився по його тілу.

Візник спинив коні, перехожі люди заметушилися навколо.

У той час повільною ходою наближався другий повіз, елегантний, в якому сиділа княгиня. Спинивши його, вона вийшла. Побачивши, що сталося, мовила, що то її справа заопікуватися тепер покаліченою людиною, бо робить вона те ціле життя своє. Як двадцять літ перед тим Гармаша, поклали до княжого повозу Баріку, убивцю його. Коні рушили далі.

У лікарні лікар констатував, що розторощена черепна коробка, і міг тільки ствердити смерть, яка сталася, певно, ще під колесами. Всі зацікавилися ланцюжком, що звисав з затиснутого кулака. Коли його розтулили, звідти випав медальйон. Княгиня скам'яніла, схопила його, натиснула пружинку, покришечка відскочила, і під нею вона побачила свій юнацький портрет з донечкою на руках. Удар був такий раптовий, несподіваний, що княгиня мало не зомліла. Для неї не лишалося жодних сумнівів, що небіжчик, який тут лежав, був та людина, що двадцять років тому врятувала їй і дитині життя. Подивляючи дивні шляхи Господні, якими доля зводить людей, вона сказала собі, що їй дається нагода хоч після смерті віддячитися невідомому рятівникові.

Поруч родинного мавзолею князів Сангушків поховано Йосипа Баріку, поставлено йому мармурового надгробника, і золотими літерами викарбувано, що шістнадцятого вересня такого-то року врятував життя двох людей, матері і доньки, і рівно через двадцять років, шістнадцятого вересня знайшов собі смерть під колесами.

Княгиня не вдовольнилася тим. Вона сказала собі, що покійний мусів залишити по собі родину, якою вона могла б ще заопікуватися.

Знайшовши в паспорті відмітку "жонатий" з зазначенням місця проживання, вона подалася з дочкою в далеке загумінкове містечко, відшукала дружину Барики, що мусіла годувати п'ятеро дітей різного віку, оповіла про шляхетний вчинок чоловіка двадцять років тому, чим дуже здивувала жінку, якій він ніколи про це не розказував. Взагалі не могла зрозуміти, як чоловік, якого вона п'ятнадцять років знала як злодія, забияку і нікчому, який не раз лупцював її та дітей, міг бути здатний на якийсь там шляхетний вчинок, але не висловила своїх думок. Діти навіть розчулились, а старшому синові очі загорілися. "Отже, батько не такий вже негідник, за якого ми всі його мали", – подумав він, і це сповнило дитячою гордістю його душу. Княгиня заопікувалася не тільки добробутом родини, а також наукою і вихованням дітей Йосипа Барики, який був убивцею Андрія Гармаша, що колись у пориві самовідданості кинувся під колеса її повозу. Вона була щаслива, що сплачує тепер другу частину свого великого боргу.

У великій книзі Долі, де записано рахунок кожного із земнородних, золотим пером архангел занотував ще одне велике сальдо на користь княгині Сангушко. То була остання, найрадісніша жертва, яку вона принесла дорогій пам'яті нікому невідомого бродяги-робітника, яку вже раніше вшанувала була великими офірами.

І Господь у незреченній благості й мудрості своїй ту жертву прийняв.

Осінь 1947, Баварія.

ЯБЛУКА

Молодий козак Антін Перебийніс повертався з Січі додому. Кінь басував під ним, і він, стримуючи його нетерплячий порив, раз-у-раз натягував повід.

Сонце вже давно закотилося за обрій, і вдалині, в світлі місячному, виринали обриси білоцерківського замку, їхав він повільною ступою, повними грудьми вбираючи в себе пахощі навколишніх садків, і вряди-годи тихо посміхався, згадуючи бурсацькі роки або останні сутички з ляхами і турками. Йому було двадцять два роки, і світ лежав перед ним відкритий, вабив пригодами, далекими мандрівками аж ген до Чорного моря, чумацькими шляхами, що крізь степ неозорий аж до Криму лягли, широкою розлогістю водяного простору, що хвилями обмивав береги скутарські – хвилями, що на білому гребені виносили чайки легкокрилі, козацькі човни вітрильні на лоно правічне вітрів і змагань.

Багато чого навчився Антін за два з половиною роки в Січі Запорізькій: бути чуйним і завжди напоготові; бути щедрим і не відлічувати грошей, коли платиш; пам'ятати, що шаблю дано не на те тільки, щоб скарби добувати, а щоб боронити кволого проти дужого і бідного проти багатого; бути готовим голову скласти за віру, в якій народився і в якій виховали батьки; а паче за все берегти кодекс неписаний честі лицарської, що наказує не думати про власну безпеку, коли йдеться про те, щоб захистити знедоленого.

Ці чесноти лицарські не були готовим катехизисом правил поведінки, до якого мусиш звертатись у кожному конкретному випадку, а так увійшли козакові у плоть і кров, що діяли цілком несвідомо, автоматично, – так, як у бджоли інстинкт, що примушує її збирати з квітів нектар для меду, або інстинкт у мисливського собаки, який і без науки тямить, хто є його ворогом, а кого він має віддано любити.

Тепер саме Антін їхав повз довгий паркан, що обгороджував велику садибу: густий, тінявий садок з овочевими деревами, а десь у глибині його – дім з білими колонами. Повний місяць стояв уже високо, і світло його, немов з-під піднятих небесних лотоків, рясними струмками лилося на церкву, яка, скидаючись на наречену в адамашковій сукні, біліла під горбом, і стікало сріблом на темно-зелене шатро, що його творили яблуні, груші і вишні. Там, у привабливій гущавині, мусіли висіти велика, ядерна антонівка, ніжно-біла паперівка, шаршава ренета, що пахощі їхні зливалися в гаму таких невловних відтінків і переходів, що треба було бути справжнім знавцем ароматів, щоб (як знавець музики) розрізнити найтонші переливи і нюанси, які творять симфонію вечірнього саду на Україні.

Антін спинив коня, зазираючи за високий паркан. Він змалку ріс у батьківським садку і спав у курені. Ті спогади дитячі повинню хлинули в його душу, схвилювали, вичаклювали із п'єми видиво власної, родинної садиби. Від самого обіду не мав він ані кришки в роті, шлях був курний, сонце пекло цілий день. Хотілося передусім вгомонити спрагу. Яблука, що їхня прохолодна округлість, на дотик ще не відчута, а для ока невидима, поки лише вгадувалась у темному галуззі, як жіночі округлості грудей під чорними шатами, – вабили його разом і неприсутністю, і близькістю.

Згадав, як він бурсаком уночі з товаришами грабував сусідні садки, як це, дарма що каралося, вважалося за відважну лицарську виправу, що виховувала дух отаманії, – і це остаточно перемогло вагання і сумнів, чи буде такий вчинок співзвучний з теперішньою гідністю його, гідністю козака Запорізької Січі.

За десять кроків далі ріс під парканом явір. Козак, під'їхавши, прив'язав до нього коня, а тоді, знову зіп'явшись на сідло, легко пересмикнувся через огорожу і скочив у високу росяну кропиву. З хвилину стояв, прислухаючись; чути було тільки, як то тут, то там яблуко з коротким стуком падало в траву. Намацав у темряві і знайшов під деревами з півдесятка. Яблука були просякнуті похолоддю місячною і, гамуючи спрагу, наливали солодкістю, яка є вдвоє солодшою, коли спивається її з забороненого овочу.

Далекі спогади зароїлися в душі козака: великий баштан за батьківським садком; ставок з високим очеретом, в якому він бродив по груди в воді; качки, що їхні гнізда він видирав; тужливий крик чібіса над болотом, – усе це миготіло барвами соняшних днів такого ще свіжого в пам'яті дитинства і в легкому танку закружляло навколо нього.

У цю мить із дому, що білів наприкінці алеї, долинули звуки клавесина. Зацікавлений, Антін наважився вийти з-під широкого намету дерев і почав обережно, травою, яка глушила кроки, вздовж і обіч алеї посуватися до будинку.

Незабаром опинився перед фронтоном високого дому; з відчиненого вікна горішнього поверху вилітали не тільки ті звуки клавесина, а ще й уривки пісні, яку наспівував жіночий голос:

Зсушив мене, зв'ялив мене,
зсушив мене, молоду,
ой, як вітер із морозом
тую траву зелену.

Сушиш мене, в'ялиш мене,
як вітер билину;
мудрий будеш,
як добудеш молоду дівчину.

Щоб краще вловити слова, зайшов він за гіллястий каштан, що був саме проти вікна і що в тіні його мусів почувати себе у безпеці. Та навколо в садку все було тихо, і він навіть зважився трохи наперед ступити, одним кроком у довгасту смугу світла, що падало від вікна, і весь закамянів стовпом напруженої уваги.

Хоч серце у Антона Перебийноса було вояцьке, але чи ж у двадцять два роки могло воно не мріяти про дівчину, – дівчину, образ якої давно склався в його уяві як ідеал жіночої краси: вона мусіла мати ясне, як льон, волосся, дугасті чорні брови і темнокарі очі. Іншою він собі не уявляв ту, яку обере за довічну подругу життя свого. Крихка вона мусіла бути й тендітна, як рожева квітка на тоненькій стеблині, щоб тією

тендітністю зрівноважити крицевість його натури. Отож не дивниця, що, чуючи голос жінки, яка лишалася невидимою для ока, він попускав віжки своїй фантазії, надаючи їй постаті то того, то іншого вигляду. Заслухавшись співу, забувся про сад і про яблука, про подорож, яка чекає його, і про коня, що нетерпеливився, тупцюючи навколо явора. Та враз, коли він стояв, тягся вгору і наслухав, щось важко бухнуло йому в спину, пара дужих рук схопила під пахви, а друга пара – не встиг він і стямитись – під коліна, він відчув себе піднятим у повітря, крутнувся й хотів випручатись, але то були два кремезні велетні, що з них один зауважив:

– Крутись, братіку, крутись, та не викрутишся!

На підмогу підоспів третій, і спротив Антонів був остаточно зламаний. Руки йому скручено назад і його поведено, швидше поволочено до білого будинку з колонами.

Опинившись у передсінку й побачивши, що зайва річ пручатися далі, він перестав чинити опір і, рішивши стрінуги долю лицем до лица, доброхотів пішов, куди його тягли. Його попровадили коридором, а тоді відчинилися двері до покою якогось, він ступив через поріг і опинився в невеличкій порожній світлиці. З цього покою двері вели до іншого, куди скерував свої кроки один із козаків. Очевидно, щоб комусь доповісти. Антін чув тільки низьким басом дану відповідь:

– Гаразд, ведіть його сюди!

І репліку козака:

– Слухаю, пане полковнику!

Другий pokій був великий, умебльований: вздовж стіни лавки, покриті плахтами; хіднички на підлозі; велика полиця з пугарями і келихами; в кутку образи з рушниками. Але невеличка канапа і перський коберець над нею, порушуючи загальний стиль, немов промовляли за те, що дім бодай чи не перебраний переможцем від польського магната. Посередині, ближче до вікна, стояв стіл, за яким сидів сивий запорожець над якимись паперами. На столі горіли дві свічки в срібних поставцях. Коли Антін увійшов, запорожець вийняв із рота люльку і спрямував на нього допитливий і, як здалося Антонові, трохи здивований погляд своїх сірих очей, так ніби він сподівався чогось іншого. З хвилину придивлявся йому пильно і врешті запитав:

– Де ж ви запали котика?

– Під вікном, – обізвався один із козаків, той, що перший ухопив його був.

– Замість звабити пташечку до себе в темряву, він на цей раз сам вибіг на світло, – мовив другий.

– Осмілів з часом, – додав третій.

– Жбан черпає воду, поки не потрощиться, – резюмував сивоусий за столом, ще з хвилину з зацікавленням приглядався юнакові, а тоді промовив:

– Що ж нам, панове, вчинити з цим єгомосцем?

– Добродій дуже упрів, борикаючися з нами, – знову почав перший.

– Тоді чи не добре було б дати йому остудитися, ульокувавши на ніч до холодної, а самим тим часом обміркувати справу.

– Можна навіть шановному добродієві влаштувати купіль, – долучив другий, – посадовити на всю ніч у казан з зимною водою.

– Коли добродій за дві години скаже, що змерз, то можна воду маленечко підігрівати і поволі довести навіть до кипіння, – докинув третій.

– Залишіть ці штуки туркам, – гостро обізвався сивоусий.

– Тоді хоч трохи, так з пару тижнів, потримаймо пана Антонія на страві ьwintego Antoniego, – знов укинув перший.

Тут Антін Перебийніс здивовано глипнув очима: звідки вони, в біса, знають, як його звуть?

– Я пропоную веселішу розвагу, – мовив сивоусий, і коли ті трое запитливо на нього подивились, він коротко кинув:

– Вовки!

Перший козак аж підскочив. Двоє других потирали собі руки.

– Оце видовище буде! Хай-но шаблюкою помагає на них! Побачимо, як собі раду з ними дасть.

– Як раду дасть, то честь і слава йому. Скатертиною йому тоді дорога в далекий світ. Аби тільки вдруге сюди не заблукав.

Лють узяла юнака, що ним так розпоряджають, ніби він був якийсь предмет, мертва річ, з якою можна робити, що хочеш. Зрештою не знав, чи брати цю розмову за поважну, чи за жарт, і рішив устрянути в бесіду.

– Насамперед, панове, треба б у мене спитати згоду чи то на купіль, чи на гладіаторське змагання, бо справа в першу чергу торкається моєї недоторкальної особи.

Всі четверо здивовано презирнулись.

– Пан, потрапивши у полон, збирається, здається, вести пертракції про умови капітуляції, яка стала dokonаним фактом, – повільним тоном заговорив перший.

– Мабуть, пан не здавав собі справи з консеквенцій, які мусів потягти за собою перший необачний крок його, – зауважив другий.

– Прийміть, пане, з цього приводу мої щирі кондоленції, – з глузливою вибачливістю докінчив третій, глибокий відваживши поклін у бік Перебийноса.

– Необачність не є злочином, – знов підхопив нитку розмови юнак, – і нема на Україні того звичаю, щоб за неї катували.

– Але чи ж ваша необачність не виявила злочинницького наміру?
– забрав слово той, кого називали полковником.

– Так, злочинницького наміру, за який нас ще у бурсі сікли різками, – відізався юнак.

– От як! То вже в такому ніжному віці пан був ласий до амурних пригод, – знов укинув перший козак.

– Та ніяка амурна пригода не привела мене до вашого садка, – огризнувся Перебийніс.

– А що саме, коли дозволите спитати? – нашорошився той.

– Яблука!

– Як то яблука? – здивовано презирнулися троє, а четвертий за столом звів догори свій пильний погляд.

– Яблук ваших схотілося покуштувати.

Тут усі четверо вибухли таким реготом, що аж шиби у вікнах задзеленьчали.

– Яблука, ну й жартун! – троє козаків аж за боки бралися. А полковник, відкинувшись на спинку крісла, до сліз реготав.

– Захотілося тих яблук, що достигли за пазухою у доньки моєї! – кинув він безцеремонно і трохи цинічно.

Перебийніс з подиву очі вилупив і з повагою відказав:

– Повірте, пане полковнику, що я вашої доньки у вічі не бачив.

– Добре вибріхуетесь, добродію. Але не переконливо. Щоб дістатися до садку, ви мусіли перелізти через паркан. Скочили туди, як кажете, по яблука. Але почали скрадатися до вікна моєї доньки. На тому інфлягрантному вчинку вас піймано. Чи ж екстраваганція такої поведінки вам самому не впадає в очі?

Перебийніс мовчав, бо не знав, що на це відповісти.

Полковник далі провадив:

– Невже ви думали, що я без кінця толеруватиму оте потаємне листування та нічні побачення в альтанці та за ліщинами, коли дальша толерація такої копуляції мусіла неодмінно призвести до компрометації панни в очах суспільства?

Один із козаків глузливо укинув:

– Пан вибріхуеться, бо певно ласький гонор не припускає й думки про ганебне контагування шляхтицької білої плоті зі смердючими звірами вовками–сіроманцями.

– Бо інакше ж панові лишався б тільки один-єдиний вихід на волю: крізь вовчі шлунки, – докинув другий.

– Це ж однаково, що вдруге на світ народитись, – додав ще третій, – тільки що тоді й рідна мати не пізнала б пана-єгомосця.

Тут Перебийніс спалахнув:

– Сьогодні ви з мене робите ляха, а завтра зробите турка. Та ще дозволяєте собі глузувати у вельми непристойний спосіб. Якщо вам (як не дивно!) відомо, як мене звуть на ім'я, то мусіли б знати, хто мій батько. Я козацького роду, син Павла Перебийноса, старшого осавула, підхорунжий війська Січі Запорізької. Можете пересвідчитись, – і з цими словами він люто шпурнув на стіл невеличку, шнурочком перев'язану, пачечку документів. Полковник уважно переглянув їх і тоді, видно, вдоволений, сказав:

– Я дуже радий, що ми з вами рівня і що не буде тут, як я боявся, мезальянсу. – А тоді, звернувшись до козаків: – Очевидно, ваші інформації, панове, були невистачальні. – І знов до молодика, повергаючи йому папери: – Це регулює справу в лагідний і шляхетний спосіб. Приготуйтеся, пане підхорунжий, стати завтра вранці до вінця з моєю дочкою. Маєте до шостої години час обміркувати з нею все; отож майже вся ніч перед вами.

Перебийніс хотів щось сказати, та був такий збентежений, що спромігся тільки промурмотити:

– Таж я вашої доньки ще не знаю.

Але його зустрів такий грізний погляд сірих очей, що він змовк, а полковник прогримів:

– То ви вважаєте, що Перебийноси стоять надто високо, щоб своячитися з Сагайдаками! Не минути вам, сто чортів, вовчого зуба, хоч би й батько ваш звався Палій чи Дорошенко! І доки ви мене, старого, будете дурити байками! Дивно мені, що ви, син поважаного батька, якого я особисто знаю, пішли манівцями, а не простою дорогою, засилаючи сватів з рушниками. Не люблю я ласунів, які тягнуть снопи з поля, якого не орали й не збираються орати. Заведіть його, хлопці, до панни Оксани!

Полковник став і обернувся лицем до вікна, тим даючи знати, що розмова скінчена.

"Хлопці", які вже були досить поважного віку, вивели юнака в коридор, крученими сходами повели нагору, знов увійшли в якийсь темний прохід, відчинили якісь двері і вштовхнули в кімнату.

– Антось! – з цим криком кинулась до нього молода дівчина, та враз спинилася посередині кімнати і прикипіла до місця.

Перебийніс тільки чув за дверима сміх козаків і як один із них сказав:

– Еге, одразу признала свого Антося.

Тим часом панна дивилася на нього широко розплющеними з жаху очима, враз, очевидно, усвідомивши свою помилку, неспроможна ні слова вимовити. Молодик стояв теж, як укопаний, але зовсім не з переляку, а тому, що ця дівчина з ясним, як льон, волоссям, темнокарими очима і дугастими чорними бровами не тільки цілком відповідала його вимареному ідеалові жіночої краси, не тільки була втіленням усіх мрій його юнацьких, а ще мала у собі щось нове, що й в мрії не мріялось, якийсь променистий блиск лежав на обличчі, немов світилось воно відсвітом якогось внутрішнього вогню.

– Хто ви? – спитала вона нарешті, перемігши оторопіння першого моменту.

– Підхорунжий Антін Перебийніс. Ваш батько щойно видав наказа, що я маю завтра вранці одружитися з вами, – випалив він відразу.

– Боже! – дівчина сплеснула руками і закрила долонями лице. – Який же він жорстокий! Віддати мене за першого-ліпшого, що перебіг йому дорогу!

Вона, хвилюючись і ламаючи руки, почала ходити по кімнаті.

Юнакові стало ніяково і він почав говорити:

– Не думайте, панночко, що я якось причетний до змови проти вас. Півгодини тому я нічогосінько не знав про те, що мене чекає. Я їхав конем і (соромно признатись) перемахнув через паркан, щоб підібрати кілька яблук у вашому садку, і от, почувши, як ви граєте на клавесині, зблизився до вашого вікна, щоб послухати вашого співу. – (Тут панночка раптом зиркнула на молодика з-під довгих вій своїх, на яких нависли сльози). – На тому мене й застукали троє козаків, потягли на розмову до пана полковника, що є, очевидно, вашим батьком. Мова йшла про якогось Антона. А що й мене звать Антоном, то я не відразу зміркував, що мене плутають з кимсь іншим, та не спромігся переконати пана полковника, що я вас у вічі ніколи не бачив, хоч і чув ваш голос, який в пісні закликав когось добути молоду дівчину. – (Тут панночка густо почервоніла). – Батько ваш, певний у тому, що то я був, поставив мені до вибору: або шлюб, або каюк.

– Яка ж я нещасна, – знов заломила руки панночка. – Одружитися з людиною, яка мене не кохає і яку я вперше у житті бачу! А де ж Антося! Чому він не з'явився сьогодні? Він же мені у душло листа поклав, що буде сьогодні вночі. Хотів мене з собою геть звідси забрати.

– Листа? – дещо неймовірно перепитав юнак.

– Так. Ну, звісно, це не такий лист, як часами батько дістають

від пана гетьмана або надсилають до турецького султана. Антось клав мені до дупла кілька прутиків, зв'язаних до купи. Цими прутиками визначав він день нашого побачення. – І дівчина швидко заговорила далі: – Один прутик – це означало неділя, два прутики – понеділок і так далі, сім прутиків – субота. Якщо побачення мало бути вночі, то долучалося синю квітку, якщо за дня, то білу. Виноградний листок визначав альтанку як місце нашої зустрічі, а ліщиновий – місце за ліщиновим гайком.

– Хитрий спосіб! – здивувався козак.

– Це я до цього додумалась! – гордо мовила дівчина. – Отож він на цей раз поклав синю квітку, долучивши до неї білу трояндову пелюстку. Це значить, що я його мала чекати аж до світанку.

– Шановна панночко! Мені тепер уся справа ясна. Зі слів вашого батька я зміркував, що він давно за вами стежить, не тільки за тим, як ви поночі ходите в садок, а й за так званим листуванням вашим. Мабуть, давно вже й викрито вашу схованку на "листи". З часом, певно, навчилися й ті листи читати. Тому й не диво, що сьогодні зробили засідку, в яку я й потрапив.

– Що ж тепер буде? – з одчаєм запитала Оксана.

– Нічого особливого не може статися. Ви колись дочекаєтеся свого Антося, і все буде гаразд.

– А ви?

– А за мене не турбуйтеся. Мені якось треба викрутитись із цього становища, в яке, завдяки своїй необережності, попав.

У цю хвилину ввійшла служниця, поставила перед гостем миску з яблуками і жбан доброго меду. Для пересохлих ясен козака цей напитек був справжнім нектаром, який відживив його і розв'язав йому язика. Оксана, вибравши найбільшу й найдозрілішу антонівку, простягла її з чарівною усмішкою своєму співбесідникові і промовила:

– Це яблуко неначе у вашу честь названо так. Віддайте ж і ви йому належне.

Антін подумав, що й предок Адам колись через яблуко потрапив у таку халепу, як він сьогодні. Але ж – шугнуло йому в голову – Єва не могла бути прекраснішою, ніж оця білява українка, що навіть у великому горі вміла вичаклувати такий усміх на устах своїх.

– Треба буде пану полковнику якось з'ясувати ситуацію, – сказав він.

– Та ви не знаєте батька мого! Він палахкий і на дію скорий. Заки встигнете йому довести, як воно було, він вас... та він і слухати не хоче, а самосудом стратить.

Антін підійшов до вікна й глянув униз. Хтось під каштаном проходжувався і покашлював. – Стережіть, – подумав він. – Якби не те, то зважився б униз скочити. – Зорі пливли у високому небі. Місяць за хмару сховався, а вітер з садка доносив пахощі матіоли.

– Що ж вам почати? – безпорадно питала дівчина.

– Що ж мені іншого лишається, як не дивитися сміливо у вічі тому, що має статися? У боях з турками і ляхами смерть не раз стояла за плечима, та Бог милував.

– Ах, то ви вже бували і в боях! А мій Антось ще тієї справи не тямить, пороху не нюхав.

Потік спогадів ринув на Перебийноса, і він почав оповідати, як під Аккерманом козаки у турків ясир відбили; як вони на чайках підпливли до Скутари, як вискочили на берег і зчинили пожежу; як у бою під Гуманем сам-на-сам зітнувся з ляським полковником і, в полон його взявши, відібрав у нього, як воєнну трофею, самоцвітами оздоблену шаблю, оту, яка тепер у нього, Перебийноса, при боці.

Текли години, дівчина слухала з широко розкритими очима і врешті, зітхнувши, промовила:

– А мій Антось проти ляхів не міг би битися, бо сам наполовину ляської крові.

– Як то наполовину?

– А так, має українку-матір і батька-поляка.

– Еге-е-е! Тепер я розумію, чому це мене ваші молодці за ляха мали. Я на них навіть розсердився за це... Ах, пробачте! – Перебийніс зніяковів, бо зміркував, що міг тими словами образити панночку, яка з ляхом кохалася.

– Розуміється, батькові, певно, краще смерть була б, ніж віддати мене за підляшка. Якби не ви, а мій Антось йому в руки попався, то, певно, з ним би недовго панькались.

– Ну, мені роблять особливу честь. Обіцяли влаштувати гладіаторське змагання з вовками, в якому я, так мовити, гратиму головну роль. Знаєте, як це за давніх часів у Римі було: *Caesar, morituri te salutant!*

– О, не жартуйте! – заломила руки дівчина. – Ви не знаєте, які то люті тварини. Вони голодом виморені і накинуться на вас, мов з пекла вискочили. Пам'ятаю, як вони роздерли отих двох турків, яких у цей спосіб скарали за те, що ясирникам нашим очі виколювали. І шматочка від них не лишилося. Наші козаки їх поодинці виводять із пивниці і прив'язують. Та якби їх на вас пускали, то з шаблею своєю ще дали б їм, може, якось ради; а тож усіх разом на вас нацькують. Ні, я цього не переживу! Отого страшного видовища вашої смерті... ані ганебного

шлюбу з чоловіком, якого мені накидають.

Дріж перебігла по тілу вродливої дівчини, і вона, обливаючися сльозами, віддалася цілком своєму відчаєві.

– Невже ви думаєте, – заговорив Перебийніс, – що я за ціну вашого нещастя куплю собі життя? Тож знайте, лицарська честь наказує, ані хвилині не вагаючись, жертвувати ним, коли цього вимагають обставини.

У цю хвилину двері відчинилися, й увійшов козак (один із тих трьох) та сказав:

– Пан полковник хоче довідатись, чи ви вже надумались, бо, залежно від відповіді вашої, йому треба зробити ті чи інші приготування.

– Скажіть полковникові, – мовив Перебийніс, випроставшись, – що відповідь мою він вже має. – Я не збираюся одружитися з його дочкою.

Козак вийшов. Хвилин за п'ятнадцять знизу, знадвору, долинуло довге, затяжисте вовче виття. Перебийніс виглянув з вікна і при тьмяному світлі місяця, що добувалося з-за хмар і вже ніби змагалося з ранковою млою, він доглядив на припоні темні постаті шістьох великих хижих звірів, що з піднесеними до неба гостромордими головами колом сиділи і заходилися сумним, тужливим виттям.

Дівчина сіла в кутку, вуха затуливши долонями. Так пролинуло кілька хвилин. Виття не вгавало. Враз вона, немов прошита блискавичною думкою, зірвалася з місця, схопила юнака за руку і потягла за килим, за яким відкрився маленький покоїк.

– Звірі надворі, отож дорога через пивницю вільна, – мовила вона і підняла дошку в підлозі.

Перебийніс побачив вузькі сходи без бильців, що вели кудись униз.

– Швидше! – мовила вона. – Потайний хід виведе вас до пивниці. Там, у другій ніші справа, намацаєте широку дошку, відхилить її, і відкриється довгий хід, який виведе аж ген у маленький гайок, кроків за сто від нашого саду.

Хвилюючись, вона підштовхувала його й принагляувала йти. Нахилилася над отвором, до якого він спустився на руках; волосся її торкалося його щоки; на лиці він відчував гарячий віддих її. На коротку мить йому в голові трюхи запаморочилося, і він ніби навіть завагався, чи йти йому. Ця дівчина, хоч вона належала чужому, якимсь дивним чаром тягла його до себе.

Антін поринув кудись у чорну темряву та, руками намацуючи обидві стінки, почав поволі посуватися вперед, обережно, щоб не наткнутися на перепону, не впасти і не наробити галасу. Коли сходи скінчилися, він опинився в якомусь ширшому приміщенні. Запах вина

зрадив йому, що він був у пивниці. Тоді, мацаючи вздовж правої стіни, він дійшов до першої ніші, заставленої бочками та пляшками. Проминувши її, дійшов до другої. Тут він раптом почув кроки, які зближалися з другого кінця, і пірнувши за велику бочку, присів і скорчився. Хтось наближався зі свічкою в руках, підійшов аж до самої бочки і почав вино з неї цідити. Перебийніс причаївся, як миша під мітлою. Комусь поночі захотілося пити! Коли той "хтось" докінчив цідити і почав віддалятися, Перебийніс, підвівшись, подивився йому вслід. То була служниця зі свічкою в руці, що відсвіт її тремтів на стінах пивниці. Коли вона зникла, козак домацався до дошки у другій ніші. Вогкістю і затухлим повітрям дихнуло на нього, коли її відхилив. Він подався у темряву. Стіни обабіч були вологі, і часами йому здавалося, що нога ступає в мокровину. Правою рукою весь час тримався стіни, та, пройшовши кроків із двадцять, раптом лобом стукнувся об стрічну стіну. Прохід кінчався. Заскочений, він спинився, простяг у бік ліву руку і пересвідчився, що там була порожнеча. Зміркував, що коридор завертає вліво. Тепер посувався вже обережніше, мацаючи то правою, то лівою рукою, щоб лобом знов не наскочити на перепону. За п'ятим поворотом світло ліхтарика йому блиснуло несподівано в очі, і з-за кута виступили двоє молодців з мушкетами, скерованими йому проти грудей.

– Ану, добродію, повертай-но краще назад! – мовив один із них.

– Не на дурнів напад, – додав другий. – Ото вже години три сидимо й чекаємо на тебе. Так і знали, що сюди потягнешся.

Стиснувши зуби, Перебийніс попрямував назад. Той самий вузький, чорний хід. Дошка і пивниця. Тепер, ідучи, намацував собі шлях вздовж лівої стінки. Ось і вузьенькі сходи, якими почав підійматися вгору. Постукав, і дівчина відкрила половицю.

– Поставили варту, – коротко сказав він. Але, дивна річ, почув якусь радість, побачивши над собою оте дівоче обличчя з карими очима і ясним волоссям, на якому малювалися тривога, розгубленість і розпач. Почуття жалості до цієї дівчини, яка більше, ніж він сам, хвилювалася за життя його, залило його істоту. Хотілося її потішити, і він знов почав говорити, що змагання з вовками мусить бути річ така для нього цікава і нова, що він, зрештою, не шкодує, що втеча йому не вдалася. Це, як не як, буде одна з найцікавіших пригод його бурлацького, несподіванками рясного життя. Така нагода, мовляв, не щодня трапляється. Але дівчина хитала головою і казала, що то справа зовсім інша, як битися з двома чи трьома яничарами. Поки обороняєшся від переднього вовка, ззаду скочать троє на спину; отож із шаблею в руці дзигною крутишся на місці, а цього довго ніхто не витримає. Як не доводив і не потішав її, жах, що

стояв їй в очах, не зникав. Хотів би її пригорнути та тихо пестити, вгамовуючи тривогу; але свідомість, що серце її належить іншому, не дозволяла йому цього.

Та враз унизу зчинився якийсь галас. Кілька голосів, один одного перебиваючи, щось говорили, кричали. Перебийніс підійшов до вікна, щоб окинути оком ситуацію. Сіра світанкова мла вже зависла над садом. Вовки, осатанілі, скавуліли, скавчали й скакали, спинаючись на задні ноги, геть рвучися з припони й натягуючи ланцюги. З того хаосу, гармидеру і метушні долітали уривки фраз, з яких вичувалося, що когось піймали, когось вели. Тепер Перебийніс побачив, що вовків поприв'язувано на деякій відстані один від одного, так що не могли вони доп'ястися один до другого. Отже, той, хто прив'язував і відв'язував, не наражався на небезпеку стати жертвою одночасного нападу двох із них.

Зненацька двері до покою розчахнулися, і козаки вштовхнули якогось шмендрика.

– Ану, чи не помічник то, що мав вам сьогодні допомгти викрасти панночку? – спитався один, звертаючись до Перебийноса.

Той дивився на чуже обличчя переляканого хлопця, який зі страху трусився, і сказав:

– Не знаю того добродія, але, якби потребував помочі, то, певно, добрав би собі когось дужчого, а, може, й відважнішого.

– А чи знаєте ви, панночко, цього добродія?

"Добродій" скерував мовчазний, але проречистий погляд на дівчину.

– Вперше в житті своєму бачу цього пана, – холодно промовила вона.

– Що з ним робити? – презирнулися козаки.

– Та пустимо, – мовив старший з них. – Хай геть колесом котиться, та накажіть, щоб не швендявся вздовж нашого паркану туди й сюди без потреби.

Шмендрик, кинувши швидкий, вдячний погляд на дівчину, зник.

Запанувала мовчанка. Знизу знов почало долимати вовче виття.

– Невже ви воліли би піти на смерть, ніж одружитися зі мною? – запитала вона знічев'я.

– Та чи ж ваше щастя не варте того, щоб хтось віддав за нього життя?

– Життя за щастя моє з Антосем, – повільно мовила вона, – або вірніше, за щастя Антося зі мною.

– Гей, як сів на коня, то так драла дав, що тільки курава стовпом, – хтось зареготався внизу.

У Перебийноса серце так і йойкнуло, він перехилився через вікно і запитав:

– А якої масті кінь?

– Каштан з білими плямами, – відказав голос знизу.

– Господи! Мій кінь! – скрикнув Перебийніс, і хвиля гніву залила йому лице.

Обурення кинуло кров в обличчя й дівчині.

– Хотів би я знати, хто він такий, отой шмендрик, що був щойно тут, – додав юнак.

– То був Антось, – по довгій паузі мовчання тихим голосом промовила Оксана.

Ціла буря різнорідних почувань хвилями залила душу Перебийносову. Так ось вона, та панночка з ясним волоссям і темними очима, вимріяний ідеал юнацьких днів, що голосом і рухами своїми взяла його в полон! Якби не гамував він весь час свого почуття, то сторч головою полетів би в оте кохання, що, мов пурпурова хлань, кликало і вабило до себе юнака. Кохання до тієї красуні, що віддала своє серце другому. Злодієви, за якого вона ладна покласти душу свою, бо чи ж не урятувала вона його щойно, сказавши, що у вічі ніколи не бачила і не знає. Урятувала Антося, щоб Антін Перебийніс віддав життя своє за того другого, негідного. Бо ж життя Перебийносове надто дешево. Коли поклала його на шальку, то шалька пішла вгору, переважило те інше.

Тоді тільки помітив він, що Оксана плаче, що ридання стрясає все її тіло. Це його трохи зм'якшило, підійшов і спитав:

– Чого ж ви, панночко, плачете, коли все для вас склалося так гаразд?

– О, як ви мене мусите ненавидіти, – хлипаючи, крізь сльози промовила вона.

– Чому ж ненавидіти? – безпорадно запитав він.

– Чому? А чи ж не пішли ви, не заперечуючи, отим підземним ходом, щоб тільки утекти від отого ненависного вам шлюбу? Чи ж не дивилися, як би вискочити вам з вікна? Чи ж не волієте піти у вовчу пащу, аніж під вінець зі мною?

– Таж Антось. . .

– Хай собі той Антось світ-за-очі йде! Не хочу його ні знати, ані бачити.

Перебийносові все в голові переверталось.

– Та ж я тільки чинив те, чого вимагала від мене моя честь лицарська, – лише спромігся він сказати.

– А що та ваша честь лицарська наказує робити козакові, коли

дівчина каже, що його кохає, що жити далі не може без нього, та й не хоче; що серце їй розірветься, коли він геть відійде та покине її самотню?

– Оксано! – то був крик тріумфу, що вихопився з грудей юнакові, коли він раптом пригорнув дівчину до себе. А вона все ще хлипала, поклавши голову йому на плече, та то вже радше були сльози щастя. Волосся її запашною хвилиною розсипалося йому на руки, він його тихенько пестив і казав їй: – Підемо з тобою до батька твого, удвох йому все з'ясуємо, і все буде гаразд, бо ж його згоду ми вже наперед маємо.

– О, який же ти милий та блаженський, – сміючись, крізь сльози казала вона йому. – Та коли ми підемо тепер до батька, згідні одружитись, та розкажемо йому, як усе було, то він справді повірить і тоді попросить у тебе пробачення, а мене примусить чекати, поки з'явиться Антось, який їм висмикнувся сьогодні з тенет.

– Правда твоя, – засміявся він. І коли, обнявшись, вони обоє увійшли до покою батькового, Антін урочисто промовив: – Пане полковнику! Я за ніч надумався і зі щирим серцем і любов'ю беру за дружину вашу доньку.

– Давно би так, – промовив старий. – Чи ж не простіше було так учора сказати? Отже, ходім. Сонце зійшло, і панотець, певно, вже чекає у церкві.

Хвилин за двадцять усі зібралися в полковниковім покої. Господар частував вином, що наливалось в позлотисті пугарі. Пілося за здоров'я молодят. Трьом тут присутнім козакам було трохи ніяково. Один, напівжартома, просив пробачення за "контумелію", вчора заподіяну пану підхорунжому. Другий, плеснувши Перебийноса по плечу, запевняв, що справу з вовками не треба було аж надто поважно брати, бо полковник в останню хвилину однаково надумався б та, мабуть, до грецьких календ відклав би змагання. А якби справді дійшло було до цього, то, напевно, не всіх вовків заразом, а по одному, щонайбільше по два пускав би на нього. Третій запевняв, що в усьому завинив Макар, отой шістнадцятилітній хлопак, що мав доручення стежити за непроханим гостем, який повадився вечорами ходити до панночки. Отой дурний хлопак і запевнив, що запопадливий відвідувач яблуневого садка – то Антось Кшетуський. Тому й сталося, мовляв, таке прикре непорозуміння.

Перебийніс казав на те, що найбільше йому дошкуляє думка, що всі присутні однієї певно гадки, а саме, що він, Антін Перебийніс, злякавшись вовків, до шлюбу йде. Щоб довести противне, він ще

сьогодні, після вінця, готовий приступити до змагання. Зовсім інші причини, про які він зараз не хоче говорити, спонукають його принаглити вінчання. Отже, хай вовків ще не ведуть до пивниці.

На це старий засміявся і сказав, що тепер йому, як батькові, належить виключне право визначити день, годину й умови змагання вовчого. Отож хай ніхто інший тим не турбується.

Ще хвилин за десять усі гуртом рушили до церкви. Похід замикав старий полковник.

Напівдорозі наздогнав його Макар і, захеканий, заговорив:

– Пане полковнику, пане полковнику! Тож той молодий, що з панночкою до вінця йде, то ж не є той самий, що заходжував до неї в садок.

Та старий кинув на нього погляд з-під насуплених брів і мовив:

– Та, може, я вже й без тебе дещо розкумекав. А ти, дурню, не встрявай у чужу справу, коли тебе ніхто не питає!

Червень 1947

ЮРІЙ ЛИПА

* * *

Націє, народжена з огня,
Націє, великая, молись –
Яснозбройний Юрій, як колись,
Осідлав могутнього коня;

Це – лавина біла попливла,
Гуркіт скель ляка малі серця,
Розбігається отрутна мла
Від проміння дивного лица;

Націє, народжена з огня,
Ось прийшов твій Юрій, мов воскрес,
Стримує могутнього коня,
Простягає руку до небес.

ПАНУЙ

Пануй, пануй, пануй над вільною землею,
Велика Націє із берлом і мечем!

Рости, рости, рости, блискуча Перемога,
Стелись широко нам в шляхах до ворогів!
Цвіти, цвіти, цвітим, могутня Україно,
Як розцвітає день,
Як розцвітає день!

* * *

Людська душа, як дерево гіллясте,
як дерево гіллясте при дорозі.
І з вихором дорожнім прилітають
і осідають біси на деревах.

В гушавині привітній і зеленій
побачиш – блисне з ізмарагду око,
або, обважене надміром бісів,
І жовкне, й гнеться дерево додолу.

Ідеш задуманий в алеї душ людських
І оглядаєш ці гримаси й вихиляси,
Бо ж то так рідко струнчиться і квітне
Душа, як дерево, очищена громами ...

І ПРИЙДЕ ЧАС

I

І прийде час, коли твої учинки
Обернуться й повстануть проти тебе;
Як вояки зберуться навкруги
І зброєю грозитимуть тобі,
Нагому й безборонному.

А потім

Посходяться ще вчинки-фарисеї
І відчитають лживі обіцянки,
І вимагатимуть, щоб сповнив ти їх;
І прийдуть ще повії по заплату.
Ти всіх приймеш без слова. Тільки станеш
І вислухаєш кпин, погроз і лайок,
І сповнишся гіркотою страшною,
І, очі звівши, скажеш: – Боже, де Ти, де Ти?
І на той жаль бездонний Світло скаже: – Тут.
І на той смуток Світло загориться,
І юрби вчинків, з'єднані у Світлі,
Закаменіють, збліднуть, відійдуть,
І врешті будеш ти із Світлом сам на сам,
Чого був спрагнений ти все життя...
Лишень, відходячи, зупиняться два вчинки,
Найліпший і найгірший, озирнуться й скажуть:
– Так, це була людина, – й відійдуть, обнявшись...

II

О, вийти б несподівано з неволі
Тілесності – на простір, виднокруг,
І бути, як вітер і як день у полі ...
Радіймо, серце, ось приходить Друг,
Той Друг, що лагідний, що – в брамі, на сторожі
До світла іншого, де інші квіти, Божі.

III

Пребудь в мені! Все ближче ночі тінь
І тьма – густіша. Боже, вдалечінь
Відходять блага й сили помічні, –
Безпомічному поможи мені!

Наш день малий, він швидко проплива.
І втихне сміх, і слав минуть слова, –
Нехай же змінні загасають дні,

Ти, що – незмінний, о пребудь в мені,
Молю Тебе! Не будь лишень на мить,
А, як до учнів, злинь, щоб говорить.
Як лагода, як визвіл заясній,
Не проминай, – зостань в душі моїй!

З'явись і сповнись мною! Борони
Від страху жить, від труду, що як сни,
Хто ж, як не Ти, підпора й провідник,
Що в сонце й бурю вестиме повік?

Свій хрест подай, як звідси буду йти,
Шлях освіти, верхівлі освіти,
Де рай цвіте, а не чуття земні.
Життя чи смерть, – а Ти пребудь в мені.

МОГИЛА НЕЗНАНОГО БІЙЦЯ

I

Лице моє закрите, я є Жертва.
Приходжу й дарую, рятую і живлю.
Не ті є найважніші, що говорять,
Не ті є найважніші, що названі.
Нас, неназваних, мовчазних,
Господь Утверджує й провадить, і ми чиним.

II

Голос:

Могило Незнаного Бійця,
Що впав в Україні, –
Я приношу смутні серця
І мій розпач гнівний;

Забагато підлих днів
Облягає душу самотню, –
Де ж ти, що впав, що горів, що вів,
Поручнику, свою сотню?

Де ж ви, дитячі ручки жінок,
Що підпалювали амуніцій склади,
Що лиш усміхом мужности потік
Перемінювали в водоспади?

Де ж ти, що за Нових Людей
Упав під кулями, повстанче?
Обізвітьсь до мене, крізь людський глей,
Крізь м'ясо самиче і самче!

Обізвітьсь в червоній імлі життя
Ви, прегарні блискавки смерти,
Невже ви – мертві,
Питаю я?

Одповідають голоси:
Ні, це – мертва, людино, твоя
Безнадійна, вбога надія, –
Ми – саме життя, земля, буття,
Не тліємо – вієм.
Ми – істота днів, ми – Дія!

Ми в надлюдській напрузі,
У кривавій тузі
Перейшли Поріг,
Але вічно над вами, тобою
Сурмить наш ріг.
(Ріг сурмить.)

Там, де сталася смерть, – там станем.
Там, де слово криваве "Слава!",
Нерухомим табором станем,
У польоті затримані станем,
Щоб ісповнитись – вами!

Жаден крик не пропав в порожнечі,
Жаден зойк – Україно –
Ті слова зависли – предтечі,
Ті зачини – зариси Речі,
Що гряде невідмінно.

ЛІТЕРАТУРА

Гавриїл Приступко, керманіч белетристичного відділу української газети, ішов з редакції додому.

Се була осінь 1917 – день був яскравий і прозорчастий, свіжий.

Приступко минав безлюдні вулиці швидким кроком і не ставав, тільки звільняв ходу, дивлячися на небо, коли там у синяві розпукувалися, мов вовна бавовняника, білі кучеряві дими шрапнелів.

Стрілянина все ряснішала. Зударилися дві сили, але відламки шрапнелі били по всіх; що прищулили вуха і сховались.

По дорозі додому Приступко мав минати комендантуру міста, але, хоч продовжував тим собі значно дорогу, обережно обійшов її бічними вулицями, де доми були нижчі і сумірніші, ніж п'ятиповерхові всередині міста.

Журналіст подумав, що коло комендатури, можливо, ще стоять юрби жовнірів, що неохоче шикуються в лави, машинально перевіряючи зброю. Є там також молоді прапорщики, що дзвінко кричать, стараючися не згубитися в юрбі; кулеметчики, що тягнуть на спинах кулемети. Є там також і спокійні хорунжі, що розвивають великі жовтоблакітні прапори на новесеньких соснових держалнах. А за цим усім слідкують очі з сусідніх вікон, де шиби повибивані де-не-де від вибухів. А до сього осередку з сірими невиспаними штабівцями дзвонять жадібно телефони за наказом, що його чекають, розкидані по великому місті, уперті "відділи" українського війська.

Дуже можливим було, що довкола суворого будинку комендатури билися, що слів не було чути, що будинок сей і сусідні зяяли пробоями і що кулемети, як злі пси, не давали обкратати Націю.

Приступко був старшою людиною, що пережив багато, і тепер він, виконавши свої обов'язки в редакції, поспішав додому на обід і почував себе голодним і змученим.

Приступко станув.

На вулиці під високим і дуже довгим камінним парканом, що огорожував якусь фабрику, лежав забитий, як немовля, підібгавши руки і ноги. Він був убраний досить добре. Лиця не було видко. Вапняк паркана був покопирсаний частими кулями, і, може, кілька плям на шії нерухомого були плямами крові. Се був розстріляний.

Приступко з цікавістю, що була йому самому неприємна, підійшов зовсім близько, стараючися заглянути в лице трупа. Збоку виглядало, наче він обнюхував забитого.

Надумавшись трохи і поглянувши навкруги, літератор потягнув

за волосся голову вбитого. Показалося лице, ніби дуже втомлене, з дуже великими, дуже блідими і затисненими губами.

І в сю ж мить Приступко відскочив і шарпнувся до брами дому насупроти; скочив і причинив хвіртку брами за собою.

Порожньою і безгомонною вулицею середньо швидко зближалося велике тягарове авто, повне озброєних робітників. Робітники стояли і при кожному струсі хиталися, очайдушно чіпляючися один за другого, стривожено і нервово галасуючи; найбайдужніше виглядав ситий шофер у шкіряній куртці з червоною стрічкою.

Недалеко брами, де був Приступко, стишився хід самоходу. Шофер, із другим таким самим спокійним, скочив на землю і підніс покришку мотору, що нерівно гудів. Раз у раз пахкав карбюратор. Помічник шофера, упершись руками в коліна, також присідав і заглядав до машини, клонячи голову то до одного, то до другого плеча. Частина робітників повискакувала з авта, а провідник їх, сивавий дідок-жид з хижим профілем, виліз на сидження шофера і надсаджувався, виголошуючи промову, тримаючися одною рукою червоного обвислого прапору, де можна було прочитати тільки , "...ім. Лібкнехта".

Із-за рогу висунулося нагло дуло рушниць, пара очей, і, як бич, хляснув постріл. Хтось у юрбі ойкнув – може, таких було більше, – промовець зблід і поліз з високого сидження вділ. Робітники відповіли безладними пострілами.

Але саме тоді почулися слова команди, і кільканадцять вершників у сивих шапках по троє вилетіло з-за рогу, безперервно стріляючи. Ні, їх було не кільканадцять, властиво тільки сімох: шістьох великих козаків на тяжких чорних конях і вкінці на гнідому хлопчик, якому жовтоблакитні ленти на кашкеті додавали трохи дівочого вигляду.

Вершники летіли риссю і стріляли майже проміж очі своїх противників; потім їх губи заворушилися, розлягся крик, блимнули леза, кіннотчики розділилися і почали рубати шаблями утікачів.

Бо лише декількох з нападених стріляло з-під стін, кількох лежало скривавлених на землі, багато падало навколішки блідих, благаючи відпихаючим рухом рук, зрештою ціла сотня ім. Лібкнехта бігла перед себе, аби лишень не бачити того, що діється позаду.

Се тривало коротко.

На постріл і слова наказу вони вергалися і покірно ставали в ряди полонених. Ніхто не втік.

Шофера знайшли і витягнули з-під авта: він згубив десь червону стрічку, але вираз лица мав такий самий байдужний, як перед тим.

Самохід рушив у той бік, звідкіля вискочили кіннотчики, везучи

зброю, знесену бранцями. Авто їхало, мов на похороні, і полонені йшли за ним по чотири, по п'ять; чотири кіннотники по боках, а позаду два у сивих папах з молоденьким посередині.

Приступко глядів крізь своє віконце, аж поки всі не зникли за рогом. Як швидко то з'явилось, так швидко, як мариво, й зникло.

Під час наскоку Приступко не був певний своєї безпеки і все зиркав на дерев'яні сходи в сінях, що провадили вгору, однак цікавість перемогла, і він, трохи здригаючися, з нерівним віддихом, стояв увесь час коло малого, як долоня, віконця і дивився.

Тепер вулиця була порожня, ніхто живий із бійців не зівстався, ніхто з забитих не рухався, ніхто не виходив з мовчазних домів, а літератор стояв коло хвіртки, як прикутий.

І раптом аж жахнувся, гамуючи скрик: хтось у півсутині сіней торкнувся його рукава. Се був якийсь молодий чоловік, що вийшов із сутині сіней.

Приступко подивився на нього неспокійно, але той цілою своєю істотою висловлював просьбу пробачити йому.

– Чого ви хочете? – голос Приступка був хрипкий.

Молодий чоловік попросив вибачення, але вже словом, і нагадав Приступкові, що вони знайомі, "хоч ви, може, й забули" – додав, він із тою несміливою усмішкою, яку Приступко звик бачити в редакції у початкуючих письменників.

Тут прийшла черга на Приступка чемно усміхнутися, хоч він не пригадував стисло, де бачив молодого чоловіка, і він простягнув втішеному юнакові руку до привітання.

Молодий чоловік попросив редактора "зробити йому честь і відвідати скромну хатинку, бо сьогодні уже не вперше б'ються на сій вулиці: недалеко стоять наші кінні стежі, а в сусідніх кварталах – червона гвардія".

Молодий чоловік мешкав невисоко з сестрою, жінкою негарною і мовчазливою. Двопокоєве помешкання було чисте і привітне.

Мов збагнувши таємні думки літератора, молодий чоловік запросив його до столу, де парувал борщ.

Під час обіду заспокоєний Приступко приглядався до свого господаря. Молодий двадцятькількалітній чоловік поза працею в конторі весь вільний час віддавав літературі. Його трохи булькаті ясні очі блищали задоволено, коли по обіді він показував Приступкові свою бібліотечку. Там переважали кольорові томики новітніх письменників.

Він щораз сміливіше засипав Приступка питаннями з літератури.

Приступко сів вигідно на софі і почав говорити своїм низьким

голосом, потрясаючи сивавою головою; він говорив, упиваючися прізвищами і самим собою, він борзо обрисовував зустрічі й постаті літераторів, усміхнувшись до одного, обурившись несправедливостями в житті другого, поклепавши по плечу третього, а декого навіть покаравши раптовним: ех! – і мовчанкою.

Сам Приступко, як і більшість українських письменників, був чистим ліриком і свій ліризм тепер із приємністю виявляв і підкреслював. Се було щось, якби стара панна оповідала про свої бали молодості.

Раптом Приступко замовк, може змучився, і підійшов до замкненого вікна, що виходило на вулицю.

Вулиця була порожня. Торохкотіння ставали ніби ближчими в зростаючих сутінках. В тих сутінках мусило сеї ночі багато полягти.

– А все ж треба йти додому, – сказав на голос Приступко і дуже легко згодився зістатися у молодого Єрлеця на нічліг.

У той же вечір Єрлець, по вечері, сухо і уривчасто читав свої твори. Читав і поглядав на редактора. Той мав лице скупчене, майже поліційно уважне і час від часу тесав яскраві фрази, запиваючи їх ковтками чорної кави.

Філіжанку за філіжанкою беззвучно приносила Серафима, сестра Єрлеця.

Будова речень, походження, місце і запах слова, правильність тону, паралелі у своїх і в чужинців Приступко швидко знаходив, ганив, подивляв. По однім оповіданням помовчав, надумався і сказав:

– Се і я хотів би так написати!

Приступко був знаний як пурист і безпощадний пурист.

– Ви хочете сказати, що воно таке ж добре, як і ваші речі? – червоніючи щасливо, насторожився Єрлець. І раптом принішк, бачучи, що Приступко по сих словах підвівся сивогривий, великий і розлючений.

– А коли б і так? – сердито сказав він. А коли б і так, чи то є добре?

І тут бачучи, що Приступко скаже ще багато, Єрлець склав свої зошити і відклав набік.

– Так, ходив по покою розгніваний старий, – так, ви не є з тих роззухвалених і сірих письменників без традиції і без літератури в своїх творах. Ви вчилися, ви вчитесь. В кожному вашому творі все є обмислене і все є живе; кожний ваш твір має свій закон. Коли хочете, я можу вам сказати, що б сказали про вас критики, рецензенти, систематизатори всякі! Скажуть: талант, велика праця над собою, благодатні впливи, й інше, й інше...

Але то для них, що з усього роблять підручник. Але для нас, для нас, що пишуть, що здобувають, що творять, що є найважливіше, що, що?

Старий станув при сих словах, поволі повернувся і глянув на Єрлеця, втягнувши голову в плечі. Здавалося, міг скочити або ударити. А найстрашніші мав очі, не ті інтелігентні, що все на світі багателізують, а очі зимні, неспокійні, що владно надають зміст оточенню. "Князь", – подумав Єрлець.

– Невмолимість, – ось що великий творець повинен знати, майже засичав згорблений старий і випростувався.

– А чи ж ви хочете бути невимолимим для себе?

Єрлець теж напівпідвівся, кивнув головою і знов сів: тепер, чув він, скажеться найважливіше.

– А найбільша невимолімість каже: Живи сам і живи з цілим світом. А ви відчуваєте його? Той цілий світ?

І мимоволі Єрлець глянув теж у вікно, як і Приступко: за вікном була темрява і хаос, може єдиним світлом там були полум'я вибухів та вогники й іскри пострілів.

– Слухайте, хто такий я? – і Приступко сів. Я є спадок, я є підрахунок дрібної течійки, котра дзюркотіла донині через стару українську шляхту, через українофілів, радикальне українство. Тепер се не може бути течійкою, тепер, ви чуєте сі кулі, се народ промовляє. Се він, що жив досі як сновида, що як колосальний сновида під чужою владою опановував нові й нові землі, се він промовляє.

І мені здається (я не історик), дійшовши до моря, заповнивши всі спірні землі довкола, ставши в тривалих границях, прокинувся велет-сновида і тепер прийшов час на найвище довершення і початок творчий – державу. Починаємо і, може, вперше по Батиевій навалі, з широким розмахом... А я? а моя творчість? Вона зв'язана з своїм часом. Мій час, однак, був малий. Малий час.

Єрлець глядів на болісно викривлені уста, на владний профіль і мовчав.

– Ото тому болісно мені сказати: ви пишете, як я. Тобто: ви є непотрібні, бож я вже с в о є в и к о н а в. Не вітряки інтелігентської буденщини, не сморід мужицького пригнічення, та й не Афонська гора естетів, – а щось інше тепер буде на чолі. Тим іншим жийте, з тим іншим ідіть. Треба бути консеквентним. Старе минуло – ідіть із тим іншим.

– Що де то є інше? І де його шукати? – опустивши голову, сказав Єрлець.

– Ніч довкола, стрілянина рясна та й тільки. Шукайте того іншого; може, воно в героях, може, воно в відважних, може, просто в бандитах,

а завжди в людях. Шукайте його: треба бути консеквентним...

Приступко замовк: він сам не звик розв'язувати так питання. Се було якесь чортівське наводження. Він сам себе боявся розуміти: а чи ж розумів його молодий чоловік?

У сю хвилину ввійшла Серафима:

– Лесю! – сказала вона, – вибач, але я вже давно хотіла тобі сказати: там хтось стогне і ворухиться під дверима на сходах. Лишень я боюся відчиняти.

– Я піду погляну, – сказав Єрлець.

Він із сестрою пішли наперед, а Приступко, високо піднісши свічку, світив їм.

"Люди так глибоко не розуміють один одного", – думалося вперто йому: він гнівався на себе.

На сходах дійсно лежав хтось дуже молодий і дуже блідий в уніформі телеграфіста. Він злегка постогнував: мав перебиту ліву руку. Коли Приступко посвітив ближче, Єрлець із сестрою пізнали хлопця. Ні слова не кажучи, занесли його до себе.

– Слухайте, Лесю, і ви, Серафимо! – шепотів ранений, лежачи на софі і прийшовши до себе. Я маю записку до комендатури, до штабу. Сотня Керелицького в тяжкому стані: вони можуть допомогти. Ось записка.

Потім ранений сказав іще, що більшовицька кіннота потратувала його кіньми, і знову зімлів.

Єрлець, спокійний, узяв записку, подивився на підпис, на свічку, що зашкварчала, а потім сховав записку в бічну кишеню, убрав плащ і кашкет, і пішов задуманий до дверей.

Сестра молодого чоловіка почала упрошувати не губити себе, не покидати її, і старий поет почув себе тут зайвим. Тим часом Єрлець поволі відімкнув двері ключем і, півобернувшись до Приступка, сказав півголосом:

– Мені здається, я зрозумів вас. Дійсно... – сказав він, ідучи вже сходами до брами і ховаючи ключ, – треба бути... – і тут узявся за клямку хвіртки і цілою поставою обернувся до старого, що присвічував йому згори:

"Треба бути консеквентним".

І вийшов.

Сестра Єрлеця, плачучи й нарікаючи нишком, почала стелити Приступкові ліжко. Торох пострілів то рідшав, то ряснішав, а Приступко, замислений, підійшов до вікна: погляд його упав на софу.

Там лежали недбало розкинені, дрібно записані кавалки паперу.

(ЛНВ – 1928)

МОРЕНКО

I

Його розгойдали десятки рук і викинули через вікно вагона. Засвистіло у вухах. Хлопець, як кіт, перевернувся в повітрі і впав ошоломлений.

Упав Моренко щасливо – на купу піску при рейках, і відразу встав, притискаючи до грудей берданку.

Вечірнє сонце било йому в очі. Електричний потяг летів хутко в бік Одеси, і тільки з вікон грозили хлопцеві палиці, кулаки, коронкові парасольки. Там були люди з усього міста, в цім вагоні, і всі його зненавиділи.

До Моренка підбіг другий січовик: він вискочив сам з вагона, як побачив, що зле діється.

– Могли б убити тебе, – обтрушував Моренка з піску, – так визвірились. Могло б бути гірше. Що ти сказав їм?

– Тут була і буде Україна!

Серпневий білий надморський порох звівся за останнім вагоном, що зникав серед присадкуватих платанів.

Поправили кашкети, оглянули замки рушниць і пішли навпростець через млини на Одесу-товарову. На восьму треба було бути в касарні Січі.

Коли звернули з Косівської вулиці, замкнули їм переїзд: саме вантажна валка йшла. Руді вагони плинули перед очима рівно, м'яко, без стуку і мовби без кінця.

Придивляється до обох збоку чорний, лобатий, присадкуватий. Лизне поглядом знак архангела на кашкеті, зиркне з півусміхом на тонкі лиця хлопців, очима мишкує по берданках, по поганеньких френчах. Не витерпів.

– Гей, – торкає владно Моренка, – а ти хто? За кого ти? Чий ти? Яка програма?

У сімнадцятім часто так питали. Саме тоді віри всякі повставали, одночасно тоді приготовлювались апостоли, жертви й кати...

– Ми, – звів на нього Моренко паняньські блакитні очі, – ми, – і притиснув стару берданку до серця, – ми за Україну.

– Гм, – сказав робітник (може, машиніст?), – гм, а як ви думаєте настановити вашу Україну?

Стоїть, цигаркою попихує, а за шлагбаумом червоні вантажні вагони рівно котяться. Обдумує машиніст.

– Україна, – сказав Моренко, а вісімнадцятилітній рум'янець на його щоках заграв, – то тільки про неї довідатись. Хто довідався, той уже проти всіх піде.

– Агітація, значить, – сказав лобатий. – Но, а чим же ви її, ту Україну, здобудете? Не купите ж за гроші. Убивать же будете?

І очі приплющив – ніби бачить, як тисячі Моренків з жовтогоблакитними стяжками на кашкеті на місто йдуть з рушницями, і стріляють, стріляють...

Жахнувся Моренко, ніби й сам то побачив.

– Ні, – каже, – ні, Україна прийде сама. То ж братерство, правда, свобода.

– Як сонце, значиться? Сама настане, – сказав робітник глумливо.

Аж тут рогачку залізничну підводить, юрба пхається, поспішає, перебігає рейки. Уже лобатий машиніст потопає в юрбі. Востаннє обертається, гукає насмішкувато:

– Ех ви, інтелігенти "Сама прийде, без крові!" Що ж може в людей настанути без крові?...

І зникають у юрбі його немилосердні, чорні, запалі очі.

– Що ти, – каже Моренко, важко схвильований, до свого товариша з передмістя, – що ти, Матюхан, йому скажеш?

Бо Матюхан, хлопець із "блатного" передмістя, не інтелігент. У Матюхана лице хитре, з довгим носом, землисте. Вони вже переходять через станцію. Над ними в повітрі високо – криті галереї – мости, що сполучують темні, великі залі майстерень, де тисячі, тисячі робітників. Туди й лобатий пішов.

– Угм, – подумує Матюхан, – воно все-таки цікаво, яка то є кров людська? Я б так кожную машинку хотів пізнати, який там у ній, у середині, механізм? У саме нутро заглядав би, – покажи, брат, машинку. Так акуратненько ножичком душу б вийняв, у пальцях подержав, – якої ти масті? Дуже цікавий я, як-то воно в людей... Розказував мені один солдат з фронту, як він штик у серце всаджував і в очі дивився...

– Матюхан, – йому Моренко з жахом каже, аж кричить, – так то людина! Людина!

– Видно, ти сам смерті боїшся, Моренко! – каже Матюхану, голову підводить, дивиться в блакитні очі Моренка зеленим, жовтим поглядом.

– Чого ж її боятись, то – таке собі... Я смерть бачив...

І йдуть собі далі вже мовчки.

II

Тимчасом вечір западає, – весінній, швидкий. Вечір підскоком біжить і ліхтарні підміські запалює, а вже в вулицях пірнає у глибоку вогкість півтемряви.

Переходили на Воронцівку.

На зеленій траві скверу Новокінної площі полягали солдати з російських запасових полків або й просто дезертири. Полягали з милоданками, думаючи їх молодецьке забавити. Бо то другий день свят був, і революція, і Керенський, і промови, і так якось інакше...

Потяги недалеко пошумлюють затишно, гармонії, пригравують люб'язно, – пишать жінки, насіння в зубах потріскує, часами вистріли здалека потріскують. Лежать пари одна коло одної, як тюлені чи фоки на узбережжі.

Вулиця передміська удень інакша, а інакша вночі. Шумить інакше. Шумить гамором особливим, жіночим, надривистим. Моренко з товаришем ідуть поволі, посуваються обережно. А що то був другий день Зелених свят, то почали собі на радість вуличні люди стріляти. Перша завзялась Балківська вулиця – найдовша. Стріляє з резонансом, аж Дальні Млини слухають. Потім обізвались Болгарська і Степова. Там стріляли не з рушниць – з револьверів, бо там хлопці "фартові": кожен має револьвер. А з боку Запорозької вулиці чути було кулемети і немовби бомби ввались...

– Цікаво, – кажуть солдати, лежачи на траві, – звідки в них кулемети?

Бо то мирна людність стріляла.

Дорослі – з кулеметів, а підлітки до іншої забави – пускають ракети: блакитні, пурпурові, зелені, червоні. Осліплюючи, смугами перетинали вони заівмерле, повне погрози, душне небо.

Спинились Моренко й Матюхан перед сквером.

– Гарно! – кажуть.

По сигналізаційних ракетах пустили діти відразу, може, з сотню інших ракет, до освітлювання терену.

Ясно так стало, як вдень, як би небо великими лампами зацвіло. Ціла Новокінна площа тішиться.

– Шпарнули фрасри.

Та не так воно й добре. Для тих, що в сквері лежали, – непереливки. Бо почали падати на почорнілу від людей траву тяжкі, олив'яні бруси перегорілих ракет. Падали з неба рясно, тільки – гуп, гуп.

Солдати й не лайнули, жінки й не крикнули, – зірвались раптом,

розпорснулись по площі, підвиваючи. Бігли рядами білі, як привиди, у металевому, білому світлі.

Біжать важкі, розхристані. З-під брам до них сміються, а вони вже лаяться почали. Побачили солдати двох хлопців з рушницями – кулаками грозять здалеку.

– Ви, жовтоблакитники, ви хочете війну далі робити, – не дасте порядним людям і полежати. Кидай зброю, такі сини!

Матюхан, презирливо, – щоб ти не попробував зараз тої зброї. Минулося вже ваше, дезертири, воїнство христолюбиве, російське!

А сам за рукав Моренка тягне притьмом:

– Ходім до скверу. Бачиш, утихомирилося вже.

І дуже цікавий підходить до скверу. Там кільканадцять тіл темніе на траві. Не знати, чи такі відважні, чи п'яні.

– От тобі, – каже Матюхан, нагнувшись над одним, – от тобі й смерть. Чого ж її боїться?

І не дивиться на мовчазного, глибоко затривоженого Моренка.

Дивиться жовтим поглядом у важке, гнівне небо, що мутно відбиває в собі заграву великого міста, і вхлинає вистріли, невмовчні, нав'язливі, настирливі вистріли...

Смерть підлітки тоді скрізь відчували. Училися арифметики, перелічуючи прізвища забитих на шпальтах газет. Знали мови з гострих військових команд чужоземних відділів. Географію Європи знали з пожарищ і битв. Знались на марках рушниць краще, ніж на поштових марках. Довкола шпиталі були переповнені – багато воєнних калік ходило вулицями, і повно було жінок у чорному, що йшли, не зводячи очей. Ворожі крейсери робили напади на порт, а щоночі в місті ждали нальоту цепелінів. Прибережні міни зривалися з ланцюгів і вибухали на пляжах, нищучи здивованих і цікавих купальників.

Вуличками підійшли Моренко й Матюхан до домівки "Січі" – колишнього російського гімнастичного товариства. Бігом побігли на збірку.

У залі, широкій, як манеж, і високій на два поверхи, по посипаній піском підлозі маневрувала чота "Січі" – селянські сини й діти передмість, молоді бухгалтери і гімназисти.

Командував студент, захриплий, трохи присадкуватий, сіроокий і неспокійний, як розлючений кіт.

– Двійки – вбкі!

– Двійки – взад!

– Позір!

"Пузир" – передражнив глухий голос за спиною Моренка – то був

Матюхан, вічний протестант, він не любив цієї команди.

У глибині ЗАЛІИ вправ стояло двоє російських старшин, гусарі-ох-тирці в мундирі, у червоних штанях. Придивлялися, базікали по-московськи знедбала...

Прави були скінчені, студент залишив січовиків на позір із вирівняними рушницями. Дивився в їх напружені лиця, читав голосно про бойовий чин гуцульського скорострільника Звіра, що сам один відбився від чоти москвинів. Читав твердо, голосно: росіяни в кутку припишкли, слухали.

– І так буде з нами – нас небагато, але ми переможемо. Бо ми будемо велетенське діло – Україну. То як новий світ! І він нас держить. Скінчив і глянув зимно на чоту, на Моренка, що рум'янів на правім крилі, тримаючи прапор.

"Вже воскресла" – Моренко, заспівай!

Хор ударив гімн сухо, маршово, швидко. І тоді студент обернувся до російських старшин у кутку. І пішов. Ішов блідий, погрозлиний, невисокий в порівнянні до гусарів. Моренко зблід. Співаючи, не відривав очей від начальника, та й уся чота дивилася йому вслід. Це ж Росія там була в кутку, ще недавня деспотка, ще до сьогодні пані.

Студент був уже близько від старшин. Сказав щось, і раптом рука його поповзла до кишені з револьвером. І тоді руки охтирців зірвали шапки, російські старшини випростувались на струнко.

На струнко перед українським прапором! Моренко чув, як у ньому все задзвеніло від несподіваної хвилі радощів...

Гімн скінчився.

– Моренко, Матюхан, Нанушко і ви троє, – сказав студент по збірці, – зостаньтесь, будете потрібні до справи.

– Не інакше, як червону гвардію обеззброювати будемо, – говорив Матюхан, ідучи з січовиками до канцелярії. – Знову відберемо друкарню. А може, і ще що буде, га, Моренко?..

І, проходячи коло великого вікна, звідки грало вогнями велике місто, підморгнув ніби і своїм думкам. – Но, збирайтесь хлопці, поїдемо, – сказав їм студент у напівтемній канцелярії.

Мала лампка освітлювала план міста і його всі артерії – вулиці. При цій лампі нахилилось сім голів. Були майже дитячі, але поважні. Справа проста, повторювали в думці слова студента.

– Справа проста, – повторював собі Моренко, уже тоді, як загукотіла автоплатформа під вікном і треба було йти. Ще йдучи через темну залу, студент кінчав їм пояснювати: на передмісті тайна нарада комісарів з Петербурга, від Леніна, щоб прискіпити виступ місцевих

більшовиків. Тепер поки були ще добре неорганізовані, невідділені як слід від інших російських здорові українські частини, це було б катастрофою. Український військовий Комітет не виступає ще проти більшовиків, але воєнна нарада червоної гвардії мусить бути перервана.

– Зрозуміло? – сказав тихо, але гостро студент.

І всі рушили. Мовчки на ходу прив'язували гранати до пояса.

– Це вже не роззброювання, – буркнув до Моренка Матюхан і поліз на платформу першій.

– Це треба зробити для України! – сказав, нарешті, студент до своєї шістки й замовк.

Моренко, спинаючись з рушницею на авто, раптом побачив легкий виблиск прапора, застромленого в брамі касарні: блиснули йому в світлі ліхтарень усміхнені й блискучі барви, як на прощання.

– Третя станція Фонтанів! – пошепки сказав студент до шофера. Але Матюхан почув це і штовхнув ліктем Моренка:

– Там тебе сьогодні викинули, чоловіче, щоб ти на смерть розбився, пам'ятаєш?...

І це слово "смерть" сьогодні вже втретє шпигонуло думки Моренка. Не хотів про неї думати, зосереджуватися...

Їхали дуже швидко. На Французькім бульварі загасили вогні авто. Тут починалися надморські передмістя. Вздовж шести кілометрів виасфальтованого бульвару росли матолії, пінії, агави, струнчилися кипариси. Місяць був за хмарами, але світив, і в тім його жеврінні виростали фантастичні силвети колонад, башт, статуй і портиків.

Потім минули веселу Аркадію з її кав'ярнями, потім виростили вілли Фонтанів, що їх вісімнадцять станцій залягли на сорока кілометрах берега.

Авто їхало все повільніше. Раптом начальник дав знак, і авто тихо спинилось у цілковитій темряві.

– Вилазьте, – сказав начальник, – підете за мною стежками. Мусимо підійти незауважені.

Моренко затаїв дух. Студент ще раз повторив усі вказівки, говорив голосом тихим і одночасно аж несамовитим, згорблений був, як ніколи, може. Тягар відповідальності гнітив його, а однак усі знали: він нікого вже з своїх рук не випустить. Ішли за ним, раптом у душі зненавидівши його.

Ішли нога за ногою мовчки, тільки Матюхан раз вилаявся і замовк.

Ішли стежками, в очікуванні і страху. Хтось коротко пожалівся на колючий кизил. Моренко зазирнув в лице сусідові в виблиску світла з вікон і не пізнав добродушного товстого бухгалтера Нанушка, – жах і завзяття змінили його лице. Широко розплющені очі його були, як у

сновиди, незрячі. І лица інших теж застигли й білі, мов воскові.

Моренко розкривав рот: йому бракувало віддиху. Він знав одно лише: мусить статися. СТАТИСЯ.

Здавалось йому, що з кожної п'яді землі гарячково виросте несподіванка. Пороздирає нічну тишу блискавкою і громом розчавить їх, горстку карлів. Йому привиджувалось. Він побачив недалеко замаскований кулет і три згорблені постаті, з одчаєм шарпнувся туди: ні, це були тільки розрослі бур'яни. Все більше оживало, здавалось йому, ворожих постатей.

І всі йшли, мов у гніві й ненависті, у важкім, безповоротнім стиску серця й руху вперед. У пасмі світла Моренко раптом побачив лице свого начальника. Мав страшне лице. Він їх усіх ненавидів задалегідь за те, що хтось з них міг би не зупинитись.

Та ще кілька кроків, і начальник зупинився. Чути було дихання один одного. І в тій тиші начальник промовив стиха:

– Моренко, Нанушко, Крупа – пройдете з боку моря і перелізете через паркан, поки ми будемо здобувати квартиру. Коли є вартові, зняти багнетом. Обережно! Найменший крик може нас усіх погубити. Нанушко, відповідаєш мені за цих обох молодших.

Потім пошепки заговорив до своєї трійки.

Моренко вже йшов у темряві. Мав як би більма на очах від цієї темряви, і тільки плями тіней коливались і зникали. Інстинкт провадив і наказував іти за Нанушком нога за ногою. Він не думав ні про батьківщину, ані про наказ. Не міг. Ішов, стискаючи дерев'яне рушничне ложе, як людина без голови.

Раптом яскраво виплеснувся і шум, і вогкість, і запах моря, що вдаряло в скелі. Виплеснувся шум з долу, від берега, як заклик безтурботності...

– Стій, – сказав Нанушко твердим, незвичним голосом, – ось світяться їхні три вікна.

Упав на землю і поповз до паркану. Моренко поповз за ним. За парканом на прогайловині стояла вілла. Моренко слідкував за рухами Нанушка, і теж перелазив паркан, мов у сні. Раз тільки здригнувся земним здриганням, – його рушниця брязнула.

– Скачи, – сказав Нанушко...

Скочив у траву і присів, та коло квартирки не було нікого. Моренко пішов наперед, прихиляючись за бочівкуватими туями. Був усе ближче до трьох великих освітлених вікон, де було видно, як пересувались постаті. Ішов усе ближче, а за ним його двійка, потім ззаду всі інші, що теж перелізли через ґрати паркану.

Підходили напружені й, може, бездушні, як найняті механізми рушниць.

Сон, – знов пробудилося в голові Моренка, і в цю мить побачив, що на ганок, прикриваючи очі від світла, вийшли два вартові, один з них високий, огрядний мужчина. І то була дійсність.

На меншого хтось кинувся. Нанушко й Моренко – на огрядного.

– Кидай зброю! Крикнеш – уб'ю! Нанушко мав голос кошачий, злісний і тихий.

Той високий без слова кинув рушницю Нанушкові і уважно зачав придивлятись до крихкої, тонкої постаті другого напасника. І тоді Моренко побачив: права рука огрядного потай заповзає до задньої кишені, може, по бомбу, може, по револьвер.

– Тепер! – майнуло в січовику блідим світлом.

І напівзаплющивши очі, з розкритими устами похилився і тонким багнетом вдарив під саме серце огрядного.

Почув у пальцях, як багнет пройшов легко крізь щось, мов крізь полотно, і роздер потім щось, ніби гумове. Вартівник застогнав страшно (Моренко гадав – весь світ то чує, – хоч то був слабкий стогін) і впав, зложившись вдвоє коло ніг хлопця. Лишень тоді хлопець помітив, що забитий мав широку чорну бороду.

Вистромив багнет і підбіг до трьох вікон. Там була вже вся боївка: перешіптувались, відчіплювали гранати від пояса. Нанушко сказав, що оглушив другого вартового. Моренко не слухав нікого, він як би забув, що тепер сталося.

Крізь шиби було видно, як коло столів рухались, говорили, курили люди.

На стіні висів червоний прапор з золотим написом, – і Матюхан вилаявся, побачивши його:

– Ах, ти ж...

Та над усім залунав голос начальника:

– За мною – бомби до середини – і лягай!

Шиби забрязкотіли відразу в усіх вікнах, разом з вимахом чорних рук. Моренко побачив, що тільки Матюхан спізнився, докинув ще дві бомби й теж упав – ліг на траву.

Хвиля по брязкоті шиб тривала, здавалось, дуже довго.

І ось – вибух один, другий, ось інші, – і язики полум'я бухнули з вікон у ніч і знов втікали назад, зменшилися. І ось якби стогони...

– Біжи за мною!

Моренко біг за всіма не оглядаючись.

Тільки біля паркана несподівано блимнув йому образ: і полум'я, і

дим у покоях, і декілька людських постатей, що там, хитаючись, підводились.

В авто мовчав, не слухаючи оживлених балакучих оповідей, нахвалок товаришів. Трусився в такт мотору на лавці з рушницею між колінами й мовчав.

Начальник помітив це. Подивився холодно, неначе важив щось:

– Но що, Моренко? – спитався. – Вдалось же нам?..

– Вдалося, – сказав хлопець, ледве підводячи голову. – Та от я недобре яюсь..

Начальник зрозумів, нахмурився:

– Що хочеш, хлопче?.. Місто без смерті не може бути! – сказав ще холодніше і ще важче, мовби заслону над якимось забороненим образом засунув.

Моренко опустив голову.

III

Перед самим містом на Куликовім полі з обережності начальник пустив січовиків додому.

Моренко побіг сам додому у млистім світанку.

Та перед самим домом вернувся. Не міг іти до покоїв, де спав його добрий батько, тихий урядовець телеграфу, де, певне, сестра поставила йому на столі вечерю – холодні голубці з м'ясом. А, може, й бабуся вже не спала й молилася перед тихими, блимливими, нічними іконами...

І здалось йому, що дім його, і щоденні турботи, і щоденні радості від дитинства аж донині – то мовби далекий край, мов якийсь біле місто над затокою, мов сумирна радісна пісня спокою, що розпливається, що тоне в млі, покинена назавжди.

Пішов блукати по місту. Воно теж було як галюцинація, так дивно, так неохоче прокидалося. Але Моренко потребував товариства людей. І от усе більше було людей, і веселішав їх потік, бо хлопець блукав уже багато годин. І все ще зливався з ними разом, щось відділяло його від людей – він не міг забути дивного світла, нічного походу товаришів, вибухів, криків і ще чогось, що було без слів, і що про нього думав без думок. Йому хотілося нараз гукнути, та стримувався, аж кусав губи. Це був би крик божевільного.

Дзвонили двері крамниць, блискали вітрини, перелітали червоні трамваї, день був сонячний – і Моренко повторював, як би заспокоював когось: "Я виконав своє! Я виконав!"

Чув грім оркестри. Посувався з касарень на передмістях 1-й Кінний гайдамацький полк. Це, може, Військовий комітет вислав його в місто

для демонстрації і погрози. Коні вичищені, пишні, прядучи ушима, несли кавалериста під звуки то козацьких маршів, то вальсів.

Перші їхали трійками добрі хлопці, почесна варта Сахно-Устимовича. Їхали повагом, залиті червеню від стіп у червоних чоботях до верхів шапок-кубанок, убрані в червоні черкески-козачки. Коні дібрані, добрі, гніді, самі кіннотчики – як виклик усьому довколишньому. Презирливі, підбочені і гарні.

Потім пливла гучна оркестра із зручним литавристом, що сміявся, б'ючи в тулумбаси. Потім сивавий, гострозорий полковник із ад'ютантом, і – шістками – сотня за сотнею – кіннотчики в темно-синіх мундирах.

Моренко став коло одної з кав'ярень на Катерининській вулиці. Його очі шукали прапора. І ось вітер війнув, і очі хлопця зустріли блакитне полум'я, що проводило його ще цього вечора своїй спалахом.

Запорошений, обдертий і такий малий у цій юрбі, у цьому стовпищу каменець, хлопець почав говорити до прапора. Не відривав очей.

– Ось я, Моренко, – говорив у душі, – я виконав все, що ти наказуєш. Я вбив людину власноручно, я йшов на смерть за те, щоб ти міг тут віяти, тут, у нашому морському вітрі.

– Не роздумуй над собою, – здавалось, відповів прапор, пропливаючи все далі. – Не роздумуй, виконуй. Нехай твоє серце закам'яніє у тому, що сталося.

І Моренко виструнчився на голос прапора, весь дрижучи, як від внутрішнього плачу. Збоку виглядав блідий і змучений, аж до втрати всіх сил.

Кіннота, блищучи відзнаками, пересувалася один коло одного в фоні фанфар. Біло вбрані квіткарки, що їх столики стояли один коло одного вздовж вулиці, немов пошаліли – спинались на пальцях і посиляли рукою поцілунки виголеним обличчям у синьо-жовтих кашкетах, кидали під тонкі копита коней наруччя капів з власних кошиків і столів. Жінки пили нову віру з очей цих мужчин у блискучих мундирах. Пили її з лиць молодих і стриманих, відчували у струнких постатях, що під жагучі вигуки мідяних сурм знагла вступали, як пани, в гармидер і неспокій міста...

І Моренко відчував, що його душа, злякана в суперечностях життя і смерті, розпливається в цьому запаху розтоплених квітів і кінського поту, і в цьому громі сурм, і в шовковім виблиску, в шелевінню прапора над рядами кіннотчиків. Почув раптом себе сам маршем, рухом, яскравим кольором – щось, ніби щастя, зійшло на нього.

І в цій хвилині обернувся, відчув, що тут довкола вороги його щастя, – і юрби солдатів-дезертирів, і агенти з Петербурга, і байдужі

здемобілізовані старшини – і врешті кав'ярня.

Кав'ярня – еліта, що шулилась, кривилась на спалах його прапора, який плив ось уже в глибині вулиці. Моренко чув збоку кепкування, і серце його стиснулось. Несподівано для себе він зрозумів, що найсвятіше в нім є найбільш безборонне, як ніжне, усміхнене немовля серед вовчої отари. Ця кав'ярня насміхалась з його золота й блакиті.

Кав'ярня!.. Тут був цвіт міста... Тонконогі бабусі підмальовані на дівчатка, у величезних капелюхах товсті грації з брильянтовими перстнями на пальцях, вузьконосі бліді аристократки з автоматичним усміхом. Рештки усяких націй, – темноокі і товстогубі грекині, сарацинські лиця жидівок, худі, як жокеї, кавказці, товстосидні вірменські купці, заспані клубові арапи і гендлярі збіжжям у кашкетах, важкі, як надморські валуни... Типи мордобійні і типи поцілуйні, бабожери, картографі, шулери, тупоокі професори, урядовці для доручень і хризантемні естети... Поміж ними увивались, як риби між водорослинами, кельнери, і перелазили боком від столика до столика – краби, біржові комбінатори. Сиділи в жовтім світлі і ті рвачі, що до чогось дорвались, і ті рвачі, що хотіли дорватись спішно, маніакальне... З глибини, з більярдової зали долітало цокання костяних опок. І не раз виринали глупе, сонне лице з печаттю важної посади на ньому. Над мармуровими столиками, в дешевій золотавій декорації, у велетенській півтемній кав'ярні порушалася гнилава фавна російщини.

І раптом ця дрімотлива кав'ярня, ненависна до всього несподіваного, до всього, що не пахло грошима, урядовським відзначенням, жіночим тілом чи зручною в'яззю слів, ця кав'ярня раптом загоготіла, закричала, замахала руками із задоволенням.

Моренко обернувся: кілька хлопчачків з ножами, пригинаючись, кидались між останніми рядами кінних гайдамаків. Зручно приховуючись, майже під черевом коня, робили непомітний рух ножиком, і раптом звіря з жалібним іржанням осідало на задні ноги з підтягим сухожиллям. Це були різуні з клубу червоної гвардії.

Та це було на коротко – ось один із червоногвардійців упав під ударом нагая, ось другого втягнув гайдамака навпоперек сідла, а ось третій, поросшучи, як мале звіря, втікав від величезного кіннотчика, що, спішений, незручно ловив його в юрбі.

Різун мало не перекинув Моренка, але січовик уже держав його міцно за плечі.

– Придерж, придерж його, такого сина, підколювача, – крикнув кіннотчик і, підбігши, вдарив червоногвардійця, аж той упав до ніг Моренка,

– Придерж, а я побіжу, там ще один zostався. Придерж, переловим усіх. Тоді розсудим, – і побіг далі, важко гупаючи чобітьми.

Моренко взяв рушницю на поготівля і став над підколювачем. І в цю ж хвилину почув крики з усіх боків.

– Ви не смієте, – верещав істеричний жіночий голос з кав'ярні, – ви не смієте знущатись над бідним російським хлопцем!

– Пустіть його, молода людино, – кричали клубові арапи, вихиляючись з вікна кав'ярні, – ви жовтодзюб, ви самі маєте шістнадцять літ. А ваш в'язень уже дістав своє.

– Зараз мені пустіть! – вигукнув якийсь ярливий дідок, вимахуючи в повітрі палкою з гумовим закінченням.

– Пускай, брат, – заговорив басом недалеко якийсь недоголений солдат. – Пускай, бо пропадеш, сам же ж ти тут zostався...

Моренко поблід і оглянувся, – нікого з гайдамаків не було видно, ледве було чути марш за рогом. Але він слухав наказу, – мала прийти його власна справедливість, а не цих дезертирів, арапів, чужих генералів, кав'ярні, цього всього міста.

– Голога! – крикнув хлопець різким, майже дитячим голосом. Бачив перед собою потвору, що, стоячи над ним, підносила важку лапу. Бачив живу ворожу стіну, що йшла на нього, вутлого. Моренко задихувався, поспішав.

– Го... – Моренко врешті відчепив бомбу від пояса, перевісив рушницю за плече, випростувався.

– Не підходь, – остерігав хрипло. – Не підходь, а то всі разом вилетимо в повітря!

Над головою високо підніс зеленкаву гранату, а другу руку держав на запальнику, щоб його в кожній хвилині міг відірвати.

– Не підходь, – казав, обертаючись на всі боки погрозливий, мовби світячись ненавистю.

Там ті зупинились, затримались...

– І ви заб'єте нас, і всіх, і себе? Ви – молода людина? – кричали істерично.

– Я не спинюсь, – сказав глухо, але так, що всі почули.

І відступили від нього. Порожній круг утворився довкола нього. Далеко збоку став гурт і тільки придивлявся мовчки до нього. Цей випростований, обдертий хлопець ззовні виглядав ще на їхнього, на інтелігента, але в його малім тілі був хтось інший – небезпечний, невмолимий, німий. Він панував над ними, бо не боявся того, чого вони боялись. Смерті чужої і своєї власної смерті.

ПЕТЬКА КЛИН, НАЛЬОТЧИК

I

Злодії оповістили війну денікінській поліції в Одесі. Війну відкрито. Ніколи одесити не мали ліпшої забави.

Молдаванка, Романівка, портові околиці й інші передмістя великого (на той час майже мільйонного) міста заройлися від невеличких груп блідих, часто в елегантних френчах мужчин. Були опоясані биндами набоїв і мали рушниці, хоч звикли частіше уживати револьверів. Усадовилися в амбразурах вікон, в піддашах, в брамах, за колонками ганків, за пнями акацій (більшість акацій була вже зрубана під час революції!) і зустрічали раптовим скаженим обстрілом несміливі відділи денікінської поліції з великими бляхами на каплоухих картузах і довгих, як спідниця, чорних шинелях. Казали, що злодії мали опанувати місто і раз назавжди розгромити його. А може, і встановити в місті свою владу.

Цього було забагато і для безталанної адміністрації денікінців: кількатисячним відділам поліції, набраної з утікачів з цілої України та з кількох чисто російських формацій, наказано було оточити непокірні передмістя (де по заході сонця взагалі боялися показуватись золоті наплечники) і, крок за кроком посуваючися, очистити від непевних елементів.

Відділи поліції зустріли кулемети і вогонь добре зорганізованих партизанів. Певна владна пиха запанувала між злодіями від кільканадцяти останніх місяців: вони використовували місто, поділивши його на ділянки, стрижучи міщан регулярно, як стадо овець. Серед тисяч "блатяків" найбільше вирізнялася і верховодила група "нальотчиків", що працювали майже без помічників, входячи з револьвером до помешкання і відбираючи все цінне від його переляканих мешканців. До тисячі нальотів відбувалося протягом однієї ночі. Підпільна тоді більшовицька партія трактувала з нальотчиками про поділ влади на випадок повстання проти білих, – і злодії вимагали на випадок повстання права мати своїх представників у комісаріатах поліції. Упорядчики більших філантропійних концертів просили в газетах п.п. злодіїв не ограбовувати осіб, що мають квитки з того концерту, – і громадяни сміливо ішли на такі концерти, бо в ту ніч запізнілих прохожих навіть без квитка не ограбовувано.

І тепер, стріляючи в зненавиджених "фараонів"-поліціантів, злодії кидали в павзах найдотепніші кпини і глузування. Поліція втратила свій авторитет після того, як перелякана і жаліслива почала ходити громадно

з червоними прапорами і дозволила роз'юшеним юрбам убивати, як зайців, своїх агентів, старшин і підстаршин.

Злодії мали також симпатію серед населення, навіть часто серед пограбованих: бо виявляли часом більше шляхетності і доброго серця, як т. зв. ідейні армії. Про нальотчиків оповідає легенди, співано пісні, імена видатніших у всіх були на устах.

Коло одного з невеличких залізничних містків, легко киненого над брудною вулицею передмістя, кипів бій. Поліція уклалася за невисокими барикадами на однім кінці мосту; на другім, перескакуючи з місця на місце, ховаючися за балки і залізні виступи, метушилися злодії. Ініціатива наступу була в їх руках. Вони цупко тримали в шорах пасивний настрій, не даючи й голови висунути поліціантам. Командував злодіями легкими покриками й погрозами малий в'юнкий чоловічок кріпкої будови і смуглявий з лица.

Найогидніші лайки цідив він крізь зуби, але лице мав завжди спокійне на танцюрному тілі. Кожний шарпливий рух проводиря додавав відваги злодіям: їх сірі постави, що зручно цілили й ховалися, все зближуючись, здавалося, змусять тяжких поліцаїв до втечі, ганебної й безповоротної. Зі сторони поліцаїв вистріли все рідшали.

Малий отаманчик злодіїв витягнув свій револьвер, готуючися до останнього рішучого заклику, коли з-над барикад виглянуло темне око Максима і кулемет затахкав просто в лице остовпілим злодіям.

Ватажок злодіїв скочив на бік і розглянувся: його жовніри розпорснулися на мості, як сірі кульки ртуті, декотрі падали і волоклися, труп одного завис на поруччах, перехилився, незграбно зсунувся нижче, аж полетів на дно сірої вулиці. Більшість злодіїв відхлюпнула назад, велика хвиля жаху понесла їх на своєму гребені.

– Стать, стать фартові, а то пришию, – різким, тонким від обурення голосом крикнув він – стать фартові! – гукав далі, на перемену цілючи то в одного, то в другого, обернувшись плечима до кулемету, завзятий, із жеврійними жовтими очима.

Злодії спинилися з дивним виразом вагання на лицах. Кулі ляскотіли далі, але їм наказував сам Петька Клин.

– Стать, стать фартові, а то пришию, – різким тоном, що підвладні ждуть на місці, але не йдуть за ним, знав тепер, або він упаде і вони розтечуться, або переможе і згнітить відразу прокляті чорні шинелі з кулеметами. І, йдучи наперед, Петька Клин витягнув з-за паса дві ручні гранати і механічно приготував їх до вибуху, весь час ідучи рівним кроком, як сновида, дошками мосту. Кулемет лютував як скажений, безхмарне небо синіло немилосердною синню. З одного боку дивилися

на Клина його товариші, з другого – поліцаї, а він вийшов майже на середину мосту. Нараз якась куля вцілила його в бедро, і він, ойкнувши, упав на коліна. Крик болю десятикратно сильніший відізвався з боку злодіїв, поліцаї, стріляючи, встали з-за барикад майже в увесь зріст. Тоді, ранений, чуючи, що слабне, Петька Клин кинув обидві гранати в ненависну живу істоту, в кулемет.

Його очі були вже мутні, але він усе ж чув, як вибухнула одна граната, як за нею пішла скринька з набоями поліцаїв, і відізналася з долу, з вулиці друга граната. Чув ще радісні вигуки своїх співбойовиків.

Кілька товаришів підбігло до Петьки і забралися до його рани. Куля пройшла стегно, утворивши малий отвір і велику кратерувату рану, вилету на передній частині тіла.

– Петька, тебе ранили ззаду, – гукнув дехто схвильований і додав непевно: – В тебе стріляв хтось з наших.

– Я знаю хто, – відповів Петька Клин блідий, і хоч не знав, хто стрілив, але, прагнучи зістатись провідником до кінця, додав: – Я піймаю його ще.

Петька спробував сісти, але застогнав і схилився зомлілий, поклавши голову на чорній рейці.

II

Це була, здається, єдина правдива перемога, що її "блатні" мали над "фараонами", єдиний факт, коли "фараони" втікали панічно. Як нагло почалася та своєрідна війна, так нагло і скінчилася. Тіні злодіїв з револьверами і гвинтівками розтанули в сутінях жовтавих домів і льохів одеських передмість, поховалися в розгалужених катакомбах. Це був звичайний нальот, тільки на широку скалю: нальот десяти тисяч злодіїв.

Петька Клин ранений не лежав довго. Не знищили його свого часу кілька літ каторги, не знищила його й рана.

Тим часом денікінці віддали Одесу більшовикам.

На Молдаванці кіно "Уранія" функціонувало вже від четвертої, зима дев'ятнадцятого року була тепла в Одесі, і двері кіна були широко відчинені: крізь двері виливалося на вулицю триндикання струнного оркестру і голосний регіт і свист глядачів. Господар кіна і двоє молодих височенних його помічників стояли коло дверей уважні й рішучі: міг, кулаками прокладаючи собі дорогу, безплатно увійти непевний понурливець, могла сама шановна публічність, незадоволена фільмом, з оглушливим риком, забравши крісла з кіна, посунути лавою на вулицю.

Оподалік під найбільшою лямпою став Петька Клин, широко

розставивши ноги. Рана його гоїлася: він ходив уже "на грубе діло". Ліву руку тримав у кишені, правою взявши граційно ножичок, як перо, довбав ним у зубях на доказ, що сьогодні мав пишну вечерю. Довбав і звисока відповідав на привітання товаришів і адораторів.

Останній акт скінчився, чорна юрба людей розлилася. Показавши себе і оглянувши інших, Петька Клин повагом попростував вздовж вулиці, блискучої в поливі проміння повного місяця. Ішов колихаючись, ситий і задоволений.

З якогось закутного шиночку в підвалі п'яні голоси виплескували слова задирливої пісеньки про нього ж, Петьку Клина:

...Драстуй, Петько Клин. Де Бог тебе несе?..

Все мертвіші квартали міста переходив він, облитий місяцем, і старався іти так, щоб його тінь зливалася з тінню низьких домків. Нараз насторожився, озирнувся і в цей же мент самі ноги понесли його: Петька Клин біг легко, він летів, як кинений камінь, за ним майже без звуку скакали шість-сім тіней. В руках одної з чорних постатей, озирнувшись, побачив Петька срібну блискавку ножа і не придивлявся більше.

Кожне передмістя ненавиділо інше, кожний, скажім, долішній кут Кривої Балки ненавидів горішній кут; для найжорстокіших битв не було писано кодексів і правил. Коли кілька духовитих "парнів" чи "хлопців" уночі зустріли "чужака", вони не гаiali часу на розмови, – до розмов були фінські ножі.

Петька пізнав кількох, це були люди готові вбити просто для забави, люди, що невисоко стояли в злодійській ієрархії, де для чільніших потрібний розум і зручна, талановита воля. Це були звичайні збіри, під'юджені кимсь. І Петька чув за спиною їх глухаві, придушені прокляття. Коло рамена Петьки свиснув ніж і впав із дзенькотом. Петька відскочив набік задиханий, він не мав більше сил і ліва нога його боліла і наливалася олив'яною тяжкістю. Він крикнув, біжучи, з викривленим болісно видом і, чуючи тільки тяжке сапання своїх переслідників, свиснув в два пальці різко і завзято. Та ніхто з його "шпани", з його прихильників не був у близькості.

Петька Клин побіг ще трохи і станув, тримаючи в руках ніж.

За ним бігло лишень трьох, з них один широкоплечий, випередивши своїх, зблизився до Петьки в кілька скоків, замахнувся, не влучив і впав з блюзнірствами на устах, упав як скошений, довгий, нерухомий.

Петька знову знявся бігти.

Цю частину міста, де вони тепер бігли, він знав якнайкраще. Відчинена брама і сад за парканом манили його; він перемахнув паркан

і перед тим, як зникнути в спасенній зеленій тиші і темряві, – оглянувся.

Кількадесят кроків від нього були троє, що лялися і грозили йому, трохи далі двоє нагнулося над раненим, з підколених грудей його виривався свист, а він, запінений кривавою піною, хрипів: "Чекай, я ж тебе достану!" Десь далеко біг мовчки один відсталий.

Вроджене почуття театральності Петьки перемогло в цю хвилину страх, – він зіп'явся над парканом, щоб кинути їм кілька насмішок, аж раптом червоним огником блиснув револьвер у одного з переслідників, стрілив і другий, Петька зник як маріонетка, потягнена за шнурок.

В темряві великого садка здивування огорнуло його: вони стріляли в нього, це не була звичайна бійка, герць, комусь залежало на забиттю його.

III

Більшовики мали різні рецепти для показання, що авторитет влади не згинув остаточно і що на романтичну озвірілість населення у них знайдеться обрахована озвірілість череззвичайки. Розстріли були акомпанементом до найбезглуздіших наказів. Тим більше до наказів мобілізаційних.

Злодійські квартали вони зуміли прибрати сяк-так до рук: недарма стільки злодійських "богів" і "шармачів" були їх комісарами.

Під впливом переконувань розстрілами і агітацією за "найсправжнішим урядом пролетаріату" посунули й передмістя на заклик і утворили кілька спеціальних полків імені котрогось із визначніших червоних. А 1-й "комуністический" полк складався виключно із злодіїв. Серед них був і Петька Клин, потягнений загальним рухом.

Це була провесна двадцятого року, коли полк мав вирушати в поле. Збірним пунктом цього полку був головний двірець Одеси, і жоден полк не вирушив так мальовничо.

Злодії винайняли усіх ліпших візників, яких могли знайти, і вирушили на двірець гусаком: фіакр за фіакром. В кожному повозі сидів новоспечений комуністичний герой, маючи поруч для потіхи серця якусь Соню або Шуру. Були п'яні цілковито, співали своїх злодійських пісень, де порівнювали злодіїв з цитринами в липовій алеї, і грали на ручних гармоніях.

З таким же веселим гамором вирушили вони, попрощавшись з усіма і вислухавши кільканадцять комісарських промов.

Одеса-Головна лежить, як відомо, в середині міста і потяг спинається ще кілька разів на менших станціях Одеси.

Коли військові теплушки станули по годині їзди на станції Одеса-Товарова, хміль почав опускати голову Петьки Клина і отверезений він виглянув крізь двері. Неспокійна, галаслива й весела Одеса промовляла до нього кожним домом, кожним камінцем і силветками прохожих. З старого базару, Петька бачив, вертали пташниці з голубами, з курми, вбрані в оранжеві, блакитні і фіолетові шалі, дикі селяни-каменярі йшли юрбою до Нерубайська, білі від пороху, як дияволи летіли на порожніх бендюгах стрімкими вулицями бендюжники, зморщені німці-колоністи в сірих кашкетах везли поволеньки вино на продаж, коло тору стала юрба сапальниць з Дальника, кріпких, насмішкуватих, високогрудих, у червоних і жовтих хустках.

Звіявся вітер, і Петька втягнув в себе запах моря, смоли і в'яленої риби. Море обізвалося до нього здалека. Море, найгарніше, найславніше і наймогутніше, над котрим Петька виріс, ловлячи рибу на прожиток самоловом, печеруючи мідії й раки, купаючися в сонці, солоній воді і сваволі. Від моря і повстала його любов до барвистості й різноманітності. Петька Клин глянув на подібні до себе постаті товаришів у заялосених, зелених сорочинах, на підлу зовнішню однаковість, – страх охопив його за своє будуче і нараз, усміхаючись жовтими очима, заспівав він про надзвичайного злодія-бога, котрому перед судом однаково, скільки зарізав і вбив, та не однаково йому, що товариші його без нього на волі будуть тепер красти й грабувати.

Потім, сплунувши і вилаявши осоловілих товаришів, здер із себе жовнірське лахміття з відзнаками, зручно вискочив з теплушки, підбіг трохи, зробив кілька сороміцьких рухів у бік повільного потягу і впірнув між жовті доми.

Вістка про втечу Петьки Клина розповсюдилася серед злодіїв, і хміль почав покидати їх, а ненависть до офіційної влади взяла гору над страхом перед розстрілами. Злодії пішли за прикладом Петьки.

Коли поїзд дошкутильгав врешті до Одеси-Застави, від 1-го "комуністичного" полку зісталася з семисот тільки сімнадцять жовнірів і то тільки тому, що вони, упившись непробудно, нікуди втікати не могли.

Одеса голодна і холодна сміялася з цієї історії.

IV

Більшовицька влада, ображена в своїх амбіціях, постановила помститися. Лукавства і сприту їй не бракувало. За кілька місяців доп'яла свого.

Колишніх жовнірів 1-го комуністичного полку ловлено всіми

способами. Одних зловлено без клопоту, бо злодії, ошукавши більшовиків і висміявши їх, забули про них швидко і основно. Других зловлено по довшому попередньому висліджуванні. Петька укривався довго і клявся, що не дасться живим, однак його піймали сонного в його укриванці і, побивши тяжко за спробу втекти, привели, як і всіх, до портового військового комісаріату.

Там уже було кілька сот його товаришів. Дехто сидів мовчазливо, думаючи про близький свій розстріл за дезерцію, а більшість ревіла безжурних пісень, дехто навіть мав з собою трохи самогону. Що мали з ними робити, того ніхто не знав.

Врешті мертволиці китайці загнали їх багнетами до величезної берлини на збіжжя. Чорнявий комісар вже тепер без пафосу, дивлячися, прочитав їм розпорядження, що вони, як дезертири, мають бути відставлені до диспозиції військової влади в Севастополі. Скінчивши, махнув рукою і, попихані багнетами китайців, арештовані влилися довгими пасмами в чорне нутро берлини.

Над їх головами заригловано люки, за кілька хвилин малий пароплавчик-катер потягнув дебелу й широку берлину далі й далі за мол і маяк одеський, вздовж Аркадійського берега, аж в кінці берлина заколихалася на хвилях відкритого моря. На небі пливли олив'яні хмари, між ними і хвилями шугали мовчазливі чайки.

В середині берлини було спочатку тихо, аж обізвалося кілька голосів злісних, тривожних:

– Ломи, братця! Чи ж нам погибати?

Потім заговорили інші, вкінці майже з усіх уст вирвався рик злости і відчаю.

Душність, що все збільшувалася, побуджувала майже до шаленства: сотні рук били в стіни, в стелю й дно берлини, аж поки знайшли слабе місце: люки берлини почали підноситися помірно й опадати, поволі вигиналися засуви; ззовні видавалось: берлина віддихає, як велика жаба. Вкінці вигнуті риглі і великі замки заломилися, трісли дошки дверей і в'язні вискочили на поміст.

Попереду всіх із потовченими до крові кулаками, як розлючене звіря, вискочив Петька Клин, плигнув по-котячому і станув. Ніде на облавках не було видно ні сторожі, ні взагалі людини.

Петька підбіг до краю берлини: ген-ген далеко втікав, попихкуючи димом, катер. На обрїю стало якесь судно. А довкола фіолетилося море, накрите сірим обрєзклим небом. Неспокій в'язнів перейшов раптом у певність, що їх хочуть віддати смерті з голоду. Лайки, змішані з сльозами безсилості, посилали в'язні навздогін катерові, що зникав. І чим меншою

робилася плямка-сильветка пароплавчика, тим істеричніше кляли й плакали в'язні.

Петька Клин мовчав, його невелика постать напружилася, він дивився в інший бік і, здавалося, нюшив повітря.

Сильветка іншого корабля видалася знайомою: Петька надвереджував зір, приглядаючися йому. Тим часом корабель, зловісний і сірий, виконував якісь еволюції, аж блиснула золота риска в хмарці білого диму над його бортами і гук стрілу розпанахав простір.

– Це "Алмаз" у нас стріляє, братухи! – повернувся Петька до змовклих товаришів і додав: – Тепер, мабуть, смерть на нас приходить.

Коли ще можна було мати сумнів при першій невдалій стрілі, то при другій відламки злісно плюснули навколо берлини. Справа була ясна: "Алмаз", крейсер військовий, мав з наказу більшовиків затопити берлину дезертирів.

На помості берлини знялася галаслива й безпорадна метушня. Дехто сподівався ще врятуватися – мовляв – не влучать, дехто готувався до скоку в воду, не знаючи, в котрий бік плисти, дехто вився з безсилості, не вмюючи плавати, не знаючи, що робити.

Один Петька Клин, сівши на поруччя, здавалося, закаменів: де і як далеко є вони від берега, це єдине панувало в його мислі. Одначе мла не давала побачити йому берега, а як довго провадив їх берлину катер, не міг він облічити в заперті.

В той час хтось упав йому до ніг, обвивши його коліна руками.

– Петька! – мову його переливали схлипування. – Петька, прости мене, товаришу! Перед смертю прости мій гріх! Прости, – однаково всі тут загинемо! То я в тебе стріляв на мості на Мельницях, то я намовляв людей, щоб тебе вбили, коли ти вертався з "Уранії", то я тепер "масалок" навів на тебе сонного!

Білявий, з білими віями і бровами, переляканий, зворушений близькою смертю, слинявив слова молодий товариш Петьки – злодій тупий і мстивий – Васька Мацан. Він часто сидів по тюрмах, старші злодії висміювали його згорблену постать і голову, втягнену в плечі.

– Ти, Юдо! – спокійно сказав Петька, дивлячись на нього згори. Ти, – і додав найпрезирливішу лайку, яку знав. – За що ж ти хотів мене вбити?

"Алмаз" знов стрілив і знов схибив. Стовп води звівся і впав на берлину.

– Фартовий – ти дуже вдачний, усе тобі, як із рукава сиплеться: тебе всі хвалять, тебе дівчата люблять, про тебе пісню склали, – скимлив безбровий, зіщулюючися від гуркоту вибуху й погляду Петьки. – Я хотів,

щоб і про мене знали й співали, я теж... тепер, прости, Петька, – і так усі згинемо.

– Ти... – з огидою буркнув Петька і звівся, як під ударом бича; його сильне і зграбне тіло не хотіло гинути, а згадка про пісню додала йому віри в себе.

– Ти... – і він відіпхнув ногою Мацана, відіпхнув, не дивлячись, не маючи часу на лютість; очі Петьки блищали, і хода прибрала ціхи котячої звинності і вовчої жорстокості. Уже йдучи, скинув з себе зайве убрання, черевики і, не задумуючись, не спиняючись, кинувся в море.

Випірнув, порснув і поплив, не вибираючи напряму, інстинктивно, рішучо і швидко.

Інстинкт не ошукав його, за годину Петька побачив сильвету стрункої Генузької башти на Золотому березі, де темніли кипариси і туї, де блакитнілі і біліли дахи віл, де, впавши на золотий пісок між червоними скелями, можна солодко думати про існування.

Злодій лежав змучений. "О Марі, о Марі!" співав над ним неаполітанську пісеньку чистий жіночий голос і тужно гримів клявір у близькій віллі.

Крейсер "Алмаз" вистрілив ще кілька разів. Революційні гарматчики не є блискучі, але й вони можуть при кінці влучити. З пробитим боком, ушкодженим середнім помостом, берлина зачерпнула води, одначе не втонула. Тоді останні постріли рознесли її нестеменно на кавалки.

V

Раз перебута велика небезпека дає здоровим людям відчувати світ стократно уяскравленим. Петька чув у собі силу непомірну, і зухвалість його не мала границь. Це був апогей його злодійської романтики. Він остаточно вибрав за свій фах нальотництво і тут у винахідливості і відвазі перевищив своїх попередників.

Одночасно всі вчинки Петьки прибрали відтінь мальовничості; оточення від нього чекало гри, і він давав ту гру цілою істотою в час небезпеки і в час відпочинку.

Він почував себе навіть поетом. Коли гармонія грала фруктовий танець або інші злодійські куплети, завзято і різко виспівував він рядки про вчасні удатні виправи і хвалився своєю здобиччю, притоптуючи з поважним обличчям у колі цікавих слухачів.

Одного разу під час такого танцю здалось йому, що в віддалі кільканадцяти кроків з'явилася згорблена постать Мацана.

– Стій, Васько! – з радісною злобою викрикнув Клин і, коли той

не послухав, підніс з землі червоний, як кров, уламок граніту і кинув услід постаті.

Незнайомий обернувся, – ні, то не був Васька Мацан!

Налети Петьки були кпинами з більшовицьких інституцій порядку. За його голову визначили велику грошову премію; на нього полювали і більшовицькі патрулі, і навіть не більшовики, щоб дістати нагороду. А він, сполучуючи нерозумну недбайливість про власну безпеку із дотепними хитрощами, вислизувався з рук переслідників.

Остання пригода Петьки Клина сталася на вулиці Болгарській, оспіваній у багатьох злодійських піснях. Болгарська належала тоді до району діяльності Петьки.

В глуху ніч запалився одноповерховий будинок, запалився здолу, як величезне огнище, гургочучи вогнем і пахкаючи димом і сажею. Води не було тоді в Одесі: водотяг не давав води з Дністра, і вогневики, розбиваючи гаками і сокирами сусідні дерев'яні прибудівлі, на спосіб московитський, ліквідували пожежу. Дім мав згоріти. Відділ міліції став довкола, не пускаючи цікавих мешканців близько до пожежі. Заводила купка погорільців у білизні.

В той час з'явилася в вікні першого поверху чорна, зручна і розважна постать із невеликою торбиною за пасом. Постать зробила маєстатичний рух привіту для юрби на долі.

– Це Петька Клин! – закричали голоси звідти. – Драстуй, Петько Клин!

Міліція і патрулі червоноармійців, що наблизилися, не надумуючися, дали безладну сальву до сільветки злодійського героя.

Петька Клин зник, але знов з'явився в вікні на коротко, щоб показати юрбі, що йому нічого не сталося. Рев радості і хвали був йому відповіддю і не вмовкав довго, хоч Петька зник у глибині покоїв.

Невідомо, чи він сам підпалив цей старий дерев'яний дім, чи з'явився на пожежу, щоб "купити" дещо для себе? Може, його кликало видовище і подив юрби? В кожному разі він чув на долі клекогіння сотень здивованих голосів, і це була найсолодша музика для нього. В покоях було повно диму, але Петька, не зачепивши ані крісла, ступав м'яко, зручно вилущував найцінніше і кидав у торбину. Ще кілька хвиль, і він мав замір через горище дістатися на дах, а звідти на інші і зникнути.

Жовніри перестали стріляти і хмуρο дивилися в огонь і дим, подразнені лайками і кпинами зраділої юрби. Вкінці офіцер патруля, порозмовлявши стиха з начальником міліціантів, звернувся до патруля з окликом:

– Струнок! Хто хоче йти на охотника ловити Петьку Клина, – і

згадав про грошову нагороду й службове підвищення, – нехай виступить наперед.

Ні один із жовнірів не виступив: всі мовчки дивилися, як огонь, знищивши двері партеру і вікна, лизав перший поверх.

– То ти підеш, – коротко сказав офіцер на першого з ряду жовніра, високого пранцюватого руданя. Той виступив блідий, скинув шинелю і, не зводячи очей з дверей в огні, пішов просто на них, як лунатик. Дерево шипіло, тріщали зруби, полум'я відбивалося на мідяних касках огневиків. Одначе ледве рудань вступив до челюстей дверей, як велика балка, іскрячися в диму дрібним полумінням, упала на нещасливого, роздроблюючи йому череп. Убрання його згоріло відразу; звуглена чорна шкіра шкварчала і лупалася, виказуючи червоні м'язи. Руки і ноги почали корчитися. М'язи живота і хрящі ребер перепалилися, почали розпадатися суглоби. Жінки в юрбі зойкали.

Офіцер стояв, нічого не кажучи, біля застиглих у напруженню жовнірів, – і цим разом Петьці видно судилося звійнути.

Тоді, мов опанований шалом, із навіженим обличчям прoderся крізь ряди міліції невисокий блондин і став перед офіцером.

– Я достану Петьку Клина! – гукнув він, а його білі вії тремтіли і безбарвне, зм'яте лице було повне змісту, змісту найглибшої, бо майже безпричинної ненависті.

Офіцер повторив йому слова про нагороду і дав револьвер. Мацан (бо це був він) не взяв нічого, він зміряв вправним оком в огні будинок і нараз, кинувшись вперед, як голодне звіря, почав видряпуватися по ринвах і рурах на дах дому. Гаряче залізо пекло йому руки, ринви не раз відламувалися під його тягарем, але він ліз уперто і зближувався до цілі.

Юрби замовкли. По правім і по лівім боці стояли сотні людей, залюднивши довгу вулицю.

Вкінці Мацан став на даху, однак усі мовчали, вдвляючися в його силвету. Начальник патрулю взяв папіроску, постукавши нею об металеву папіросницю.

Майже одночасно з трохи розгубленою силветою Мацана випірнула друга силвета, звинна, рішуча, напружена. Випірнула, поклала нагробовані речі, і два вороги кинулися один на одного. Не билися на ножі: душили один одного, дряпали кігтями, кусали оскажено і сліпо. На долі сотні голів колихалися до танку їх боротьби. Офіцер як став із незапаленою папіроскою, так і зостався стояти.

Петька Клин був трохи менший від свого противника, але жорстокість, радше якась право на жорстокість сповнювали радістю усе

його тіло. Він чув, що його ворог слабне, і з прокляттями без сенсу й розуміння тягнув Мацана на край даху.

Там і зависли вони, дві чорні постаті, облиті червоною загравою, безлиці і нелюдські, часом показуючи білі немилосердні ікли.

Мацан упав. Петька гнітив його груди коліном, душність відбирала покопаному чуття, – сліпий, глухий і безпам'ятний полетів він на діл, на балки і дошки в полум'ї.

Ніхто не стріляв у Петьку, коли він тяжко звівся на ноги, і хисткою ходою ступив кілька кроків на даху. Він був утомлений і то не так боротьбою, як замахом на його славу, замахом безустанним, терпеливим і лютим. Васька Мацан занадто переслідував Петьку, щоб можна було так легко повірити в смерть Васьки. Петька Клин ступив ще кілька кроків, завагався і знов пішов на край даху.

І то було початком його кінця. Він глянув униз, де лежало тіло задушеного Васьки, дим клубами обтулив його і Петька захитався, усміхнувся блідо до юрби на долі і стратив рівновагу. Тільки це, а не кулі, котрі свистіли довкола нього, змусило його скочити на діл.

Він упав, але звівся відразу: його попалення були незначні. Петька Клин побіг і був відразу оточений жовнірами.

І відразу спокій запанував у цьому хороброму і злочинному сотворінню. Нальотчик Петька Клин знав, що його чекає. Нальотчики, піймані на місці, мають бути розстріляні.

З офіцером говорив презирливо і безпardonно. На питання: Де його спільники?– показав широким жестом на юрбу направо, а потім наліво від себе. На питання про прізвища спільників засміявся і нічого не сказав.

А втім, і сам офіцер поспішав: справа була для нього також ясна.

Зробивши кілька нотаток у себе в записнику, що за той час Петька весело й помпатично перегукувався з приятелями й товаришами, офіцер скомандував жовнірам відсунути юрбу направо й наліво. Юрба розсунулася, як при театральній виставі, і утворила широкий коридор, даючи місце Петьці коло муру насупроти пожарища. Міліціонери оточили ланцюгом звільнене місце, жовніри стали в дворяді лице в лице з самотнім Петькою Клином – що трохи шкутильгав. Між ним і жовнірами вийшов офіцер, сухо і з поспіхом прочитав присуд на смерть за нальотництво і ворогування з пролетарським урядом. Скінчивши читання, хотів відійти на бік і дати знак до стріляння, але Петька Клин з тим самим своїм згїрдливим і театральним усміхом попросив дозволу від офіцера заспівати своє "останнє танго".

Тривога перебігла лицем офіцера, чи це не є нова хитрість Петьки Клина, але розглянувшись направо й наліво, дозволив Петьці кивненням

голови. Своїм жовнірам, одначе, дав наказ узяти Петьку на приціл.

Тоді Петька почав співати свою останню пісню. Співав різким фальцетом, як завжди трохи глумливо усміхаючися й ілюструючи свій спів рухами рук. Співав припертий до муру, на нього дивилися немигаючі дула двадцяти чотирьох рушниць, цікаво приглядався трохи згорблений офіцер, не без співчуття і пошани, як відважні на відважного, дивилися збоку міліціанти з багнетами на рушницях, а з юрби праворуч і ліворуч виривалися зойки, зітхання і плачі, але зрідка, бо люди хотіли слухати.

Петька оповідав про свої пригоди на морі, де він їздив на торговельнім судні, оповідав дешевими римами і з пафосом про кількість убивств, котрі поповнив, і здавалося, виростав червоно освітлений пожарищем, а металеві шоломи огневиків всі були звернені в його бік, нерухомі і блискучі.

Оповідав Петька про те, як зрадливо хотів його вбити товариш, і про те, як він переміг його в чесній борні, а рушниці в руках жовнірів почали злегка дрижати, певне, від утоми.

Вкінці заспівав Петька про свою власну смерть і фальшивим фальцетом у тужній мелодії старався передати, як глибоко він

"...попід стіною

Співає своє останнє танго!"

По цих словах ударила команда:

– Огонь!

Петька Клин не впав, хоч гримаса болю змінила його лице: він упав лише по другій сальві, а жовніри дали сальву ще втретє до бездушних останків людини.

ЛЕОНІД МОСЕНДЗ

МИ БУЛИ...

*Ми жали хліб, ми вигадали млин,
Ми знали мідь, ми завжди воювали...
О. Ольжич*

"Ми всім були колись" ... блукає зір
по жменьках попелу в німим музеї.
А там, за склом вітрин, життєвий вир
кипить життям в життєвім апогеї.

Але без нас. Лишився тільки жаль,
захований у сірій попільниці ...
Яка ж мала минулих діб віддаль,
коли досить вузької їй полиці!

Лише шляхи майбутні без границь!
І як би все минуле ми й забули –
Прийдешній вік нас збудить силоміць:
"Ми будем, хоч би й ніколи не були".

МІЙ ШПИТАЛЬ

Безодня смерті і безодня
життя спіткались на межі,
а на лезі її сьогодні
знова нап'ятий він лежить.

Лежить, мов жертвна офіра,
якій жерців байдужий спір,
і тільки існування міра
вся зосередилася в зір.

Та у серпанку гарячковім
він нерухомістю повік
зорить на дні минулі знову
аж по грізний двадцятий рік.

Але нема жалю, ні суму,
що все було, мов не було,
і стало тільки змістом думи,
лише луною прогуло...

Встає майбутнє. І могили
вчорашні – це його межа...
Яка ж це мука бути безсилим
під лезом смертного ножа!..

* * *

Осіньня ніч... Коротка, як і влітку...
– Ніщо не вдієш, дівчино, прощай!
– Я буду ждати. Повернешся ти швидко?
– Я буду вірною!.. Не забувай!..

Був ясний ранок. Злотом старовинним
прозорився навпроти сходу ліс.
Усе здавалось довіку незмінним,
як ти сама в спижевій рямці кіс...

Та я через далеке і прадавнє
минув межу твоїх здогадних меж!
Чи ж ще ти, Пенельпо-Ярославно,
снусш безплідність килимних мереж?

БАЛАДА ПРО ПОБРАТИМА

I

Разом зі мною виріс він,
друг ширий, більш ніж брат,
син чорнобровий злотних піль,
стрункий син білих хат...
Носив багато він імен:
Петро, Данило, Гнат...

Замерзле плесо, житній лан,
таємно-темний бір, –
усюди були з другом ми!..
Дитячий бачив зір,
як жаром папороть цвіте
і де блука опир...

На шкільній лаві пліч-о-пліч
сиділи ми роки
і разом мріяли в садку
над закрутом ріки,

нас той сам дотик хвилював
дівочої руки.

А потім розлучились ми
на кілька довгих літ,
та знали все, куди життя
скеровує наш хід,
не загубились у юрбі,
не втратили свій слід.

А пригадаю, як і де
зустрілися ми знов.
Над нами маяла тоді
по-перше коругов
та, на якій стоїть девіз:
завзяття і любов!

Під нею з другом ми пройшли
увесь той довгий шлях...
через Гетьманщини піски,
по Таврії ланах,
під тьмяним вітром степовим
по балках і ярах...

Він завжди був, той щирий друг!
Був друг! Це більш ніж брат!
Внук побратимів січових,
син українських хат...
Імен багато він носив:
Петро, Данило, Гнат...

II

Де Збруч гадюкою крутнув
і звив сріблястий хід,
де здаля дзеркало Дністра
сталевий шле привіт –
там Медобори ми в імлі
прощали напослед...

Ще раз, ще раз. Піддять набій!
Хай це останній стріл...
Та кинуть зброю ворогам
ніхто не має сил.

І ще набій, і знов шрапнель,
і знов луна до сіл,

до лук, до гаю, до ріллі
грімке: "Не забувай!
До тебе, рідний краю наш,
ми вернемо! Чекай!
А ти оці останні дні,
Україно, пам'ятай!"

Кінець... Замок з гармати геть...
Чекає чужина...
Та побратима могого
не вгледіла вона.
Він випив келих завзяття
від вінця аж до дна.

Ще здаля бачили його,
за ним замкнувся бір,
і ще востаннє зброї блиск
побачив дружній зір...
І поглинула чужина
нас у шумливий вир...

І ось не знаю: де поляг,
де згас завзятий жар?
Можливо, пам'яткою ввік
над ним стоїть Базар
чи, може, пригорнув його
Стрімкий подільський яр?

А може, в застінку Москви
замучив лютий кат
того, хто побратимом був
моїм (це більш ніж брат)
і хто мав тисячі імен:
Петро, Данило, Гнат...

III

Хай покара мене життя:
пошле мені спокій,
коли забуду я тебе,
о друже-брате мій!
Коли хоч спомин страчу я
про той останній бій...

Хай мати відштовхне мене,
відвернеться стократ,
коли забуду, що забив тебе північний кат,
і не помщу того, хто звався
Петро, Данило, Гнат...

Загук мотор у високості
і плинний виклад перебив...
Спинився ти в безсилій злості
та крейду точену зломив...

Навіщо, канторе учений,
ця злісна павза, злісний рух?
Чи ж не твоїм взірцем натхненний
стремить в зеніт звитяжний дух?

Потужню мову інтегралу
мотор у пісню перелив.
Яку ще хочем більшу славу
укласти в блідість власних слів?

Мовчи!.. на мить!.. хай доспіває,
дасть вченій впевненості крил:
ця ж сама пісня нас чекає
над морем українських сил!

ЄВШАН-ЗІЛЛЯ

М. Селешкові

"І коли Отрок, юнак-ханенко, понюхав чарівного Євшан-зілля, що приніс йому гудець Оря від його батька хана Сірчана, – згадав ураз свою половецьку вітчину й утік із Орею з ворожого Києва до привільних степів".

Так кінчається легенда про чарівне зілля. Але тут лише-но починається історія самого ханенка Отрока. Ось вона.

По довгій дорозі досягли нарешті втікачі таборовищ свого племені. Але не пісні й радісні вигуки зустрічали їх, а тиша й смуток: хан Сірчан умирав. Лежачи безвладний у своїй ханській юрті, довкола якої, куди лише око сягало, стояли шатри його народу, він останнім зусиллям волі тримався решток життя, щоб ще напослед побачити давно страченого сина. Наказав піднести шатрові поли, щоб удень і вночі міг виглядати

його з усіх сторін світу. Розіслав чати на всі боки, щоб заздалегідь сповістили про синове наближення. Не спав уночі й не стулював очей удень: вдивлявся й чекав...

Коли ж нарешті схилився юнак над ним, убраним до останньої подорожі в лисячий кожух, поволокою критий, і конячу шапку, – Сірчан уже ледве міг вимовити й слово. Лише очі його засвітилися останньою радістю, і він міцно вхопив синові простягнені руки... А після підходили начальники орд, уклонялися Сірчанові аж до землі, метучи долівку конячими шапками, і один за другим укладали свою ліву руку до переплетених рук батька й сина. І Отрок знав: це присягається йому його нарід, присягається, що буде так само вірним синові, як був досі батькові.

А після Сірчан підвівся на своєму ложі, очі йому заблищали, як леза половецького ножа, зуби вишкірилися, мов ікла степового вовка. Хотів щось вигукнути, але лише "труснувся цілим тілом, упав навзнік і віддав духа... А Отрок стояв над ним без руху й без думки і лише відчував, як запах Євшан-зілля дереться з завішаної на ший калиточки й стискає груди...

Три дні й три ночі стояв стогін над таборовищем. Лементували жінки, сидячи над вигаслим багаттям, викрикували до Смерті бойові погрози бойовики, верещали діти, іржали голодні коні й гикали верблюди. І було все це таке чуже й дике для юнака Отрока, цей хижий степовий світ, що здавався йому тяжким гарячковим сном, який, бувало, снівся серед ночей покинутої Руської землі... Але він нахилився до калиточки, і запах Євшан-зілля знов збуджував у нім приспану половецьку душу...

А ніччю третього дня посадили мертве ханове тіло, вбране в коштовний одяг Великого Хана, на коня, примоцували до високої спинки "сідла мертвих", оточили останнім почотом і помчали геть від табору, на захід сонця, в безбережний степ. Молодий хан мчав попереду, між двома старими вождями, що вели поїзд. Було дивно й лячно Отрокові серед цієї чужоти. Коні коцали копитами об копита, сполохані ховрашки висакували з-під ніг, вітер свистів у вухах, і все це було чуже, чуже для руської душі половецького хана. Лише млинове коло місяця, воно одне було таке саме, як і в далекій Руській землі...

Отрок притьмом оглядався і кілька кроків за собою бачив коня смерті з мертвою постаттю в сідлі, а далі безладний натовп бойовиків, що летів мовчки врозтіч за ханами. І нараз здалося йому, що це не люди, а бісовське полчище мчить степом на якусь страшну перемогу... Але хапався за калиточку з зіллям, і серце його знов починало битися степовим тактом.

Коли шалений поїзд спинився нарешті над незнаним байраком, де чорніла глибока могила, і коли зойки забиваних коней змішалися з зойками вбиваних невільників – знов хвиля чужоти плеснула на Отрока. Але пах Євшан-зілля залоскотав йому знов у ніздрях, і він, як усі, ударив мечем об щит і вигукнув бойовий половецький клич. Коли ж трупи засипали землею, а блідий місяць цілком схилився до заходу, тоді при перших заблисках дня заграла мужня сила в молодому половецькому тілі і хан Отрок відчув, що він є пан і володар великого народу. Піднісся на стременах, майнув мечем, і клич сам вирвався з його горла. А тисячі їздців повторили його за своїм паном:

– На Русь! На Русь!

А запах Євшан-зілля лоскотав ханові ніздрі, бурхливо підносилися груди, й очі оберталися до півночі, проти якої хотів вести свої орди.

На другий день зодягли Отрока в дорогоцінні володарські шати, від ромеїв здобуті, на голову дали шапку Великих Ханів, посадили серед відкритого шатра й закричали великому ханові славу. Бачачи довкола себе могутні й віддані орди, не міг знов стриматися Отрок, і вчорашній викрик: "На Русь", підхоплений тисячами могутніх грудей, покотився аж до Половецького моря.

На свято нового хана зібралися всі орди. Жадібні бою, перемоги й здобичі, чекали начальники й прості вояки від нового хана поновлення слави степового народу. Чекали щастя в походах, успіху в нападах, безлічі полонянок і здобичі. І коли захоплення й кумис затуманили голови, скликав Отрок велику раду вождів.

Запах Євшан-зілля ступав ханові до ніздер і наморочив змисли, коли він почав говорити. Згадав, скільки біди заподіяла Русь степовому народові, згадав усі перемоги над нею, її багатство, поволоки й шати, церкви, кам'яні палати й білих полонянок... Згадав і про свою неволю в Києві, про упокорення славного ханського роду, про всю ту небезпеку для половецького племені, якщо Русь міцнітиме й посуватиметься все далі й далі у вільний степ. Говорив, а очі начальників виблискували, як половецькі ножі, зуби шкірилися ненасиченою люттю степових вовків, і однодушний вигук: "На Русь, на Русь" струснув ханським шатром, покотився табором і загас аж у Половецького моря.

І була під Києвом січа велика. Стріли закрили сонце, а від тупоту копит, іржання коней і брязкоту заліза не чути було людського голосу. Ціла орда з ханом Отроком прийшла під Київ. Уже манилися їм київські поволоки, білі киянки-полонянки, повні пригоршні золота, непочислені ряди невільників. З дивним почуттям глядів Отрок на золотий верх Софії, до якої колись був ходив як хлопчик-християнин, і дивним сумом і

острахом стискалося йому серце. Але хапався за калитку на грудях, і запах Євшан-зілля дерся йому аж до мозку.

Хоч як завзято натискали половці, хоч як підбадьорював їх Отрок, сам ідучи попереду й пускаючи стрілу за стрілою до руських панцирів, хоч бурею літав він зі своїм бунчуком від одного крила війська до другого – але стояла Русь, мов стіни святої Софії. Половецькі стріли застрягали в руських кольчастих телягах, списи ламалися об щити, а коли падав один – над ним знов стискалися щити неприступним муром. Об цей мур розбивалися хвилі половецького моря, як Дніпрові хвилі об скелі порогів. А золота коругов князя маяла грізна й непохитна серед руського війська.

І не витримала нарешті половецька орда. Один за одним прибігали до Отрока перестрашені вожді: багато упало вояків, паде далі, а Русь стоїть, як і стояла! Самому Отрокові почала вже падати відвага, і сумнів ухопив його за серце міцними кліщами. Коли ж натиснула Русь і замішалася орда – він перший покинув поле бою, а за ним гнали врозтіч його розторощені орди, гнали в жаху перед страшною княжою коругвою.

З соромом, палкою ненавистю й ще більшою жадобою помсти повернув Отрок у степ і знов почав думати про похід на Русь. Зібрав усі свої орди й союзників, безліч коней і возів і вирушив, лютий і кровожадний. Горіли села руські, не могли оборонитися й городи, дим і стогін здіймалися над Руською землею. Знов обляг Отрок золотoverхий Київ і вдарив списом у Золоті Ворота. Знов манилися йому княжі хорони, свята Софія, манилася ціла Руська земля – нова батьківщина для його племені й роду. А половецьке військо бурхливо хвилювало, як стримувана повільно річка Дніпра, що ось-ось залле благодатні київські ниви.

Знов був лютий бій, якого вже не було під Києвом від печенізьких часів. Розлючені попередньою невдачею, розпалені жадобою помсти й здобичі, натискали половці на Русь останнім смертельним натиском. А там, де той натиск слабшав, де заломлювалося завзяття степу, – там усе був попереду Отрок, даючи війську приклад зухвалості й відваги.

Але міцним муром стояло руське військо й половецькі хвилі розплюскувалися об нього, як хвилі Дніпра об пороги. І коли Русь натиснула – знов не витримали орди і знов мусів утікати Отрок, залишаючи не лише здобич, але й безліч половецького люду по байраках і ярах Руської землі.

А за втікачами загналося в степ і руське військо. Де натрапило на половецькі таборовища – знищило все, що могло. Спробував Отрок заступити йому дорогу, але йшло воно, мов мур щитів, над яким непохитно стреміла вгору страшна й зненавиджена степом княжа коругов із суворим чорним Спасом. Мусів Отрок утікати аж до самого

Половецького моря, а запах Євшан-зілля стискав йому в грудях і притьмарював змисли безсилою ненавистю.

Коли ж знов зібралися докупити недобитки половецького війська, великий плач знявся над таборовищем. Багатьох славних і могутчих ханів не долічували присутні. І хоч жадобою помсти палало Отрокове серце, хоч пах Євшан-зілля підносився йому до мозку й збурював кров, але викрик "На Русь, на Русь" уже не видерся з ханових грудей. Мовчки лише озирнув він збори пригнічених вождів, що сумним півколом засіли в ханському шатрі.

Нарешті з кола піднісся Кобяк. Був ханом далекої орди, аж у самого Половецького моря, і рідко коли з'являвся до ханського шатра. Може, тому, що було йому задалеко, а може, й тому, що, будиши колись у руському полоні, взяв він собі за жінку руську дівчину, перейняв багато звичаїв руських і нерado вже брав участь у походах на Русь. Підвівся й зачав говорити. І поки говорив, слухали його слів із такою напруженою увагою, як мало коли слухають степовики.

А Кобяк згадав раніше про всіх вождів і начальників, що загинули за останніх походів на Русь. Згадав і хвилинку помовчав. Не дістав жадної відповіді, лише кожен присутній повів очима по зібраних, не побачив багатьох друзів і глибше настроїв на очі високу шапку...

А Кобяк почав далі пригадувати славні дні половецьких перемог, дні, коли Русь платила данину вільному народові степів, а кожен вождь мав невільників і невільниць аж до непотреби. І слава про степовий нарід ішла ген-ген аж за Половецьке море, аж до земель ромеїв. Знов не було відгуку на Кобякові слова. Лише жадобою заблищали очі, як леза половецьких ножів, і кунячі шапки посунулися знов на потилиці.

А тепер уже Кобяк говорив сміливіше. Говорив, що забули вже боги про свій половецький нарід. Не дають йому вже ані тої хоробрості, ані завзяття, як за давніших часів. Не дають степу вже того добра, що його має от хоч би тая ж Русь! Бо хіба ж можна порівняти богів руських з половецькими? Руські боги – могутні й сильні боги! Чи ж не помогли вони Русі набути кам'яних палат, міцної зброї, городів і храмів? Тому-то й стає вся Русь такою міцною стіною проти своїх ворогів! Бо має що боронити... А степовий нарід, як тільки на нього натисне ворог, зараз же утікає світ за очі зі своїми богами й убогими шатрами. Тому-то Русь усе міцніше й міцніше натискає на степ і посуває за своїми полками мури церков і городищ усе далі й далі в глибину половецької землі...

Кобяк говорив, збори уважно слухали, а Отрокові здавалося, що знайшов він причину поразок і упадку свого народу! Так, це дійсно був руський бог! Той, що замешкує їхні золотоглаві церкви, той, що його

ісповідувати навчився і він у руській неволі. Це був чорний Спас їхніх корогов, ласкава Богородиця їхніх церков, мужній архангел Михаїл з вогняним мечем... Це вони й безліч інших пророків, святителів і угодників тримали над Руссю свою охоронну руку, давали їй силу, витривалість, мужність і багатство!

Справді, мав би й половецький нарід віддатися під охорону цього бога Русичів, перебрати його від Руської землі для землі Половецької. Це він допоможе степу дорівнятися нарешті народові руському, навіть перевищити його в силі й мужності. А зміцнівши, забрати його багатства, його храми, кам'яні палати й увесь нарід руський зробити невільником народу половецького. І буде ця помста солодша, ніж помста зброї й відплата крові...

Коли нарешті Кобяк скінчив і озирнувся довкола, було помітно по блиску очей і напруженому диханні, що його слова не були чужі для слухачів. А після один за одним говорили й вожді. І всі були заодно, що справді боги Русі є сильніші від богів степових і добре було би народу половецькому прийняти їхню поміч і опіку...

* * *

Коли через степові таборовища пройшла звістка, що хан і вожді знайшли для народу інших богів, сильніших і прихильніших, ніж дотеперішні, ніхто майже не спротивився. Бо всі таки справді очікували від руських богів багатства, вигідного життя, перемоги без боротьби й слави, без змагання. А за тим, як викидали з шатер старих, обмацаних руками століть чорних божків, як палили святі бубни і зривали з ший амулети й чарівні калиточки, – приходили на Половецьку землю все дальші й дальші зміни. Руські боги не хотіли жити в півтемних, зачаджених димом багать шатрах, де завше смерділо овечиною, молоком і кінським потом. Вони потребували ясних, високих, міцних будов, прикрашених мальовилами й різьбою, напоєних запахами кадінь і солодким співом.

А за богами русичів перестали подобатися, спочатку ханам, а після й простому люду, їхні шатра, вози, їжа... За руськими богами посунули з Русі на Половецьку землю каменярі, мулярі, теслі, різьбярі, ткачі й усілякі інші зручні майстри і навчителі, що тепер манила їх до себе половецька земля. І всіх їх тепер радісно приймав половецький нарід. Бо треба було поставити багато храмів для руських богів, багато збудувати хоромів для вождів і ханів, робити цеглу, тесати каміння й дерево, ткати сукна й полотна...

Дивлячись на те, як легко приймають нові боги до себе Половецьку землю, як радісно влаштовуються серед степового народу, заспокоєно втягував Отрок у ніздрі степовий вітер, і вже в його подувах відчувався йому запах диму з майбутніх згарищ Руської землі.

О, звикне, звикне бог Русі до цієї степової землі, насититься в ній запахом ладану й звуками співу, а тоді напевно віддасть він силу руську на поталу силі половецькій, що нарешті таки стане над Руською землею грізною хвостатою звздою... І сам Отрок, великий хан, підганяв свій нарід, щоб швидше, швидше переймав він віру й звичаї народу руського, швидше вислужував собі ласки й приязні нових богів... А запах Євшанзілля наморочив його радістю майбутньої слави.

Але кінчали майстри й навчителі руські свою працю й не хотіли вже покидати Половецької землі. Бо все ширше й ширше розливалися по степу звичаї Руської землі. По схилах балок виростили ханські палати, будовані звичаєм руським або ромейським, біля них купчилися вже садиби їхніх підданих... І Половецька земля почала забувати про шатра та укривалася весями, як земля Руська. Забула й Русь про ворожнечу зі степом. Бо здолала вже його не мечем, списом і стрілами, але силою свого Бога, словом своїх навчителів і зручністю майстрів. І не відчував цього половецький нарід, а радісно приймав усе дальші й дальші дари землі Руської.

Та проте не весь нарід охоче хилився перед новими богами. Мало було тих, які цього не зробили, але все ж були такі, що не схотіли викинути з шатер своїх старих богів, ані замінити свої степові рипливі мажари на білі хатки над степовими байраками. Забрали вони з собою своїх богів і покинули рідні степи. Було їх мало, й ніхто не затримував їх, коли відходили вони від рідних таборовищ ген-ген аж за Половецьке море.

Минали роки. Спокоєм і достатком повнилася Половецька земля. Множилися оселі, росли храми, руські звичаї заступали колишню половецьку здичавілість. Уже добровільно, а не як полонянки, йшли руські дівчата до половецьких степів, а дівчата половецькі до землі Руської... І був такий сумир, що, здавалося, забули степи, навіть кликали до себе руських богів...

Не забув лише хан Отрок. Часто бойовий крик сам йому дерся з грудей, але все здавалося йому, що не настільки ще розмножився його люд, не настільки ще зміцнів, щоб міг розпочати боротьбу з Руссю. Був терпеливий і мудрий хан Отрок. Навіть калиточку з чарівним зіллям далеко заклав від себе, щоб не турбувала невчасно його душі. Був терпеливий, як той степовий яструб, що цілий день може ширяти над степом, слідкуючи за сторожкою здобиччю... Коли ж нарешті здалося

ханові без усяких сумнівів, що нарешті прийшов час і наспіла його доба, він скликав велику раду.

З'їхалися з цілого степу хани й вожді до Отрокової палати, як не з'їжджалися вже з давніх часів. І великий хан почав до них промовляти... Згадував їм минулу славу половецького народу, його походи на Русь і ромеїв, його перемоги... Чекав, що засвітяться їхні очі, як зіниці вовчої зграї зимовою ніччю. Але зістали вони спокійні й темні, мов ті зарослі кугою степові озерця. Згадав про ворогів половецького племені, чекав, що білі зуби виблиснуть люттям іклів, але уста присутніх скривилися стриманою зівотою. Подумав, що це йому лише так здається. Але коли почав говорити про Русь, про усі кривди, що заподіяла вона половецькому народу, про її вічне ворогування з степом, – не міг уже сам стриматися, й клекотливий, наповнений жадобою помсти й бою викрик: "На Русь" вирвався йому з горла. Та зараз же ввірвався. Бо до його вигуку не приєднався ані один голос із присутніх, не випросталася ані одна бойова постать... Приголомшений несподіванкою, стояв великий хан серед своїх вождів, що (бачив і зрозумів!) відвертали один по одному свої погляди від його спалахнувшого зору...

Довго мовчали збори. Нарешті підвівся один молодий ханенко і заговорив. І теє, що чув Отрок, падало на нього, мов ледові брили, які тягарем і студінню розторощують необачного човна. Він озирався довкола, як звір, що, загнаний у хащі, вже не має надії на порятунок, він шукав очима приятних поглядів, але всі відверталися від нього: чужого, незрозумілого, навіть ворожого вже їм вістуна...

А ханенко говорив, що минули вже часи, коли степ мусів ворогувати з Руссю. Минули й не повернуться! Бо немає чому вже ставати половчанинові проти русина і, крім подяки, ніякі почуття вже не тривожать половецьке серце. Русь принесла степу свого ласкавого й могутнього бога, за ним прийшли руські хати, в яких так вигідно жити, хліб і печеня, що смачніші від проса й сирого м'яса, і руські пісні, що солодші від половецьких скигльн... Спокій і мир запанували над половецькою землею, і є злочином закликати половецький нарід битися з Руссю, милим братом, з-за якоїсь там забутої слави половецького роду...

Ханенко говорив ще більше, але Отрок уже не слухав. Хижа лютя охопила його істоту, підступила до серця й залила кривлею очі. Шарпнув він сорочку, зірвав з грудей калиточку з Євшан-зіллям, хотів дати понюхати чарівного зілля зухвалому юнакові, рабові руському, цим трусливим порущенням зборам... Але Євшан-зілля не видало жодного запаху. Було вже лише травою, звичайним сіном, що його множать половецькі степи... Остовпів, але зараз же шпурнув калиткою об землю

й, хитаючись, покинув збори. Ніхто не затримував його, ніхто не перешкоджав йому, коли він сам виводив свого коня, й ніхто не супроводив свого хана, коли він подався ген-ген, на південь, до Половецького моря...

Як колись перед роками, коли ще юнаком мандрував Отрок з Орею до рідних таборовищ, за призабутою батьківською славою й честю, – так і тепер поспішався він степами та байраками. Відшукував тих, що колись не схилилися, не скорилися, не захотіли ані руських богів, ані руського миру й спокою... Знайшов їх... Знайшов далеко, за морем, незначні рештки свого половецького народу. Знайшов таким, яким був він раніше, цілий половецький нарід, що, як Євшан-зілля, видавав з себе міцний аромат степової сили й слави... Ті самі боги, ті ж самі пісні, звичай й шатра... Усе, що вже вигинуло в їхніх братів на півночі... І знов ніби забутий запах Євшан-зілля діткнувся Отрокових ніздрів.

Коли перед старшими цього невеличкого племені розповів покірно вигнанець усе те, що сталося з їхніми братами в північних степах, – лише мовчанка була йому відповіддю. Аж нарешті старезний дід, ніби всім мохом степу порослий, наблизився до Отрока, подивився йому пильно в вічі і знов сів. За ним уставали, підходили інші, придивлялися зблизька до вигнаного хана... А після заговорив найстарший.

Говорив не до Отрока, навіть не до присутніх. Говорив так, ніби в розлогу шатрі не було нікого, крім нього, а він звірявся напівголосу самому собі. А думки його були відголосом тих самих думок, що опановували його, коли зі жменькою непримиримих покидав був він рідні степи, бо не хотів приймати чужого бога. Ні, не самого нового бога боявся він. Боявся того, що з новим богом загубить половецьке плем'я свою стару душу. А на її місце увійде душа руського народу...

Так і сталося! Навчилися їсти м'який руський хліб, і зм'якло мужнє половецьке серце. Почали висиплятися на м'яких перинах з руськими дівчатами, і перестала їм Русь бути ворогом, бо вже й діти їхні були піврусичами. Стали плекати пшеницю й зробилися руськими орачами, їхніми погоничами й слугами. Не захотіли бути далі панамі степу, бо тяжкі й суворі були обов'язки степового пана! А прислужникам Русі спокійно й вигідно жилося під чужим паном і чужим богом...

Дід докінчував свої шепотливі міркування, і за кожним його словом усе нижче й нижче хилилася Отрокова голова. Так! Не було ніякого сумніву: вся вина на нім! На нім, що, давши здолати себе сумніву у власні сили і віддавши нарід у опіку чужим богам, промарнував і половецьку вдачу, й половецьку душу. Думав, що помститься Русі, коли перейме силу її богів, але не помічав, що робив це лише тому, що це

було легше й спокійніше, ніж сполягати на власний меч і власних богів. Обманювався й обманював!...

А після довшої тиші, коли в шатрі не було навіть чути і дихання присутніх, підійшов Отрок до діда, схиляючись перед ним в очікуванні присуду. І спокійно вислухав його...

Була північ, але таборовище ще не спало. Зойки й лемент ступали до високого неба, тривожні нарікання над тим, що навіки мусить відійти до зоряних степів. Та коли з шатра вивели врочисто вбраного Отрока й підвели до нього коня з "сідлом мертвих" – усе затихло. І коли висаджували Отрока на коня та примозували до високої спинки, немов безвладного трупа, і коли страшний поїзд вимчав у темний степ – ані подиху стогону, ані шепоту болю не видала жертва, почот і глядачі...

І знов, як перед роками, мчав страшний поїзд нічною тишею. Лише коцало копито об копито, шелестіли трави, рипіли сідла, місяць здіймався млиновим колом над краєм степу. Але в Отрокові не було вже ніякої думки: поїзд мертвих із бездушною жертвою!

Лише, як під жертвним ножом, падала в яму страшна жертва покути за минуле й офіра надії за будуче половецького племені, – тоді лише тяглий крик, немов викрик раненого звіра, промчав над степом... І була в нім і тривога, і гордість, і одвічна жадоба відплати!

БЕРЛАДНИК

Коли спека червневого полудня розстелить тишу над дністровими берегами, над горбами й балками, – прекрасне тоді Поділля. Левади на скелястих горбах тьмяно пахнуть чебрецем і розпеченим камінням, облога між вітами шовковиці синіша, аніж волошка, обрій гойдається на хвилях гарячого повітря, а Дністер блискотить – аж очі вибирає.

У балці трьома сходами сільські садиби, лани, як барвіста молдаванська веретка. Ані шелесту! Лише з високої шовковиці обважніло гупне об землю смолисто-чорна ягода.

Поснули і ми. Під кущами, з-за дерев стирчать стомлені, розчухрані голови, босі ноги, безвладно випростані руки. Одпочивна лінь опанувала і рушниці, і кулемети, що, понакривані веретками, теж дрімають у затінку.

Тільки дід Яким сидить, спершись об стовбур, не куняє навіть. Він, не моргаючи, вдивляється у дністрові скелі, в темні плями отворів скельного монастиря, в далекий обрій.

– Що ви там побачили, діду?

Дід поволі обертається. Латана свитка зсунулася з плечей і видно

вишивану сорочку, брудну й латану, латані полотняні штани.

– Виджу Поділля, паниченьку!

Голос, як завше, ласкавий і рівний, а тее "паниченьку" ще ласкавіше. Хоч і доводили старому, що "в війську паничів немає", але він залишився при своєму.

І так з самої весни, як тільки дід прийшов до нас, кілька нас залишилися для діда "паниченьками". Не змінився дід за цих три місяці ні в чім: ані в ласкавості, ані в витривалості. Тільки сорочка та штани були тоді ще білі, без латочок та молдаванська тайстра без дір.

Скільки дідові років? Може, п'ятдесят, а може, і сімдесят. Бо очі під сивими віями молоді й бистрі, а зуби білі й цілком цілі. Якби зняти бороду, може, б краще відгадувалося, бо старий про себе нічого не каже.

– Хочу з вами... – тільки й твердив, прийшовши до нас, та додав:

– Дайте мене до кулемета.

Була кожна людина дорога, і старий залишився. Носив кулеметні стрічки, підносив набії; тягав і кулемета. Не раз ходив і на звіді, ніколи не нарікав ані на голод, ані на втому, та нікого й не потішав. Робив усе так, ніби був при тім змалечку, ніби то було частиною його істоти. А гляне, бувало, ласкавим, глибоким зором і... вже легше.

Коли кулеметчика похапцем поховано десь у лісовій балці під час швидкого відступу, майже утіку, – став старий за наводчика. Стріляв добре, не квапився, не нервувався, бережучи кожен набій, не минаючи жодної цілі.

Що штовхнуло старого до нашого небезпечного життя? Розмовляти він не любив, а тим більше про себе. На всі запитання мав одну відповідь:

– Моїх усіх побили... – і махав рукою. Допитуватися не було треба.

Але в сьогоднішній день випадкового спочинку на левадах глухого подільського закутку захотілося ближче придивитися до старого.

– Виджу Поділля, паниченьку!...

І вперше можна було бачити, як старий посміхнувся. Ласкавою, дитячою усмішкою, такою дивною над сивим водоспадом бороди.

Старий знов посміхнувся, а в очах блимнув на мить ніби жаль над наївністю панича, який ще ставить такі запитання. І враз, підсунувшись ближче, підклав старий під себе свитку й сів помолдаванськи.

– Авжеж ви видите Поділля, паниченьку! Не видите його таким, яким його видівею і виджу я? Молоді ви ще й не пройшли ще так кожного закутка цієї землі від Дністра до Богу, як пройшов уже я. Ви не булисте в отих скельних монастирях, тепер забутих і закинутих, над Дністром,

Лядавою, Смотричем... У цих балках, на цих горбах скільки полягло наших дідів, скільки крові й мук виділа наша красна земля... Ви цього не видите, бо молоді ще, паниченьку. Очі ваші сковзають лише зверху... Може, ви все це й знаєте, але послушайте...

Старий випростався й заговорив, як ніколи не можна було сподіватися від подільського діда зі смаленим вітрами й сонцем обличчям, із спрацьованими, жилавими руками хлібороба.

Заговорив, ніби підпавши палкій раптовій жадобі виговорити раз усе, що назбиралося за довгий час роздумування, полегшити думкам, оновити чуття.

Дід говорив, а мені здавалося, що гарячий обрій розсунувся широко, далеко, ген-ген за Дністер, за нагорянські скелі... Спинився день, відійшла убік левада, рушниці, утома... Залишилося лише сонце, прудка ріка, пах чебреця та мінливий обрій, за яким шикувалися віки.

А з-за обрію мчали татарські загони, переслідувані козаками, сунули на північ бундючні яничари, щоб за мить утікати через Дністрові пороги, з криком і гомоном чвалували галасливі волохи, нещасний Хмельниченко похапцем переправлявся на той бік, Дорошенко з надією й жалем вдивлявся з горбів у розшарпану батьківщину... Ішли блискотливі конфедерати й нахабні московські полки... Минулося... Все минулося... Усі, що пройшли цю землю, – залишили на ній свої сліди...

– Але ніхто нам не змінив Поділля, паничу. Ніхто його нам не загарбав і не загарбає, жодний чужинець ще остаточно не запанував над Дністром, над цими балками й горбами... І не запанує!...

– Хіба, діду?!

– Авжеж! Подивіться тільки! (Дід закреслив рукою цілий виднокруг). Подивіться! Хіба ж можна під цею красою, під цим небом затримати довго наїзникам їхню хижість? А хіба ж нам не боронити свого Поділля? Мало ще таких, як я! Але поки ще хоч один такий – не бувать цій землі під зайдами...

– Діду, але ж завжди не буде так, як вам здається!...

– Буде! Ця ласка Божа, – і старий натхненно простяг обидві руки, немов благословляючи, – залишитися по вік вічний нам, нашим дітям, онукам, цілому нашому роду!... Так буде!...

Тяжко бути опонентом вірі, але проти віри й натхнення немає доказів... А мені ставало легше, вільніше і... певніше...

Старий замовк. Що і якими шляхами вело цього подільського дядька до його думок? Коли пройшли його думки мимо віх минулого й звідки знайшли вхід до серця?...

Тільки нащадки берладників, тих гульливих і одчайдушних

попередників січового козацтва, нащадки громадян вільного Берладу, що їх завжди тягло на волю рідних балок і горбів, до неприступних скельних притулків над Дністром, – тільки вони могли мати такі думки.

Справді, берладник!

Може, нащадок нещасного Івана Берладника, або одного з тих ізгоїв, що дали Україні Поділля й у найтяжчу добу лихоліття й руїни міцно тримали для батьківщини цю красну землю, цей мужній рід!

Кілька днів опісля, під час нежданої зустрічі з ворогом, на виїзді з балки, поляг старий біля свого кулемета, в той час, як ми мчали врозтіч, захоплені хижим, божевільним страхом смерті.

Торохтіння кулемета, сухе й упевнене, дало змогу нам опам'ятатися. Так і знайшли опісля старого: руки, задубілі на держалах кулемета, не віддали ворогові навіть і поторощеної зброї.

Були завзяті берладники!

БРАТ

Пам'яті брата

Ми лежали на маленькому острівці серед Богу. Як утікали з дому, ледве встигли вхопити торбу. А в торбі на кожен випадок уже було приправлено: сухарі, кусник сала, трохи солі. Тютюну, здається, забагато вхопив. Шкода, мамі мало лишилося.

Утікати ж довелося майже з-під рук цілого відділу червоних курсантів. Оточили зненацька село з трьох сторін і почали виловлювати мобілізованих. Але школа стоїть трохи осторонь, і до нас не встигли. Крива Настя поза городами пришкутильгала й таки попередила.

І ми з братом утікали. Утікали в лози, в очерети, в трістя, до дідька... тільки б далі од червоних. Вискочили з подвір'я в дубовий лісок, скотились в рів. Попереду пригнувся й біжить брат... Братіку любий! Худі литки жалісно теліпаються в широких халявах чобіт, куца шинелина збирає торішні реп'яхи. Мені перешкоджає торба...

Братіку!.. зараз у соняшники... перескочимо до Богу... на овечий острівцець... (А чому овечий? Смішно й немає духу сміятись).

Сонце сідало червоним колом за мутний, ніби задимлений обрій. Від села зачулися стріли, заторохтів кулемет... Саме вчас!...

Але ми вже скочили в соняшники й пішли випроставшись. Потім, як злодії, визирнули на луку, промчали берегом і стрибнули у верби. Роззулися, зняли штани й по коліна вгрузли в гидко-м'який мул та аж по

пояс у воду... Вилзли на острівець, обмили смердючий мул і залізли у верболози. Там віддихнули, засапані й пошарпані, одяглися й лягли на розстелені шинелі.

Сонце забігло за обрій, вечір швидко поглитав перед нами обриси залізного мосту далі по течії. Виразнішим став гуркіт Богу на сухій гряді. Над водою знялася легка імла, і перша її смуга струснула худими плечима брата. Він сів і сперся руками об землю, ніби от-от приправляючись скочити й кудись бігти.

– Прокляті! Брате! Думав ти над тим, навіщо ми тут ховаємося? Скажи, думав? Навіщо ми ховаємося?... Пси халабудні... О, вовки не втікали б, ні!...

Що сталося з братом? Звідкіль узявся у нього цей запальний тон і палкі рухи? Чому блищать очі, як ще я ніколи не бачив у нього, завжди спокійного, трохи блідого, трохи, мені здавалося (прости, братіку!) – лінивого на думку. Він був для мене в цей мент несподіванкою.

Що ж я, заскочений його переконаністю й змістом мови, міг відповісти йому? Що не можна лишити – може, і на смерть – стару матір, малу сестру і його слабкого? Це ж бо не була відповідь... То скільки разів гнав я від себе спокусу ... й мовчав...

Та брат відгадав мої думки.

– Ти думав про наших? А хіба ж їм краще, як ми вдома? Хіба ж не мусимо ми ховатися більшу частину часу? Все одно ми для наших як би вдома й не були. Хіба не мобілізують нас щотижня, а ми мусимо викручуватися й терпіти знущання. А мати? І їй, повір, було б легше, якби вона знала, що ми десь у своїх, десь боремося, а не ховаємося тут як зацьковані... От вони зараз сидять і тремтять за нас: чи втекли? куди? коли вернуться?... Які тепер зарібки? Чи тобі школи шкода?... Покинь!... Досить уже познущалися над нами!...

Він став на коліна і, заціпивши п'ястуки, затряс ними в напрямку до села.

– Ні! Ти як собі хочеш, а я не можу терпіти! Чуєш ... не можу терпіти вже тих азійських облич, що за цей рік засмерділи мені очі... еге... і очі можна засмердіти... можна!... Я, братіку, піду!... Туди, куди йдуть усі сильні... ти не бійся!... я вже видужав ...

Брат стояв навколішках і стискав п'ястуки. Видужав!... Де йому, що перед тижнем устав зі смертельного ложа!... Але я не пізнавав його! Він виріс і змужнів.. Коли це сталося?... Хіба за той час, що ми перебігли з дому на острівець? За цих півгодини? Довго, мабуть, думав він і багато передумав, якщо це враз вибухле слово змінило ще півдитяче обличчя й перетяло от зараз зморшкою досі гладке чоло.

Що я міг відповісти йому?

А брат не мовчав, і слова вже плинніше й послідовніше злітали з вузьких уст:

– І от я кажу тобі: краще загинути, вчепившись у горло ворогові, аніж ховатись від нього, як оце ховаємось ми...

Що я міг відповісти йому?

Крихкий, тендітний, мовчазний... півдитина-півмуж, довго, значить, горів унутрішнім запалом і враз вибухнув нестримним хотінням бути людиною... Він мав правду.

– Брате! На різню привозять лише свійську худобу, а вільні звірі гинуть, як вільні. Зуби на ворожому горлі й пазури в грудях... А ми як тая худоба... Тільки мекаємо, трохи ревемо, а на різню йдемо... Ні, для мене вже досить бути худобою, досить! Згадай, братіку, цілий цей рік, згадай його, братіку... Ти ж сам побачиш, що далі немає сили терпіти... З села вже багато пішло на жнива!... Значить, і вони не захотіли бути худобою, відчули свою людськість... Треба й нам за ними... туди, де гупають гармати...

– Братіку, ти маєш правду. Не думай, що мені це ніколи не припадало на думку!

– Я й не думаю! Тільки вирвалось це в мене тепер, бо вже й вміститися в моїй душі не могло. А тепер годі! Завтра викопаєш свої револьвери, потішимо наших і підемо... Вони не будуть затримувати. Побачиш! Вони, я бачу, самі вже відчують, що нам треба йти! І я піду, брате, піду, піду... Мене кличе...

Він підсунувся до мене, обняв за шию худю рукою, пестливо потерся своєю щокою об моє неголене підборіддя й заговорив тихіше:

– Братіку милий! Якби ти знав, скільки оце я передумав за останній місяць! Я тобі опісля розкажу все ... багато... Ти не думай, що я малий, як мене прозивають... Знаєш, я гадаю, що як ми прогавимо цей дев'ятнадцятий рік, а його вже половина геть, то ніколи не спроможемося на свою долю...

І ми сиділи далі мовчки, обнявшись, серед верболозів і очерету на маленькому овечому острівці. Правду має брат! Не вівцями, а вовками треба бути, щоб дійсно не прогаяти цей парний, грімкий і кривавий дев'ятнадцятий рік! Ми мовчки сиділи, а земля вже цілком загорнулася в ніч... І враз серед причаєної тиші зачули ми далеке гуп-гуп, гуп-гуп... і знов, і знов... Ми добре знали це гупання! То десь на заході били гармати... Гармати тих, що не схотіли бути худобою...

Брат здригнувся.

– Чуєш?! Кличуть!...

Я чув... І ми знов сиділи замовклі. Про що думав брат? Але я переходив думками минуле півріччя.

Уже в лютім з північного сходу примчав злісний марець-суховій і цілими днями здіймав на роз'їджених шляхах півзмерзлу порохню. Він хижо вривався в села, дибом ставив солом'яні стріхи, зривав шапки, чіплявся за свитки і, вигукуючи північні погрози, мчав далі, на простір обезсніжених піль. Морозним подувом згаги сушив він корінці озимини, вимітав підліски, з'їдав лободове шкаралушшя в придорожніх ровах і гукав, і висвистував, і завивав, як тая орда, що сунула за ним з північного сходу. Як тая орда, що перед нею гнався він, вістун своїх проклятих дітей...

А вже в квітні сонце виходило, як розпечене коло, на мутне, ніби димним завоєм потягнуте небо й досушувало, чого не встиг досушити марець-москаль. Дощ пролітав лише, як подих вогкості, і знову томилися ниви й луки невимовною згагою.

О, це він, марець-москаль-суховій, пригнав на наші поля сіру, скуласту сарану-товаришів, наскрізь просякнуту смородом гидкої лайки, хамством споконвічного рабства й безмежною заздрістю зголоднілого розбишаки. З їх бездонних горлянок тільки й вилітало сухе, розкотисте, кулеметне ррр... в гидких глумливих словах: контррррреволюція, петлоррофци, бурррржуйі... й кінчалось глузливим, реготливим: хаххли, хаххли...

І були в цих словах і ненависть, і погорда, і жадоба загарбування, що одвіку кидала зголоднілу північ на м'який, ласкавий південь. І рвався з цих слів, рухів, учинків штучно віками стримуваний вибух розбишацької розпанаханості й жорстокої насолоди нищення... Брат мав правду! Далі вже не було сили терпіти!

А з заходу знов загуло, загупало. Мов у велетенські груди хтось могутній бився п'ястуком, підтверджуючи грізну присягу... Це гупання давно вже розбурхало край і кликало, гукало, звало до себе, на жнива, як казали батьки й матері шкіряним людям, що допитувалися про їх безвісних дітей і знов тоді гарчали:

Ага! На жнива! Знаємо ці жнива! До Петлюри! – Ломихребта, зірки!... На жнива! Бандіти... буржуйі... хахли... хахли...

І багато іншого я пригадав собі, сидячи біля брата, що куняв на моєму плечі. Згадав, як у школі в мене розстрілювали портрети гетьмана... як я сам вискочив? І як дерли українські книжки!... І як реквізували... І виїзну сесію чека* пригадав... І тих розстріляних, дротом поскручуваних... О, коротка дійсно пам'ять наша...

І ще згадував, і ще... І того комісара, що нахвалявся вигнати з

нашої околиці впертий самостійницький хахлацький дух та навчити нас рреволюційного розуму. А ввечорі той самий комісар, напившись і нажершись, як голодний собака, розвіз свою п'яну московську душу та вилив переді мною свою любов (о, це слово!), до малоросійського борщу, сала, ковбаси, білого хліба і... солодких українських дівчат.

На все це вона лізла, ота розпаношена північна сарана й у п'яній щирості признавалася, що доти ми будемо її дурнями, доки матимемо ласкаве небо, запашне повітря, чорну пухку землю, але доки в нас не буде залізних п'ястуків і сталевих іклів, щоб втинатися в хижацькі горла.

О, ти шарлатний дев'ятнадцятий роче! У твоїй суховійній весні й пустельно-гарячому літі починає відроджуватися "черкаська" завзятість! Ти запалюєш вогнем волі мою батьківщину, ти випікаєш з серця оману братерства, ти робиш з нас, ще вчора дітей, людей і людину...

Тобі, дев'ятнадцятий роче, що в крові й пожежах, у тріскотінні кулеметів, у вибуху шрапнелів, у знущанні, геройстві, боягузтві й жертвах ідеш через наші серця – тобі привіт!...

Я сидів, думав, курив. Брат уже спав, скулившись під шинелиною. І, нарешті, сон похилив і мене біля нього...

А ранком прокинувся я один. Прим'ята трава, де спав брат, була вже вкрита росою. Не було його й дома, куди перебрався я знов... Він встав і пішов, куди кликало його гупання могутніх грудей!...

О, брате!...

О, дев'ятнадцятий роче!...

ПОВОРОТ КОЗАКА МАЙКЛА СМАЙЛЗА

– Хто з вас, панове, добре знає географію?

Цим несподіваним запитом почав наш голова сьогоднішню неофіційну частину клубових зборів.

– А що значить добре?

– Запит на запит, але до речі, – засміявся Давид. – Так добре, щоб міг, наприклад, пригадати нам, де в З'єднаних Державах Америки місто Річмонд?

Запанувала довша тиша. Я не сумнівався в своєму незнанні, але деякі обличчя прибрали замислено врочистий вигляд. Голова зупинявся на них по черзі трохи іронічним, трохи очікуючим зором.

– Важко вгадувати, чого не знаєш, – порушив нарешті напруження чийсь зрезигнований голос. І всі весело засміялися.

– Отож я бачу, що доведеться мені самому відсвіжувати ваші зачерствілі географічні знання, – постановив Давид. – І пригадати вам,

що Річмондів у З'єднаних Державах є кілька. Але я мав на думці лише Річмонд над рікою Джемсі, столицю стеїту Вест – Вірджинія. Це великий культурний і промисловий осередок, з кількома сотнями тисяч мешканців... Бачу, що дехто від здивування витріщує очі... Не варто. Колись і я знав про це місто стільки ж, як і ви сьогодні. Але вже давно перечитав відповідні гасла в Бритійській енциклопедії... А зацікавився я тим містом тому, що звідти походив козак Майкл Смайлз...

Я ніколи був би не припускав, як і кожен з нас, що міг бути колись козак з таким прізвиськом. Давид завжди мав відомості, які нам не були знані. Перебивати його було б зайво...

– З історією Майкла Смайлза, – продовжував Давид, – я познайомився не зразу. Мусів збирати її по частинках і зліплювати до купи. Свідком дечого з цієї історії був я сам, дещо почув від Майкла. Хоч мало. Скупий був на слова козак і не любив розмовляти про себе. З великими хитрощами і часом впрост таки нахабством доводилося здобувати відомості, які мене цікавили. Та й тих кілька місяців, що ми проблукали разом по Україні, дали мені лише обриси фактів. Може, я їх ніколи й не заповнив фарбами життя, якби не був свідком останнього акту цієї козацької драми. За той час, що минув від неї, я ще кілька разів перезгадав, так би мовити, її перебіг. Порівняв відоме, поінформувався про незнане, доповнив правдоподібним. Тепер, зібравшись поділитися з вами цією історією, здається мені, що впрост читатиму її з книги пам'яті й уяви...

Справді, Давид мав іноді трохи дивний спосіб оповідати. Тоді він ніколи не зупинявся поглядами на слухачах. Він наставляв осі очей на безконечність, немов дійсно вдивлявся в йому одному видні сторінки далекої книги подій. Гладко, без зупину і без свого звичайного кепкування, розказував він тоді, ніби внутрішнім зором вичитував з ясних рядків цікавий і для нього самого зміст.

– Коли Майкл Смайлз, чотовий третьої сотні Річмондського пішого полку американської експедиційної армії, заявив після завішення зброї на західному фронті, що він ще на деякий час залишається в Європі, – то зразу ніхто з його товаришів не виявив свого здивування. Правда, війна була дефінітивно скінчена, і кожен, хто мав здоровий або незначно надщерблений карк, із радістю квапився за океан, додому. Від бруду окопів, паху шпиталів і безтолоччя гульового запілля, що було справжнім зразком "Бенкету під час чуми"...

Отож велетенський "Президент Рузвельт" швидко осідав під навантаженням біля Шербурського молу. І вояки з нетерпінням очікували перших хмарок диму з його димарів. Завтра мав він уже відплисти з

Річмондським полком, а лише сьогодні чотовий Майкл Смайлз зголосив своє рішення. На кілька байдужих по тону запитань він так само байдуже відповів, що має ще полагодити тут деякі справи.

– Де саме тут?

– В Європі... – І Майклова рука майнула в невиразному напрямку, кудись туди, де простяглася тая Європа, яка містила в собі його неполагоджені справи. Хтось із товаришів висловив своє глибоке переконання, що в цій покаліченій колючим дротом Європі неможливо буде довший час полагоджувати будь-які справи. Хтось погодився з цим глибоким розумінням європейської будучини... Та на тім поки що прояви зацікавлення закінчилися.

Джентльмени не розпитують, але тим більше, мабуть, п'ють... І готель "Конкордія" був того вечора свідком такої грандіозної пиятики, якої в Шербурзі не відбувалося від років. Чотовий третьої сотні Майкл Смайлз був її вартий. І хоч переможені алкоголем товариші й надалі стримувалися від проявів цікавості, але аж занадто дружнє поплескування Майкла по плечах виявляло потенціал їхнього здивування:

– Ні! Тільки увити собі! Лишатися тепер в Європі! І не при місії чи якомусь посольстві? А просто так! Полагоджувати справи!... Хлопцеві, як Майкл! З його славою найліпшого баскетболового змагуна Річмонду. З його славою найхоробрішого вояка полку, що раз був загнав футбольного м'яча аж у самісінькі німецькі окопи. З його зв'язками між демократами й республіканцями. З його вірджінськими вуйками, дядьками, вуйнами й дядинами, що готові були б перевернути догори ногами обидві Вірджинії, лише-но щоб він не йшов на війну, та ще й як простий вояк. А тепер могли б перевернути Вашингтон і околиці, щоб своєму улюбленцеві уможливити достойну Смайлзів майбутність...

– Які це, власне, справи? Мабуть, якась француженка. Ах, ті француженки! Вони мають нічим не виправдану властивість прив'язуватися до мужчини заради його самого. Щоправда, і вони іноді варті того ж самого. Та все ж таки, чи варто, задля жінки, зрікатися всіх Річмондських перспектив?... Ні, Майкл рішуче з'їхав із глузду!...

Тому, коли на другий день Майкл прокинувся в своєму покої аж пізно ввечері, то йому не так гуло в голові від випитого, як боліли плечі від дружніх поплескувань. Перше, що зробив він, – скочив до вікна. Місце "Президента Рузвельта" займав біля моли якийсь інший колос, ковтаючи вантаж, як Мамон жертви, подумав Майкл.

На хвилинку ніби задріть торкнулася Майклового серця. За тиждень усі вони вдома, в рідній Вірджинії. Розійдуться по фермах,

містечках, підгір'ях і долинах. До знайомих привітних околиць і обличч... Багатьох привітає його веселий Річмонд. Буде гучна зустріч, не гірша, ніж свято Незалежності... А потім у клубі старші панове, зачувши, що він залишився в Європі для поалагодження своїх власних справ, від здивування перестануть на хвилинку смоктати свої цигари... А старші пані одногосно проголосять, що від Майкла Смайзла, сироти-одинака й шибайголови, нічого ліпшого сподіватися й не можна було... Вуйки й дядини, напевно, перехворіють. А лише молодше покоління пожертвує йому, мабуть, кілька щирих зітхань... От дядько, той може заради нього збентежити всі консулати в Європі... Але хай... Трохи хвилювання дорогій рідні абсолютно не пошкодить... І, уявивши собі цілий родинний гармидер, який скоїться від його відсутності, Майкл почув себе як хлопчина, що приправив оточенню якусь несподівану збитошність. І, засміявшись, відчув, що навіть і сліди заздрості до товаришів покидають його серце. Він з такою ґрунтовністю почав умиватися, ніби хотів змити з себе й сліди якихось там жалів за Річмондом і Вірджінією.

І того ж самого вечора в ідальні експресу Шербург – Париж ніхто в елегантному юнакові не пізнав би вчорашнього чотового Річмондського полку, Майкла Смайзла.

Експрес мчав крізь осінню ніч, розпатлавши свою іскристу чуприну. Майкл стояв у коридорі, і, притиснувши обличчя до віконної шиби, дивився в темряву. Коли б хто сказав йому тепер, що він лише романтичний хлопець, який утікає з дому за пригодами й далиною, – він не знав би, що відповісти: "Може, так... а може, й ні..." Він сам не знав...

З бічної кишені витяг Майкл великий кишеньковий блок, а з нього часописну вирізку. Була вона десь з весни того таки року й мала сенсаційний заголовок: "Наш новий ворог". Була це інформаційна стаття про повстання на Сході Європи нової держави, України. Подавалися короткі інформації про її історію, про козацьку державу Хмельницького, московське лихоліття, наслідки революції й проголошення гетьмана... Хоч автор і стверджував, що нова держава має занадто тісні зв'язки з центральними державами, але в її ворожість до Антанти не вірив. Виявом його сумніву був і знак запити за сенсаційним заголовком...

Часопис з цими інформаціями попав у Майклові руки цілком випадково. Ліниво тоді сковзнув він очима по заголовку, ліниво почав читати й уже не відірвався, аж дочитав до кінця. А потім вирізав замітку й сховав до нотатника. Він проносив її з собою цілу весну й літо, разом з листом до родичів, на випадок, якби його вбито. Він не віддавав собі відчиту, для чого потребує її, але якесь рішення поволі назрівало в нім і остаточно з'ясувалося перед поворотом додому.

Якби цю вирізку побачив хто з його товаришів, – напевно дуже здивувався б. Правда, вояки збирали вирізки про висліди баскетболових змагань, там у себе вдома. Або фотографії кінозірок, чи світлини своїх улюблених коміків. Але ніхто з них ніколи не вирізав собі жодної політичної новини й не тримав би її так довго при собі, як Майкл. Та ще новини з якогось далекого Сходу, де простяглися незнані простори нової держави.

Коли хто гадає, що З'єднані Держави не мають аристократії, – дуже помиляється. Коли хто гадає, що вона складається з мільярдерської сметанки, – помиляється ще більше. Та аристократія відзначається не велетенськими маєтками, а своїм стопроцентним американським походженням та своїм політичним впливом. Вона – це нащадки тих, що на славетній "Маєвій квітці" пристали як перші колонізатори до берегів Нової Англії. Вона – це нащадки тих, що з Джоном Смітом засновували Вірджінську компанію, заклали Джем-ставн, заорювали перші борозни у вірджінську землю, перші падали під індіанськими томагавками. Це в них текла кров славетної князівни Попагонтас, що давала їм тубільне право на весь цей край. Так, це вони розбудовували свою Вірджинію, цей підклад цілої держави, колиску семи президентів, з Вашингтоном на чолі, "мати стейтів", мати президентів, як гордовито звали її. Це ось ця справжня американська аристократія, що скептично дивиться на всілякі там міхи з грішми: різних Маргенштернів, Морганів Рокфелерів і Вандербільтів... До тієї аристократії належали й Смайлзи.

У родинній хроніці, започаткованій на кількох задніх листках старовинної Біблії, був занотований початок Смайлзового роду в Америці. Майкл кілька разів мав у руках цю родинну реліквію, що зберігалася в доброму сейфі одного з банків Річмонду. Друкована в Амстердамі, мала вона на чільній сторінці запис латинською мовою, що належить бакалаврові Михайлові Смільському, синові сотника з Козацької землі України, з міста Сміли. Був зазначений рік наприкінці шістнадцятого віку... По традиції роду, це й був перший Смайлз, що прийшов до Вірджинії з Джоном Смітом на початку сімнадцятого віку.

Читане по-англійськи стало зі Смільського Смайлз і пішло так цілі століття. На кінці ж Біблії кілька поживклих сторінок були пописані датами народження й смерті членів роду майже за ціле перше століття перебування в Вірджинії. Майкл кілька разів читав цей синодик народжень, шлюбів і смертей, цей шерэг імен мужчин і жінок, що довгим рядом вишикувалися на початку роду. Як кожен тубільний вірджінець, він із дитячих років носив у собі ту гордовитість роду, якої не знає Вискочень – Захід, який ще ані не перед ста роками був лише

пасовиськом бізонів. Ні, стейт, держава, доля цього континенту кувалася тут, на вірджінських рівнинах, ними, нащадками тих перших, відважніших, витриваліших!...

Цікаво, що родові амбіції американської аристократії дуже рідко сягали за межі її континенту. Хто були ті, що їх англійська влада насильно вислала з Англії на "Масвій квітці", щоб колонізувати Нову Англію? Хто були ті піонери, що з авантюристом Джоном Смітом, хоч і адміралом "Нової Англії", засновували цю державу. Як і чому син козацького сотника з далекого козацького міста прийшов до Вірджинії, щоб обернутися в Майкла Смайльза. І чим були його предки на тій землі, що в поблідлому записі несла таке дивне ім'я: Україна – козацька земля.

Справді ніхто з роду Смайльзів за цілих три століття не поцікавився подібними питаннями, їм вистачало, що це їхній піт й їхня кров кляли підвалини держави. Але як і чому почався їх рід саме від козацького бакалавра – нікого ніколи не боліло. Хіба лише зберігали одну родову традицію: старший син у роді завжди діставав на честь свого предка це козацьке ім'я Михайло – Майкл.

Отож Майкл був одинаком. Не мав ані сестер, ані братів. Батьки йому швидко вмерли, залишивши його на вихованні у бездітного дядька, відомого річмондського адвоката й сенатора. Там Майкла любили як рідного, і якщо з нього не виріс розбещений юнак, то це завдячував своєму родинному характерові, що завжди мав усвідомлення про працю й обов'язок.

Люблений приятелями й ріднею, трохи шибайголуватий юнак міг очікувати доброї кар'єри, яка відкривалася йому з дядьківської канцелярії при чинній допомозі численної рідні. Якби не війна й не експедиційний американський корпус до Європи, – надії родичів не були б марними. Виховався б з нього незлий адвокат, парламентарний репрезентант, не останній чинник у політичному житті держави, що скінчив би впливовим сенаторством, суддівством або й закордонним представництвом.

Не все ще було втрачено, коли Майкл добровільно зголосився до експедиційного корпусу. Ніщо з родинних надій не було ще втрачено, поки він залишився живий і вернувся б додому. Ніщо не було втрачено аж до того дня, як вирівав і сховав для всіх інших байдужу нотатку про нову державу – Україну...

Перебігаючи все це думками перед темним вікном експресу, повз який часом пролітали метеорити іскор, Майкл пробував сам собі з'ясувати, чим саме зробила на нього та замітка таке враження. І не знаходив відповіді. Чи, власне, знаходив одну, яку за відсутністю інших прийняв як висвітлення для свого поступовання: чому власне йому,

нащадкові Смільського сотника, не подивитися на країну, звідкіля прийшов його прапрадід? Чому не використати нагоди й не з'явитися самому на тій землі, щоб порівняти її з його вірджінськими горами, ланами й долинами...

Отож це була для нього проста цікавість, може, не без присмаку романтизму й авантюризму. Але лише цікавість... І як був би він здивований, коли б його переконували, що це нащадка так тягне до обр'їв батьківщини старої, як колись предка гонило за обр'ями новими...

Гладкий біг Давидового оповідання перервався.

– Ось це, панове, вам та частина Майклової історії, яку я мусів сконструювати сам з усією правдоподібністю, що давали мені мої здогади й спостереження. А далі вже оповідастиму як очевидець.

Було це наповесні дев'ятнадцятого року. Саме коли попустили лютневі морози. Обр'їв прибирав важкого олив'яного вигляду, гайвороння, здавалося, чіплялося крилами за хмари, і сніг починав шерхнути. Давно вже відгрімилі гармати повстання проти гетьмана, окупаційна армія центральних держав залишила по собі лише стоси рушниць і трупів. Зате жадібна північ починала тиснути нестримним валом... Повстанчий загін, у якому я був старшиною, спинився якось на ніч на одному з фільварків Київщини. Усі були до смерті потомлені. Затиснуті з двох боків у кліщі московською кіннотою, у кліщі, які, сходячись за нашими плечима, гонили нас усе далі й далі на захід, ми були як загнані звірі. Пам'ятаю безнадійну халепу, дощ зі снігом і вітром, що навіжено рвав солом'яні стріхи фільварку. Штаб загону, стиснутий у невеличкій хатині, спав покотом на застеленій соломною долівці, всі вдягнуті з револьверами та бомбами при руці.

Як я не був утомлений, але звичка привчила спати причаєно й сторожко. І вже незвичке шарудіння в снігах пробудило мене, і я в ту ж мить сидів на соломі, хапаючись за зброю. Черепок з лоєм, – освітлення того часу, – ще не загас на столі, і в його хитливому блиманні я пізнав вартового з передньої чоти, на роздоріжжі з фільварку. Обліплений мокрим снігом він ледь розплющував очі, а в снігах за ним ще ворушилися якісь прихожі.

– Що сталося?

– Та злапались–мо...

– Кого злапали?

– А біс його зна... Привелись-мо його зі собою...

– Давай сюди...

Сну вже не було. Розмова наша збудила й інших, що посідали на соломі.

Вартовий упірнув назад у темні сіни. За хвилинку в хату вступила мовчки якась висока постать і так само без звуку спинилася біля одвірку. Світло черепка не сягало аж до порога, а ще й високо під стелю. І з цілої постаті можна було розібрати лише її височину. Голова губилася в сутінку під стелею. Із своєї позиції на солomé я найкраще бачив поли доброї селянської свитки й високі чоботи.

Очікуючи, що це якийсь селянський парубок, я звернувся до нього по-українськи. Постать мовчки зробила кілька кроків у світляний круг, і я зразу розпізнав, що це не селянин. А він далі стояв без звуку, тримаючи руки за плечима. Вартовий виступив уперед.

– Що, він німий, чи що ?

– Ні, говорить, але ніхто з нас його не розуміє. Мабуть, німець...

І вартовий оповів, як у заметілі ця людина прийшла на саму заставу, бо, мабуть, не спостерегла її. Це викликало здивування, бо в таку погоду йшов у дорогу лише той, хто дійсно мав дуже важливі наміри. Які ж вони були в цього чужинця?

Під час розпитування вартового чужинець спокійно розглядався по хаті, не виявляючи жодного занепокоєння, і, нарешті, зробив крок до лавки й сів. І тут по незручному положенні його тіла я зразу пізнав, що він має зв'язані за спиною руки.

А вартовий у той час викладав на стіл відібрані від чужинця речі. Деякі товариші цілком пробудилися зі сну і, присунувшись до бликавки, роздивлялися ці дрібниці. Був там гаманець з невеликою сумою грошей, нотатник, цигарниця, годинник і, нарешті, паспортна книжка. Речей небагато, але все дорогі вироби й підібрані так, як би цього не міг зробити звичайний бандит... А прихожий усе так само, ніби навіть і байдуже, сидів на лавці із зв'язаними руками й ще, здавалося, всміхався.

Я взяв у руки паспортну книжку, розгорнув біля самого каганця й зразу ж пізнав: скельний орел – емблема З'єднаних Держав – тримав у кігтях земну кулю. Каліграфічно написане ім'я і прізвище між незрозумілим мені тоді англійським текстом та фотографія доказували, що прихожий був американець. Я наказав розв'язати йому руки. При цій нагоді він вперше заговорив.

Але ми не розуміли. І я звернувся до американця по-німецьки.

І ось тут, поволі, навіть дуже поволі, як говорить чужою мовою по-книжному вчена людина, американець почав відповідати. Так з годину тривав його допит. А він спокійно сидів на лаві, розтирав затерплі руки й невправними німецькими фразами відповідав мені. Я перекладав його відповідь, й усі із здивуванням слухали, що американський громадянин Майкл Смайлз об'явився з-за океану, щоб ознайомитися з Україною...

Було дивно, що він не залишився десь у запіллі, як це робили тоді деякі нечисленні чужинці, що прибували із Заходу на Україну. Було дивно, що він у такій халепі блукає вже кілька днів, шукаючи, як сам признався, якого-будь повстанчого загону, щоб приєднатись до нього. Про його українське походження ніхто з нас тоді й не згадав. Але якби це й було нам відомо, то мало б зменшило недовір'я до дивовижного чужинця...

Допит закінчився. До рана ще було далеко. Товариші знов покотом лежали на солomé. Я покликав вартового, щоб сидів у хаті при чужинцеві аж до рана. А він спокійно повалився на солому під лавкою, так ніби був старим повстанцем, якому це є найбільш природним...

Такими то шляхами до нашого загону вступив новий повстанець, козак Майкл Смайлз.

На другий день, при ранішньому виступі з фільварку, отаман загону ще перепитав про його військову кваліфікацію й приділив його до однієї з наших кулеметних тачанок. А старшому на ній було наказано, що в разі якого-будь підозріння перша куля належить американцеві. Це ж я переклав і Смайлзові. У відповідь була лише усмішка. Але якщо у взаємовідношенні людей усміх грає найголовнішу роль, то я був переконаний, що з приходом Майкла Смайлза загін зробив добре придбання. І не помилився.

Того ж таки дня нас перестріли червоні саме при виїзді з якогось села. Безвихідність положення подвоювала наш опір. Ми щасливо пробилися, завдавши ворогові тяжких втрат. Найбільшу роль у бою відіграли наші кулеметні тачанки й особливо одна з них, на якій при кулеметі залишився цілим лише Смайлз. Спокійною рукою і вправленим оком опановував він свій кулемет. Було аж дивно, що вперше в житті, опинившись на незвиклім йому степовім танку, яким були тачанки, він зразу схопив істоту їхньої тактики. Його тачанка найбільше косила ворога, вихором міняючи місце, й дала можливість нам опам'ятатися... З того часу Майкл став на тачанці старшим, й жодне підозріння вже не діткнулося його поведінки...

То вже був, власне, останній день нашої втечі. Кліщі ворога потрохи слабшали. Ми дісталися до регулярної армії й були чинними на її найдалі висунених передових позиціях. Але наш загін, як і кожен повстанчий загін, мав дуже мінливий склад. Хлопці приходили й знов відходили. Почалася оранка – було їх менше, скінчилася сівба – більше. Та ядром загону все залишався той гурток, що творили ще повстанці з Лівобережжя. Вони не мали куди йти додому. Вони тримали повстанчу традицію.

Мені кілька разів доводилося покидати загін. На довший і коротший час. Мав я часом іншу працю й інші завдання. Але, повертаючись до загону, я завжди заставав там Майкла Смайлза, нашого американця, як ми його називали. Він уже трохи навчився по-нашому, тих кількадесят слів, найпотрібніших у козацькому житті, і став найвідомішою особою в усіх повстанчих загонах околиці. Чутка про козака-американця, найвлучливішого кулеметника, вже ходила по селах. Від полонених москалів ми знали, що й червоні довідалися про нього.

Я часто розмовляв з Смайлзом. Але він занадто явно уникав балачок на його персональні теми. Так ніби соромився. Та зовнішні обставини його життя мене цікавили менше. Найбільше – внутрішня сторона його рішення прийти на Україну, щоб воювати поруч нас, українців з діда-прадіда. На подібні питання я ніколи не діставав від Смайлза відповіді. Він уникав їх, завжди тримаючи мене самого в вогні власних запитів. І з них було видно, що не даремно він прогаяв кілька місяців у Берліні й Парижі після залишення Шербургу. З тим незначним матеріалом, що був там у книгозбірнях відносно України, він встиг добре ознайомитися. Але я бачив, що його цікавлять не мертві факти й сухі професорські дати. Він шукав між ними життя. Часом з його розпитувань здавалось, що цей юнак хоче вхопити якусь нитку, яка б зв'язала те минуле, з якого вийшов його предок, з тим сучасним, яке захопило нащадка. Здавалось, що він до кінця хотів зрозуміти і нам ще досі неясну річ: як і чисю виною з вільнолюбивого козацького роду став з бігом віків сонний велетень, що так ґрунтовно прогаював сигнали великих історичних діб...

У такі моменти наших розмов, коли його запити й мої відповіді ось-ось сходилися на якомусь вістрі проблеми, – у такі моменти мені страшенно кортіло прямо запитати його, невже він справді почуває себе українцем, сином того народу, заради якого ризикує своїм життям. Так я раз і зробив. Смайлз був спочатку здивований, навіть на хвилинку замислився, але нарешті дав цілком недвозначну відповідь: "Ні, ні! Він не почуває себе українцем. Але його цікавить, вельми цікавить боротьба цього народу, народу його предка"...

Була це дуже поверховна відповідь, та була це відповідь негативна. Однак я частіше замислювався над її щирістю. Але чому Майкл Смайлз не міг бути щирим у цім питанні? Людина, яка щодня з нами, повстанцями, розділює жереб життя й смерті, – така людина, звичайно, в подібних питаннях не бреше. Але чому в такому разі нащадок сотникового сина Михайла Смільського ризикує головою й серцем у цій небезпечній для чужинця грі? Може, величні проблеми права й справедливості так голосно промовили до його серця, що не дали йому

спокою, аж поки він сам не взявся за зброю, щоб боронити справедливу справу народу свого предка. У його випадку я хотів вбачати аналогію з деякими палкими головами, що, буває, віддають себе цілих на службу чужій ідеї, яка з них робить своїх найвідданіших слуг. От як шотландська шляхта дала Хмельницькому полковника Кривоноса, чеські вигнанці – гетьмана Орлика й німецькі ландскнехти – полковника Кенігсена, батуринського оборонця...

Лише пізніше я вже цілком зрозумів, що хоч Майкл і був щирим, називаючи себе лише американцем, але це не була правда. Чи бодай не вся правда, яка керувала його поступуванням. Це, панове, не парадокс. Слова наші, контрольовані свідомістю, не завжди є виразником того, що є в нашій істотності. При всій нашій щирості, і навіть глибоко пересвідченій щирості, вони часто фіксують лише те, що плаває тільки на поверхні нашої душі. Усе ж, що ще зріє в нас, усе, що навіть і дозріло, але не вийшло з підсвідомості, – все це ще не може стати здобутком слів. Так було й зі Смайлзом.

Він говорив одне, а глядячи на нього збоку, я не вірив йому. Не міг вірити. Бо, сам цього не знаючи, не усвідомлюючи ще, він був українцем, був козаком кожним атомом свого тіла. Бо все те українське, що з його предка Михайла Смільського було, що розпоршилося по роду вірджінських Смайлзів – все те якимось дивним шляхом спадковості сконцентрувалося в нащадкові.

Ні, я не вірив Смайлзові, бо якби повірив, то мусів би сумніватися у власних змислах. Я кілька разів придивлявся до нього так, що він не помічав мого слідкування. От, наприклад, як він співав з козаками. Він не розумів ще всіх слів, але його голос так певно йшов шляхом відчуття пісні, як це не могло б бути в жодного чужинця. Це бо співав не американець Майкл Смайлз, випадковий боєць за цю землю й нарід, але козак Михайло Смільський, що його душа виросла з цих звуків і темпу. Він дуже швидко навчився розгонистих степових танців, і коли б хто з вірджінців побачив, як він літає в танковому колі, – ніколи не признав би Майкла за нащадка річмондських Смайлзів. Я бачив його й у бою, цілого зосередженого на своїм кулеметі. Глибока борозна сторчма перетинала чоло, наїжувалися брови, руки впевнено водили кулеметом, як маляр велетенським пензлем. А там, де його очі втиналися в ворожу лаву, – там сік металевий дощ куль... І те грімке "Слава", що вилітало з його грудей, могло бути лише від козацького завзяття української душі.

Пам'ятаю, раз загін зупинився серед піль, у розлогій балці. Був вітряний день на початку червня. Один з тих незрівнянно прекрасних перших днів літа, що їх знає лише Україна. Хмари немов застигли на

небі білими купами. Трави й жита вигиналися незрівнянною грацією руху. Тонкий аромат квітучого жита тягнувся струмками через повітря... Така благодатність росту, безконечного щастя очікуваної плідності, повнота симфонії руху й шуму – здіймалися над країною, що не можна було не помітити їх і не зрадіти їм. Я випадково побачив Майкла. Відділившись від загону, він стояв на краю дубового гайку й роздивлявся по виднокрузі. Його чуб тріпався на вітрі, як високі межі трав, очі сяяли й обличчя світилося від внутрішнього вогню. Воно усміхалося до якоїсь дорогої істоти, що на хвилях квітучих жит мчить над цією землею, тулиться до трав, жартує з вітром і сміється, сміється злотою радістю блакитного неба. Так лише залюблений юнак виглядає свою милу, як тоді приглядався Майкл Смільський, козак з діда-прадіда подивляв предківську землю й не міг насититися її красою...

Одного разу Майкл почав мене розпитувати й про Смілу, звідкіль походив його предок. Він надіявся, що таки пощастить йому побувати там. А поки що я оповідав йому про це містечко. Про могили в його околиці, які бачили ще скитів, про його козацькі городища, тихий, майже нерухомий Тясмин, непроходиме Ірдинське болото... А Майкл, слухаючи мене, виглядав, як заблуканий син, що розпитується про давно покинутий батьківський дім.

Але знов приходили інші розмови, і Смайлз давав зрозуміти, що він тут лише чужинець, американець, тимчасовий повстанець партизанського загону, який нарешті таки повернеться до своєї Вірджинії. Та я не вірив. Бо бачив, як з попелу американської прерії знов зроджується Фенікс української душі...

Одного вечора ми зупинилися на нічліг у малому фільварку над Бугом. Загін довго планував напад на одне містечко, в якому лютувала виїзна комісія чека. Тепер ми були на шляху до нього. Напад хотіли зробити на світанку, коли охорона найміцніше спить. З нічлігу мали вирушити опівночі.

Фільварок був осторонь від головного шляху й дуже годився нам за вихідний пункт нападу. Була це невелика оселя. Два чи три довжелезні присадкуваті будинки, криті соломою. Порожні довгі стайні. Величезні стодола, старі скирти злежалої соломи. Усе це тяглося вздовж стрімкого берега Бугу, що кільканадцять метрів далі творив прудкі, глибокі вири.

Був дуже гарячий вечір. Потомлені денною спекою, певні у своїй безпечності, готові до нічного маршу, ми спочивали зараз же після заходу сонця, щоб бути свіжими на ранок. Всі лежали покотом між стодолами на свіжій траві, забезпечені лише незначними сторожами наблизьку. А воно сталося перед північчю...

Москалі таки вислідили наш табір і ще за світанку почали оточувати нас. А ми спокійно відпочивали. За гарячим вечором прийшла так звана горобляча ніч. З духотливим, майже нерухомим повітрям, зоряним небом і грізними блискавками далеких громовиць. Обтяжені втомою безпечно спочивали, а довкола втягувалося вороже коло. Виходу вже не було... Вільним шляхом залишили нам лише крутий берег, а доли бугськї вири... І коли сипнули ворожі кулемети, то сталося щось страшне. Очманілі від несподіванки, у півсні, гинули козаки майже безборонні. Билися лише невеличкї гуртки. Не було ані зв'язку, ані проводу, ані можливості скупчитися. Запалені скирти горіли в тихому повітрі, як велетенські смолоскипи, і в їхньому кривавому сяйві безнадійно відбивався наш загін.

Не було жодного сумніву, що все втрачено. Тачанки з кулеметами були захоплені в першу чергу, у багатьох козаків бракувало і зброї, і набоїв. Більшість кинулася врозтіч, але московський кордон забивав їх, як б'ють зайців, загнаних до польовничого кола. Лише кілька горсток боронилося зі стоділ, які москалі вже підпальовали. Декого взяли в полон, і їхня доля була гірша від долі забитих.

З кількома повстанцями я теж устиг замкнутися в стодолі. Але ми дали лише кілька сальв: з нами не було патронець. І коли стодола почала горіти, то ми висадили ззаду кілька дилів і кинулися наутіч. Нас привітав кулемет: ворожі чати стерегли всі закутки. Не було виходу: кожен мав сполгатися лише на власні сили.

Вискочивши зі стодолі, я кинувся до хат. Із задньої сторони одної з них була цілковита п'ятьма, бо туди не досягало світло палаючих ожередів. Але кулемет стрекотав десь так близько, що я мусів упасти під стіною. Я лежав у лободі, а зараз же над моєю головою кулі втиналися в стіну з огидним тьопанням. Глина сипалася на спину. Ані встати, ані лежати. На мить кулемет замовк. Я підвів голову й побачив, що кілька кроків переді мною приставлена драбина від височезної грушки кудись під солом'яну стріху будинку. Гадюкою я доповз до неї. Біля грушки був ще більший сутінок. Не пам'ятаю, як я вислизнув на драбину й миттю був під стріхою. Там чорнів отвір на сіновал. Без жодної думки я вховзнув до нього й уже був на піддашші. У глибокій п'тьмі я був зовсім безпомічний, але страх перемиг усі сумніви, і я поліз у глибину. Довкола було не сіно, а солома, майже під саму стріху. І я кертицею зачав запорпуватися в неї. По пояс, по груди, по вуха, з головою. А надворі вже догасав гамір бою. Звідтіля ще глухо було чути окремі вистріли, зойки, тріск вогню й крики. Нарешті все затихло.

Світанок мав уже наступити. Що діялося на фільварку? Та як про

це я міг довідатися, не зрадивши сам своєї криївки? І нарешті знайшов спосіб. Обережно, за кожним рухом прислухаючись до оточення, я почав поволі виповзати з полови, доліз по ній аж до стріхи й соломина за соломиною почав розгортати сніпки. Встромивши голову між розсунуті сніпки, міг добре вже бачити, що робилося переді мною, саме над стрімким обривом Бугу. Там якраз стояв ряд кількадесяти людей. Ні, не стояв, бо деякі покалічені сиділи, деякі поранені спиралися один на одного. Серце моє захололо. Це були ті, що попалися в полон. Тяжко було мені звіддала пізнавати кожного з них, поранених, посмалених, покалічених... Про те, навіщо їх тут вишикували, не могло бути жодного сумніву. Три кулемети, за якими сиділи шкіряні люди, стояли проти цієї лави смерті. Але полонені мовчали. Навіть покалічені не стогнали. І від їхньої мовчанки ставало ще жахливіше... Я ж цілком забув за себе і так натискав головою на сніпки, що дивуюся, як не вилетів на стріху.

Чого ж вони очікували? Присуду?... А з хати навпроти вийшло кілька осіб, мабуть, командантів цих шкіряних людей. Вони спинилися за одним кулеметом і попереду виступив якийсь семітський тип. Я бачив горбатий профіль, товсті губи й синяву недавно виголеного підборіддя. Він тримав у руці якийсь папір, і я чекав, що то буде присуд для полонених. Жид подивився в нього й звернувся до лави по-українськи. Кожне його слово виразно долітало до мене.

– Хто з вас американець Майкл Смайлз? Хай вийде вперед!

Думка про Смайлза мені не приходила в голову, і я не шукав його серед полонених. Яке ж було моє здивування, коли з лави виступив на два кроки вперед козак. Це справді був Смайлз. Обшарпаний, обсмалений, чорний, підтримуючи однією рукою другу, мабуть, поранену, він все ж стояв рівно перед лавою. Жид почав говорити спочатку по-англійськи, але після кількох слів перейшов зразу ж на німецьку. Що, мовляв, в останній мент з цього паспорту (він затріпав Майкловим паспортом) штаб довідався, що серед бандитів є американець. До цих бандитів він, Майкл, звичайно, пристав з нерозуміння, за що б'ється пролетаріат... Але щоб дати йому, мовляв, можливість спокутувати свою помилку, він пропонує Смайлзові перейти на службу революції. А революція не забуде ані його каяття, ані його вірної служби... Інакше його чекає доля цих бандитів. І жид показав на приправлені кулемети...

Козаки в лаві, звичайно, не розуміли нічого з жидової пропозиції. Але з того, як усі їхні обличчя були звернені до Смайлза, видно було, що вони здогадувалися, в чім справа. Можете уявити, що відчували ці присуджені вже до смерті істоти, бачачи перед собою людину, якій

давалося право вибору між життям і смертю... Навіть шкіряні люди дивлялися в Смайлза напруженим зором.

А Смайлз стояв рівно, ані рухом не виявляючи свого відношення до пропозиції чекіста. Не знаю навіть, чи він слухав її. Бо при перших словах жида на його обличчі заграв усміх, а очі задивилися до обр'ю за фільварком... Я тремтів від жахливого напруження і притискався головою до сніпків, щоб нічого не втратити з його рухів і слів. А Майкл мовчав.

– Ну, так відповідайте, – по хвилині даремної мовчанки крикнув жид. І додав нетерпляче:

– Що ви, американець, можете мати спільного з цими петлюрівськими бандитами ?

Майкл здригнувся, так ніби тепер лише дійшли до його свідомості слова чекіста. Але ще нічого не відповідав. Лише обернувся до відсудженої лави, яка без руху дивилася лише на нього. Це тривало хвилину, безкінечну довгу хвилину... Майкл знов обернувся до жида. Я зчув його повільні, виразні українські слова:

– Я не американець, а український козак, Михайло Смільський...

Потім поворот, два кроки назад і він знов стояв серед відсудженої лави...

Запанувала тиша. Страшна, передсмертна тиша. А жид шарпнувся назад і високим злим голосом не закричав, а впрост заверещав:

– Вогонь!!!..

Кулемети затріщали до лави...

* * *

– Я не пам'ятаю далі вже нічого, – докінчував Давид. – Опам'ятався десь аж ввечері, коли чекісти покинули фільварок. З розстріляних не спасся ніхто. Хто не загинув від кулі – залишився в бугському вирі... Десь там завершив колобіг свого роду український козак Михайло Смільський...

ВЕЛИКИЙ ЛУК

Уже більше чверть віку висів він над ватраном у Яхненків: великий папуанський лук з Нової Гвінеї.

Славний мандрівник, що з своїм козацьким розгоном до світу запізнівся вродитися на пару соток років, привіз його на Гетьманщину із своєї останньої подорожі. Незадовго до смерті він дарував його родині

Яхненків, з якою був зв'язаний глибокою приязню.

Він не хотів його віддати до жодного музею, куди без жалю й без втіхи збував свої записки й збірки. Бо цей лук був подарунком від ворожбита-папуанця, з яким мандрівник колись побратався. Лук був славною зброєю. Поголос про нього йшов колись по цілому Маклаєвому побережжі. Бо жоден лук не придбав своєму власникові стільки черепів, як цей. Тонким карбуванням була позначена їхня кількість на твердому, як ріг, дереві й перевищувала півсотні голів.

Та не лиш цим був славен Великий Лук чаклуна. Він ще передповідав смерть. Але смерть не старечого нездужання, не від хвороби, не в тіні приморського гайку. Ні, смерть бойову, войовничу: спис проти списа і кий на кий...

Тоді все одно, натягнена, чи ні, озивалася його й жильна тятива дивною нотою. Була це нота така глибока й повна, як жоден інший тон, людині знаний. І виходила вона ніби з безконечної віддалі, що всюди: нагорі й долі, спереду й ззаду, на небі й під землею. Вона нагадувала таємничо-повний тон великих океанських мушлів, що гудуть захованими в них голосами вічних предків. І коли озивалася – тоді плем'я знало: Великий Лук радіє з близького бою й тішиться з нового карбування...

У нового власника лук ані разу не загудів. Великий мандрівник безсило догасав на півночі, далеко від своєї соняшної батьківщини. Така ж смерть не торкалася Великого Лука...

Яхненки дізналися теж про цю властивість папуанського лука передповідати війни й смерть. Але віднеслися до неї насмішливо й скептично. І повісили його високо над ватраном, майже під стелею, щоб ніхто не міг досягти до нього.

Рід Яхненків був з тих старих козацьких родів Гетьманщини, де колись Великий Лук міг би бриніти безперестанку. Мабуть, будши нащадками легендарних "Ігрових воїв", гонилися Яхненки світами. Ворскла, Жовті Води й Полтава, Грінвальд і Сарагоса, Царгород і Відень – були тими етапами, на яких бігом віків зупинявся рід, шукаючи собі честі, а батьківщині слави. Нікими свідками їхнього минулого були їхні козацькі могили.

Своя слава проминула, а честь войовників залишилася. Було щось проклятого в цій честі, яка по інерції гонила рід і надалі по бойовищах слави чужої.

Семилітня війна, турецькі походи, Наполеонівські війни... Австерліц, Москва, Лейпціг... Усюди, де проходила чужинча слава, кривавився старий козацький рід. І нарешті загубив і сліди споминів

про своє славне українське минуле, не признаючись до нього ані в півсні родових легенд. Жив уже для нової, чужинчої, слави, вслухувався в її заклики до козацької честі й крові...

Останньою бойовою смертю в родині була загибель одного з них в окопах під Плевном. Але тоді ще Великий Лук не висів над їхнім ватраном. А опісля прийшли спокійні часи...

Нарешті в домі всі майже забули про дарунок великого мандрівника. Забута, запорошена, з обвислою тятивою й двома стрілами навхрест, висіла зброя над ватраном. Нічим не нагадувала про свою славу Великого Лука. Не бриніла ані разу. Були спокійні часи.

Лише одна стара Яхненчиха, мати господаря, пам'ятала ще таємницю, що її звів колись великий мандрівник. Але нікому з молодих не зрадила її. Сама лише часом задумливо оглядала дивовижну зброю.

Аж одної зими, коли від голови родини, полковника Яхненка, не було вістей з далекої Маньчжурії, Великий Лук прокинувся зі сну. Того вечора на дворі крутила заметіль, якої давно не зазнала околиця. Вона несамовито гула й висвистувала біля дому, вдираючись своїми голосами в кожна щілину вікон, дверей і коминів. Хльостала по шибках вітами вишень, термосила віконницями й зривала з даху спорохнявілі гонтини. А коли досягла апогея й зломилася перед домом столітню ялину, яка нізащо не хотіла схилитися перед нею, – тоді озвався й Великий Лук.

До реву й посвисту бурі вступила нараз рівна й грізна нута. Вона покрила всі голоси, що висвистували надворі. Ні, була їхнім звуковим тлом, широким і глибоким, як далеке море. Зібрана в кімнаті родина замовкла, збентежено вслухуючись у незнаний тон. А він наближався й віддалювався, міцнішав і затихав, підносився й падав, як гудіння далекого велетенського органу. І не можна було пізнати, звідки він об'являється й куди зникає.

– Лук, лук!... – закричав восьмилітній син полковника, показуючи вгору. І всі обернулися до стіни над ватраном. Один із цвяшків, на яких висіла зброя, мабуть, обірвався. Тепер у нестійкій рівновазі гойдався Великий Лук на одному гвіздку. Мовчки слідкували очі присутніх, як вихитувався він до темпу таємничого тону. Амплітуда розкиву зростала, як міцнішала й наближалася грізна нута. І щитом спадала, як спадав тон. Ніби чийсь могутній подув хитав по стіні дивовижним вагалом до модуляції дивовижного звуку.

І вже здавалося, що це сам Великий Лук бринить вгаданим знов тоном, розхитується в такт до власного бриніння. Мов зачаровані гляділи всі на цю гру звуку й руху. Аж поволі тон, загасаючи, стих. Лук хитнувся

й безвладно повис.

Усі сиділи мовчки, немов боячись порушити зняковілу тишу. Дружина полковника поблідлими устами порушила її перша:

– Де він? Де він?... Чом не пише?...

Вона почала вставати, але похитнулась і зойкнула. Свекруха підхопила її. Обидві жінки – мати й дружина – обнялися в тривозі за життя сина й чоловіка. Полковниці було зле... А за хвилинку гнав до міста крізь бурю й заметіль очайдушний верхівець. Поспішав за лікарем помагати прийти на світ новому воякові...

Тієї ночі мало хто спав на хуторі Яхненків. До висвисту бурі мішалися зойки родильниці. А в покої з ватраном стара Яхненчиха похапцем оповіла полковниковому братові, своєму другому сину, легенду Великого Лука.

Молодик лише знизував плечима. Це було поза його світоглядом. Він зняв зі стіни зброю, обтер порохно, натягнув з великим зусиллям суху жильну тятиву й пустив її. Лук видав лише ясний стрункий тон, цілком не подібний до того, що звучав раніше... Дурниці!... Галюцинації!... Бабські казки!... А в відчинених дверях стояла радісна, сяюча мати й сповіщала:

– Онуки!... Другий онука!... Як же радується батько! Як радується!

– Бачите, мамо, що цей лук віщував цілком інше, ніж ви казали. Він мені віщував небожа, онука, а братові сина! ...

І знов до покою вступило полковникове ім'я і причаяність безпеки, з якою він був там, далеко в маньчжурських снігах.

Так з бринінням папуанського лука ввійшов у життя Марко Яхненко.

Але про його батька не було відомостей. Аж занадто довго... Нарешті страшну звістку довідався першим брат: полковник загинув у кінному рейді до японського запілля. І сталося це, здається, тієї ночі, коли озвався Великий Лук...

Як не скривали все від жінки й матері, але нарешті й вони мусли дізнатися... Козацькі родини довго не бідькаються. Найбільше боліло, що зотліє десь дороге тіло без чесного похорону...

Але вже весною прийшло на хутір велике листування в англійській мові з урядовими перекладами. Прийшли й особисті речі полковника, дбайливо складені в малий пакунок, і його шабля. І з боєм та гордістю читала родина переклад японської реляції про смерть Маркового батька. Чесний ворог з пошаною й подивом висловлювався про хоробрість полковника, що сам один, покинутий вояками, боронився до останнього.

Він упав між кількома зарубаними самураями. Вороги поховали його як героя з військовими почестями і засвідчували родині своє співчуття й подив... Над незнаною їм ще козацькою честю...

Усе це сталося тієї таки ночі, коли бринів Великий Лук. Він не зрадив своєї слави...

А потім знов прийшли спокійні часи. Полковників брат зайняв його місце на чолі родової традиції, ставши теж вояком. До неї ж готувався й старший полковників син. Обидва чоловіки рідко бували вдома на хуторі. Один, коли дозволяла військова служба. Другий – коли дозволяла школа. А так хутір Яхненків, віддаль від великого міста, залишався королівством малого Марка.

Під доглядом двох жінок ріс Марко спершу одиноко. Як не близькі були йому мати й баба, але найкращим товаришем був він собі сам. Сам вигадуючи виграшки й пригоди, він не тужив за великою компанією приятелів. Між сусідніми хлопцями не мав їх. Але опісля справжній друг появилася. І була ним книжка.

Ледь навчившись читати, залізав він із книгою пригод до глибини саду й не чув, бувало, як збентежено гляділи й кликали його по всіх усядах. Він мандрував по далеких краях, брав участь у войовничих пригодах, звойовував народи й підбивав землі. Це його, Колумба, вітали бронзові люди Нового Світу; це він, Кортес, полонив Монтесуму; це над ним, капітаном Куком, справляли дикуни канібальську перемогу...

А вернувшись до хати, він з острахом здіймав зі стіни папуанський лук, стирив з нього порох і даремне намагався натягти жильну тятиву. Могутня зброя для могутніх рук. І безвслідно натрудивши дитячі м'язи, обережно вішав Марко зброю на старе місце. Він, зітхаючи, дивився на неї, і ніколи йому так міцно не бажалося бути вже дорослим і міцним, як у той мент. Він бо бачив себе струнким і сильним мужем, що, притиснувши ногою один кінець лука, влучає міцною стрілою в ворожу ціль.

Велика родинна бібліотека, занедбана й запорошена, наскрізь пролізла шашлями, таїла ще в собі безліч інших покладів. Їх усі відкривав Марко. Стягаючи з полиць якісь стародавні книжки, сіро-жовті від пороху й віку, подивляв спочатку хлопець чудернацькі літери, дивовижні вінієти, орнаменти й дереворити. З них гляділи на нього часом суворі гетьманські обличчя, часом митрополичі лиця, або веселі й лукаві козацькі Мамаї чи київські спудеї.

Здивовано розглядав ці старі, незнані йому речі Марко й ніс запитатися матері чи баби.

– Звідки ти це взяв? – була їхня здивована відповідь. – Лиши, поклади на місце, бо запорошишся!

Ось були їхні висвітлення на всі причаєні дитячі запити. Сам, не так розумом, як непомильною дитячою інтуїцією, доходив хлопець до розуміння тієї старовини. Це були свідки забутої батьківщини. Свідки українського роду, що колись був зрікся сам себе. Свідки, що століття ховалися в невиді забуття, не об'являючись нікому. І нарешті дозволили діткнути себе малій дитині. І ожили.

Читаючи першу сторінку півзотлілої книжки "Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана...", відчувала дитина легкий треміт. Але не жалю. Це був треміт несвідомої радості над ще далеким, але вже певним воскресінням "зацного рицера" – України.

На початку саме цього таємного процесу відродження української душі прийшла війна. І дядько, і брат відійшли на фронт. Ішли з радістю. Те, що відроджувалося в Марковій душі, було для них назавжди мертво. Знов тая ж родова вояцька честь заслоняла їм причини й наслідки їхньої вірності. За кого й за що йдуть класти свої голови – не думали. Бо не лише самі не знали, але вже від кількох поколінь була обірвана з їхньої душі листва українських традицій.

На хуторі стало ще порожніше й тихіше. Мати й баба жили лише в очікуванні листів від синів. На Марка менше звертали уваги. А він, мов сп'янілий, пив без перестанку із таємного джерела відродження. Тієї зими він переглянув усі старі книжки, і коли б хто міг подивитися до Маркової душі – здивувався б: у дитяче тіло повернула вже родова душа, хоч ще підсвідомо-дрімотна перед цілковитим пробудженням.

А навесні прийшли перші удари. Під тим самим Грінвальдом, де колись згинув предок, впали й нащадки. І брат, і дядько Марка пропали безвісти у гушавині пруських лісів, десь серед мережива мазурських озерець і болот...

Тоді від челяді почув уперше Марко легенду про Великий Лук: як Великий Лук сповістив родину про смерть його батька, як він народився бурхливої ночі, і як тепер знов Великий Лук гудів, як несамовитий, віщуючи смерть брата й дядька. Марко з новою цікавістю оглядав давно знану зброю, але через кілька днів Великий Лук зник зі свого місця над ватраном. Лише незапорошена дугаста пляма значила місце, де ще донедавна висіла дивовижна зброя. Як не допитувався Марко, що з нею сталося – але не отримував жодної певної відповіді. Великий Лук зник без сліду. Наступної зими Марка віддали до міста, до школи. І та переміна його душі, що започаткувалася на хуторі, завершилася в місті. І почала набирати чинної форми. А все те завершило чарівне, вперше втілене в звук слово Україна. Чим глибше сягав розклад давно вже мертвої імперії,

тим виразніше ставало це поняття: Україна. Воно висіло в повітрі, само злітало з уст.

Звук, легенда набирали форми. Форма жадала цілі. А ціль спалахувала нагло вибухнувшим полум'ям нації.

Марко був замолодий. Але, як усі самотні – зрілий не по літах. І мати й баба не впізнали хлопця. Так, ніби чужинець, син іншого племені й інших обр'їв з'явився додому тринадцятилітній Марко. Таємно зникли із стін портрети царів і з горища об'явилися суворі гетьманські обличчя в спорохнілих рамах. Жах матері й баби не був удаваний. Але не поміг. Хлопець завзявся, ніби в'їхала до нього стара "козацька лють". Перестрашеним жінкам кинув він до обличчя всю силу свого запалу. Немов справді стверджуючи стару істину, що сховане від мудрих відкривається дітям. І "мудрі" вступилися.

Тепер хлопець не мріяв уже про далекі виправи й пригоди. Його боліло, що замалий він і не може ще носити ані сірого жупана, ані шаблі, ані сидіти на коні, як новітні "зацні рицери". (Проте він спробував пристати до якоїсь козацької частини. Але його швидко відставили додому. І він дав матері слово, що почекає ще кілька років, аж кінчить науку. Затиснув зуби й чекав...

З півночі насунули хмари. Гетьманщина, роздоріжжя двох орд – північної й південної – встигла звоювати лише Дике Поле. Північ була сильніша. І тепер, загарблива й нахабна, сунула вона до родючого краю, несучи на вимін облудливі азіатські гасла.

Перші зудари прийшли на Гетьманщину. В околиці Яхненкового хутора йшли бої. На високій тополі вместились гарматна чата, подвір'я було повне ординарців, заклопотаний штаб не спав ночами, і пізно до ночі світилися вікна панського будинку.

У цій метушні Марко почувався як вдома. Він знав околиці, як свою кімнату, водив стежі по знайомих лише йому доріжках через ліси й поза околиці сіл. Він забув про день, про ніч, про весну. Відчував лише, як грає й шумить у нім відроджена українська завзятість.

Проти українців стояли на дорозі міжнародні бригади. Набрані з бувших австрійських полонених, головню мадярів, вони відзначалися нечуваною жорстокістю й ганебною підлотою озвірілих наймитів крові. Мадяри були з них найгірші. Вони нікому не давали помилування, злобні й кровожадні прислужники Москви. Було щось символічне в цім союзі двох народів: зійшлися, спізналися й порозумілися дві азіатські крові. Не було ганебності, яку б не зробили мадярські бригади. Так ніби Схід хотів наперед і назавжди помститися Заходові за свою азіатську підрядність.

Після довгих боїв в околиці хутір Яхненків мусів бути залишений. Як не боронилися козаки, але обхоплена з усіх боків частина нарешті підлягла. Довкола хутора замкнулося коло смерті, і оборонці склали зброю.

То був ясний теплий день ранньої весни. Сонце ласкаво пригрівало, далечінь голубіла, межі просихали й над ріллею тремтіли теплі повітряні хвилі. Але ніхто не помічав цієї краси. Серед крику жінок, мичання худоби й іржання коней догоряли запалені гранатами хуторські стайні, ще коцав десь далеко кулемет, а двір був повен стомлених, розгублених людей, що скидали на купу зброю.

У воротах уже стояли націлені до юрби чужі кулемети, озброєні чужинці ходили по двох між подоланими, щось кричали й лаялись своєю й московською брудною лайкою.

Але кількадесят оборонців таки замкнулися в панському будинку. Вони завалили двері, залягли за вікнами, виставили через віконця на піддаші кулемет. Перспективи оборони були сумні. Старий дерев'яний будинок під сухими гонтами спалахнув би, як віхоть соломи. Але нападаючим шкода тих скарбів, що їм мріялися в панському домі. А оборонцям треба було тримати в руках хоч власне життя. Почалися переговори...

Цих кілька годин непевності й напруження пролежав розпалений Марко біля кулемета, приправлений подавати стяжку набоїв. Він не боявся. Навпаки, його серце тремтіло незною досі радістю близького бою.

Переговори закінчилися умовою: оборонці склали зброю, їм підтверджено вільний відхід із хутора. Але Марка треба було силою відірвати від зброї. Бо хлопець мовчки вхопився за держала кулемета й треба було його пальці відтягувати один по одному.

Хлоп'яча затиєсть була останнім опором оборонців. З усіх закутків великого дому сходилися похнюплені мужчини до великих сіней і складали в куток на купу непотрібну зброю. Мадяри поки що поводитися чемно. Але не встиг ще останній покласти на купу свою рушницю, як великий озброєний відділ малярських вояків ввійшов до сіней... Почався грабунок.

Незважаючи на протести й опір, оборонців почали обшукувати й грабувати. Мадярська лайка, удари рушничними прикладами, зойки й протести змішалися в невимовний гамір. Червоне начальство кудись зникло...

Марко кинувся до льоху, де були сховані жінки й діти. Їх саме виводили. Мабуть, хтось показав на власниць маєтку, бо двох безборонних жінок вже стерегли два озброєні мадяри. Їх вивели нагору

й повели до окремої кімнати. Там почався допит.

Марко стояв між мамою й бабою перед кількома червоними мадярськими старшинами, що герготіли між собою своєю крикливою азійчиною. Вони перебігли очима по жінках і все тикали пальцями в Марка, що дивився на них з тією нескриваною ненавистю, на яку здібна лише дитяча душа.

– Де сховані гроші? Де дорогоцінності? Де срібло?...

Мати й баба мовчали, презирливо оглядаючи нахабну галайстру. Уже розмовляти з цією злодійською наволоччю було пониженням для їхньої гідності. Вони навіть дивилися не на них, а кудись понад їхніми головами. Туди задивився й Марко. Темний гетьман, міцно затискаючи булаву, косо дивився на знану йому, войовникові, сцену:

Горе переможеним!...

На всі повторені запити, на грубу лайку й погрози допитувані мовчали. Тоді один з мадярів прудко підвівся з вигідного фотелю й скочив до жінок. Однією рукою він схопив під горло стару Яхненчиху, другою Маркову матір й, стиснувши щосили, затряс ними, як осінніми яблунами. І довга, тріскача, злобна мадярська лайка порснула з його уст.

Але це тривало лише мент, бо вже втявся Марко з усієї сили в насильника... Що сталося з ним опісля – він уже не пам'ятав.

Марко прокинувся й хвилинку лежав нерухомо, збираючи докупи уривки притомності. Спробував поворухнутися й зойкнув від болю. Боліло все. Ціле тіло було мов потовчене. Але найпекучішим болем озвалися руки й ноги.

Марко лежав на долівці з закладеними за спину й зав'язаними руками. Ноги були теж зв'язані на двох місцях: під коліньми й долі. Зашморги були тугі, бо ноги цілком задеревеніли, а кожний рух руками спричиняв нестерпний біль. Він би, може, був легший, якби можна було хоч трохи стогнати. А так хлопець міцно зціпив зуби й якийсь час лежав, не ворухнувшись...

У цілковитій тиші, яка панувала в домі, не можна було нічого почути. У п'ятні – нічого побачити. Але вже звикле до невиді око стежило в сірому сумерку, що струмився із якогось отвору над головою. І Марко пізнавав уже, що він лежить у великій коморі, яка була на кінці сіней. До неї складали в домі всіляке старе непотрібне барахло. Сюди, побитого й зв'язаного, вкинули його мадяри.

– Але де ж мати? баба? що сталося з ними? Чому така тиша панує в домі?

І, шпигнутий в серце страшною дійсністю переможеного, хлопець, не зважаючи на біль, напружив тіло й сів. Уже не дбаючи на пекельну

муку, він без стогону підтяг під бороду коліна, досягнув зубами до мотуза й почав його перегризати. Нитка за ниткою піддавався мотуз, й швидко коліна були вільні. Зразу стало легше. Але найголовніше було попереду. Щоб увільнитися, треба ще було дістатися до зашморгів на руках і на ногах. Марко спробував з ногами, але дотягнутися зубами аж до стіп не було жодної можливості. Він пробував всіляко перекручувати тіло, але все було марно... Залишалися руки. І тут Марко застосував давно йому знану акробатичну штуку: лягти на підлогу горілиць і, вигнувшись дугою, вийняти зубами підложену далеко під шиєю монету. Тепер ця вправа придалася. Він присовгався по підлозі до якихось меблів, вперся в них ногами й почав вивертати зв'язані руки так, щоб підтягнути їх найвище до шиї. Страшний біль шмигав у клубках рук і ніг, але, не звертаючи на це уваги, Марко вигнувся дугою і, загнувши голову, зближав руки до зубів. Звивне хлоп'яче тіло витримувало страшну напругу й піддавалося цаль за цалем. Нарешті хлопець вхопив зубами мотузок й почав жувати його...

Було тяжко досягти такого неприродного положення, але ще тяжче утриматися в нім. Але він з надлюдським зусиллям рвав зубами волокна й навіть не відчував, як слина змішується з кров'ю із пораних ясен... І знесилений, майже непритомний, впав на підлогу, коли піддалося останнє волокно...

Руки стали вільні. Тепер було дрібничкою розв'язати ноги. Марко зараз спробував встати, але затерплі ноги не хотіли стояти. Він почав їх розтирати, й аж кусав до крові губи, щоб стриматися від стогону при тому почутті, як оживають затерплі ноги...

Хлопець був вільний. Але що робити далі – не мав ще жодного плану. Та перш за все натиснув на двері. Вони подалися. Його не зачинили. Це сповнило Маркове серце радістю. Він поволі-поволеньки, щоб, боронь Боже, не рипнути, відчиняв двері ширше й ширше та міг оглядати весь коридор. Біля дверей до великого залу, куди вдень зігнали полонених у домі, стояв стіл, а на нім ясно світилася лампа. Вигідно розлягшись у фотелю, спав при столі вартовий маляр з рушницею. У кінці коридору виступала з п'єтми складена купою зброя оборонців дому. Крім вартового, на коридорі не було живої душі. Тиша панувала домом. Спали переможці й переможені, грабителі й ограбовані...

Що робити? Якби була при руці яка-будь зброя! Але страшно було пускатися через цілий коридор до складеного в кутку арсеналу. У коморі ж не було нічого, крім старих стільців, постелей, столів і інших спорохнявілих речей. Хоч би міцна палиця! Опаморочити сторожа, випустити з зали в'язнів, напасти на поснулих малярів... Хлопець аж

затремтів від перспективи бою й перемоги... І в сірій невиді комори почав навпомацки шукати якої-будь зброї. Він дотикав стін, запрошених столів, образів і не знаходив нічого. Він ліг на підлогу й поповз на животі під постілі, соваючи руками по густому поросі. І нарешті намацав якийсь довгий, тонкий дрючок. Він витяг його зовсім, посунув по нім руками й майже скрикнув від радості. Це був лук! Папуанський лук, колись таємно так зниклий і тепер у найвищій потребі знайдений.

Не пам'ятаючи себе від радості, засунувся Марко знов під постіль. Там були й обидві стріли. Він встав, притиснув лук одним кінцем під стіну й спробував натягти тятиву. О, тепер він був міцніший! Жильне око загачилося за другий кінець і тятива нап'ялася.

Тремтячими руками поставив Марко лук перед собою. І переляквся. Чи то від хвилювання розтьохалося йому серце і кров кинулася до голови; але здалося йому, що тятива сама затремтіла й загула. І цей звук був низький і глибокий, як жоден інший знаний йому звук... З калатаючим серцем, переляканий, стояв хлопець, притискаючи до себе з усієї сили дивовижну зброю, затуляючи її руками, щоб затамувати грізне гудіння. Так хвилинку стояв він збентежений, згадавши колишнє оповідання. Але гудіння як раптово піднеслося, так раптом замовкло... Може, це був і не лук, а на далекому фронті передранкова гарматна канонада!

Марко вже не вагався. Він знав, що має робити. Знов обережно почав розчиняти двері й прислуховуватися. Але було тихо, як і раніше. Вартовий спав так само, тримаючи рушницю між коліньми, закинувши голову на високу спину фотелю. Його розхристаний мундир відкривав порослі чорним волоссям груди, що рівномірно віддихали.

Марко притиснув лук спідним кінцем до порогу, підпер виставленою вперед лівою ногою, поклав стрілу. Він цілим тілом відхилився назад і почав натягати тятиву. І якби так, напружено-зосередженого, з бойовим полум'ям в очах, побачив його папуанський чаклун, він був би гордий, що славна зброя попала до таких войовничих рук...

Придалися дитячі вправи в стрілянні. До мадяра було біля десяти кроків. Нап'яту тятиву вже не можна було втримати. Маркові зійшовся світ лише на вістря стріли, що запірилася у ліве підгруддя. Він пустив...

Мадяр лише стріпнувся... А Марко вже був біля нього, вже тримав у руках його рушницю і відчиняв двері до зали, де один на одному сиділи й лежали обеззброєні козаки...

Захоплені у півсні, але відчуваючи невідкличний кінець, мадяри боролися як скажені. Але ще більш оскаженили козаки. Крик, стріли й вогонь ступали до весняного неба. Помилування не було нікому... І

нарешті запалений старовинний дім горів, як велетенська свічка серед тихого весняного ранку. Під його згарищами залишився цілий малярський червоний курінь... Дух Великого Лука повернувся до країни предків з величним почотом...

– Цю історію розказував мені, – докінчував своє оповідання Давид – молодий Марко Яхненко. Невдовзі перед тим, як одійти в останню партизанку. Щоб не повернутись.

РОКСОЛАНА

Кажуть, що якийсь французький маршал завжди носив при собі "залізний запас" півсотні золотих дубльонів. Вони були призначені тим, щонайменше двом, воякам, які б при бесіді зовсім не згадували жінок. Підсідаючи до вояцьких гуртків, маршал вислухав безліч усляких балачок. Але його дубльони так при нім і залишилися...

Шкода, що не заходив він на наші збори. Дубльони були б наші. Лише не сьогодні.

– Я думаю, що історія Роксолани, – взяв слово до розмови наймолодший з нас віком, але найстарший член клубу, – є вимислом значно пізнішої доби, ніж коли вона могла статися... Так мені якось здається...

– Чому ж вам так якось здається? – голосом без ніякого забарвлення обізвався Давид, навіть не обертаючись до молодика. Цей його тон часто вибивав прелегентів із колії. Але юнак не дався:

– Так! Коли я думаю про тодішню Роксолану, українську бранку, що, продана ясирем до Царгороду, стала султаншею, то мені здається, що вся історія про неї лише вигадка. Бо ніби зробившись по вірі туркинею, матір'ю султанят, ворогів свого народу, вона все-таки, мовляв, залишилася в душі українкою. Нібито перед своїм чоловіком вона завжди ставала в обороні батьківщини й своїх колишніх одновірців-земляків... Не розумію...

– Чого ж ви саме не розумієте? – знов тим самим тоном обізвався Давид.

– Я не розумію, як могла вона стати султаншею... З наказу, з примусу... з гвалту!... – почав запалюватися юнак.

– А хто це вам казав, що з наказу, примусу, гвалтом?... А може, цілком добровільно, радісно, з любов'ю... – холодні, рівні Давидові слова капали, як вода, на розжевлене залізо.

– Ну, добре! Хай навіть і добровільно! Але, як могла Роксолана до тієї добровільності дійти? Бо ж як вона могла забути ніч, коли люди

її чоловіка, хай і султана, спалили її дім, пробили списом матір, звалтували сестер і задушили арканом батька? Хіба це забувається?... А як могла забути шлях ясиру через Дике Поле?... Ті покривавлені ноги, потріскані від нагаїв плечі бранців, безумні очі бранок?... Чи ж у звуках султанових поцілунків не чувся їй тріск грудей, що їх пробиває турецький спис?... Чи ж власна дитина, султанове байстря, ніколи не пригадувало їй тих малих – менших з її роду, побитих на згарищах поруйнованих сіл?... Чи не здавалося їй, щасливій матері султанських дітей, що ось вона плекає в них найлютіших ворогів свого народу... Та що говорити! Не можу я зрозуміти одного: як могла вона забути й примиритися?...

Юнак схвильовано зупинився. Дуже, видно, близько торкалася його ця тема. Але Давид уже обернувся й пильно дивився на запалене обличчя юнака.

– Ну, і... – підштовхнув він його. А в голосі вже затремтіла цікавість.

– Коли я говорю, що не розумію, то маю на увазі двояку поведінку Роксолани, порівнюю її з нормальною людиною. Що таке нормальна людина? Не будемо сперечатися за абстрактну дефініцію. Але нормальна людина – це, наприклад, така, що, скажемо, в однім листі не засилатиме повідомлення про... смерть своєї матері й власне весілля! Розуміється? Через це й думаю, що таку Роксолану, – на два боки добру: туркам і українцям, Христові й Магометові, – видумали значно пізніше... Мабуть, ті, що самі були в Роксоланинім положенні... Вигадали, щоб виправдати самим собі свою власну поведінку... Я гадаю, що це сталося в тій добі життя нашого народу, коли на місце суворих чинів нашої історії почала заповзати безплідна медитація. За нею, світовими шляхами, присунула психологія й самообсервація та зачали поволі витискати з життя розуміння безкомпромісовості. Вони то в оцінці життєвих подій взялися відогравати невластиву їм роль. Бо з великих аналітичних засобів стали обезвольюючими знаряддями людського духа. Це знаряддя часом не знає меж. Замість того, щоб лише розділяти складники для легшого пізнання, воно їх розжирає, нищить, обезличує... Тому ми, дивлячись на таку Роксолану, ставимо себе на її місце. Тому ніби можемо собі з'ясувати її душевні процеси... І ось у нас уже знищена гострота аналізу, ми вже безсилі її осудити, ми безцільно бідкаємося над її долею й виправдуємо її, як, може, б це робили самі над собою... Тому, я гадаю, що на початку лише тої доби нашої історії, яку я назвав би двохміральною добою компромісу, могла створитися легенда про Роксолану, українську жінку з двома покривленими душами...

Юнак замовк, переходячи по нас очима. Мовчали й ми. Мене вразило, як просякнув він Давидовими поглядами.

– Я беру слово, – спокійно обізвався Давид і обернувся до молодика.

– Хочу підкреслити, що з провідною вашою думкою цілком погоджуюся. Хоч ви знаєте, що мені все приємніше не погоджуватися. Але мушу признати, що маєте рацію, не розуміючи примирення Роксолани-бранки зі своїм положенням, хоч би й султанші. Але смію звернути ласкаву увагу зборів на один момент вашого нерозуміння Роксоланової поведінки. Саме тим, що ви її не розумієте, ви самі впадаєте в оте зачароване коло висвітлювань і з'ясовувань, яке так гостро відкинули й відбили. Ось самі ви вже зачаровані тим процесом аналізу, який вам так не подобається, але за яким і ви тужите, бо в чомусь непевні. А тому теж щось хочете з'ясувати... Через це дозвольте мені докінчити цю історію з Роксоланою за вас?

– Дуже прошу, пане голово, – радісно обізвався молодик. І кожен з нас додав мовчки якийсь рух згоди.

– Я не буду вам нічого з'ясовувати у цій справі. Роксолана зі знаної легенди жила давно. Хай же її висвітлює легенда. Я ж говоритиму про дійсність. Про модерну Роксолану, модерного султана, про нашу живу сучасність. Що ця подія сталася в ті роки нашої боротьби – це надає їй більшої життєвості. Бо то була доба, в якій випробовувалися характери. На майбутнє. Усе непотрібне відійшло. Досвід, традиція й воля залишилися назавжди...

Так ось, панове, впродовж одного дев'ятнадцятого року змінив я кілька професій. Усе було непутяще. Але так десь на початку року був я прийнятий до залізничної служби. Став магазинером на одній великій залізничній станції. Доглядати було що. Станція знаходилась недалеко від фронту воєнних подій, її магазини були повні всіляких засобів. Війна багато спотребувала, демобілізація розшарпала, рознесла, розікрала ще більше. Але лишилися ще дуже багато. Ці залишки вже dokonувала революція. Усі революційні влади, які захоплювали цей залізничний вузол, перш за все брали на обрахунок склади матеріалів, роблячи мене відповідальним за їхнє збереження. З непевними помічниками й злодійською сторожею я марно бився, щоб зберегти нам хоч рештки цих великих засобів.

Це мені не завжди щастило. Всілякі комісії в першу чергу арештували мене. Опісля ставили свою сторожу, на день або два. А нарешті вибирали все найкраще й або відвозили, або продавали, незважаючи на жодні протести. За протести ж можна було висіти.

Моїм безпосереднім шефом був молодий інженер. Війни він не зазнав, бо був залишений при залізничній службі. Був працьовитий, енергійний, рішучий. Гарний тип мужчини й людини. Ми з ним знали, навіщо й для кого мусимо берегти склади, й усю свою енергію й хитрощі мобілізували на це діло.

Мій інженер ніколи не мав часу. Праці в нього в тій добі було досить. Але для одної речі в нього все вистачало часу. Начальник станції мав двох доньок. У старшу з них мій шеф був закоханий. Вони були варті одне одного. Перш за все пасували зовнішністю. Таких красунь, як його наречена, мало було в околиці. На них радісно було дивитися, коли вони де-будь з'являлися удвох.

Є люди, в яких закохання ніби підломлює життєву енергію. Вони стають мрійливо-сонними, зітхають, блукають думками десь у безвісті, стають непридатними до життя. Інші ніби перероджуються. З них випромінюються якісь життєві промені енергії й волі, що просвітлюють усе їхнє оточення.

Мій інженер не переродився, а лише ніби многократно помножив свій життєвий потенціал. Сила і радість життя так і порскали з нього. Не знаю, як закохання подіяло на його наречену. Але кажу вам – вони обоє виглядали, як боги. І коли я зустрівся з ними – мені часом здавалось, що з їхніх очей прискають іскри. Це була дійсно пара, яку зрідка парує мудра природа, щоб показати решті живих усю глибину й красу досконалого кохання.

Так мені принаймні тоді здавалося.

Саме на початку провесни з'явився на станції якийсь революційний штаб. У першу чергу взяли "на учот" мої склади й поставили біля них свою варту. Я в ентій раз мусів вислухати революційний тарарам моїх обов'язків і наслідків їхнього невиконання. Усе було, як завжди. Я очікував, що, грабанувши досить з народного маєтку, штаб за який тиждень вибереться геть. Але помилився, начальникові штабу не хотілося вирушати.

Цей бувший старшина регулярної московської армії, ставши більшовиком і комуністом, міг сміливо конкурувати з моїм інженером щодо зовнішніх якостей мужчини. Певний у собі, як кожний розвезений жінками джигун, він звернув свою пильну увагу на наречену мого інженера. Він почав заходити до канцелярії, де вона працювала, він усюди сам "стромлявся" їй просто ввічі.

Мій інженер навіть не захмарився. Він знав про залицання москаля, як знала про це ціла станція. Зрештою, москаль і не таївся. Та всім було ясно, що він не має ніяких шансів. Я принаймні був

глибоко переконаний, що його намагання зайві й безцільні. Як могла проміняти, як могла навіть подумати проміняти свого нареченого та гордовита красуня? Проміняти ще й на ворога свого народу. А я мав усі підстави рахувати її в курсі тих справ, які в'язали мене з її нареченим.

Здається, що й начальник штабу нарешті зрозумів свою невдачу. Бо раптом перервав усі свої залицання. Що сталося між ним і нареченою мого інженера – я не знаю. Але тоді вперше я бачив свого шефа в люті.

– Ну, тепер уже цей штаб покотиться під сто чортів, – думалося мені. Та я не знав ще московської вдачі. Як грім з неба вдарили мене одного ранку оголошення військового стану над містом і околицею. Разом з ним вивішено в найсуворіших тонах складене розпорядження здати до штабу всю зброю. Термін призначався до вечора того самого дня. Хто б не здав цієї зброї, буде – після обшуків на другий день – поставлений перед військовий трибунал. Йому загрожував розстріл.

Я не зрозумів зразу мети цього розпорядження. Таких розпоряджень ми бачили вже перед тим багато. Успіх їхній був вельми незначний. Зброї не зносив ніхто і ніде її не знаходили. За себе я не боявся, бо мав право в службі носити зброю. Але чомусь мені прийшло до голови, що цей наказ спеціально для когось виданий. Для кого саме – я зрозумів на другий день.

Уже ранком цього другого дня прибігли до мене повідомити, що з наказу начальника штабу був переведений трус у мого шефа. У нього знайшли рушницю, револьвер і бомбу. Трус робили в неприсутності самого інженера. Він був десь у роз'їзді. Я не знав, на якому місці свого великого району міг він знаходитися. І мене стиснуло за серце.

Я кинувся до начальника станції. Він теж був занепокоєний. Я просив його дати телеграми по лінії, щоб якось попередити свого інженера: він не смів уже з'явитися сюди. Все було марне. Наші старання залишилися без наслідків. Бо, не діставши жодного попередження, він увечері з'явився додому й зараз же був арештований. Рано мав бути над ним суд.

Тепер ціла тактика підлого москаля мені була ясна. Він вигадав цю ганебну гру зі станом облоги й зброєю. Та це вийшло ще огидніше, ніж простий, тоді звичайний розстріл "у порядку червоного терору".

Але на огірчення не було часу. Інженера треба було рятувати. У першу чергу як голову нашої організації, великого патріота. Я пішов до штабу сам. Але начальник штабу не дав мені й говорити. Я не пізнавав його. Увесь зовнішній блиск культури й людяності зліз із нього. Він шипів люттям й сичав як гад, гостро й ненависно:

– Закони облоги ви знаєте. Я їх міняти не можу. Моє розпорядження про видачу зброї не було виконано. Нічого не можу зробити. Суд скаже

своє слово.

І з студеного сичання раптом вибухнув вулкан злости:

– А зрештою це буде наукою для вас, хахлів? Советський суд повчить вас "самостойности"!

Це вже була недвозначна погроза. Хоч я був певен, що він ще не знає про нашу організацію, але інтуїція ненависті підказувала йому, що "хахли" не сплять. Далі просити - було б лише пониженням.

Я вийшов із дверей. За ними вже чекали начальник станції з жінкою. На вислід їхнього прохання я не чекав, бо знав його, а побіг лише до їхньої хати. Наречена мого інженера була вдома. Вона сиділа з сестрою в кімнаті. Сестра була заплакана, а вона сиділа як кам'яна й гляділа невидючими очима. Я говорив до неї, але вона не обзивалася. На ній нічого не було знати, крім скам'яніння. Такого стану я не бачив ще ніколи. Прийшли батьки. З їхніх обличч було видно безмежний одчай. Ми нічого не говорили. Вона зрозуміла, бо, не міняючи пози, запитала:

– Можна до нього?

– Ні, – глухо відповів батько.

Знов важка мовчанка оп'яла нас.

– Лишіть мене саму, – обізвалася вона до нас.

Батьки стрепенулися перелякано, а вона додала просто й рівно:

– Не бійтеся. Я собі нічого не зроблю. Але лишіть мене саму.

Я вийшов пригноблений і ніби побитий. Тієї ночі я не спав. Я бігав по кімнаті, і мій мозок працював шаленим темпом над темою: визволити інженера. Нічого не можна було вдіяти. Нічого. Не було часу, не було людей...

О сьомій годині ранку я був знов у штабі. Мене не впустили. Суд уже зібрався. Я ходив сам по доріжці під парканом будинку, де відогравалася підла комедія, і хвилини мені зупинились. Ці ж півгодини – були як рік.

Нарешті, брязкаючи острогами, з шаблями в руках, вивели кати мого інженера на ганок. Я кинувся до нього, але мене відштовхнули. Він же стояв блідий, але спокійний і на мій погляд одчаю лише низав плечима. Це був кінець.

Його вели москалі геть по доріжці, я дивився за ним услід, і не помітив, що начальник штабу стоїть переді мною. Він був якийсь сіро-зелений в обличчі, але тримався байдуже:

- Трибунал виконав свій революційний обов'язок. Розстріл. За дві години, там...

Він махнув рукою до парку, круто повернувся на закаблуках і пішов геть.

Я знов кинувся до начальника станції. Він був на службі, але жінки вже зрання пішли самі просити до штабу й ще не повернулися. Я не знаходив собі місця й побіг за ними. Вони йшли назад. Мати й сестра – як дві Ніоби. Лише наречена інженера рівна, ще більш кам'яна, як учора, з невидючими очима й механічними рухами.

Я наближався до них безпомічний і безпорадний, не знаходячи в себе перших слів. І тут мов життя вдарило по нареченій мого інженера. Вона спинилась, озирнулась, ніби прочуявши лише в цей мент, і, прудко обернувшись, швидко пішла, майже побігла назад.

Ми остовпіли й не зараз кинулися за нею. Вона ж поспішала й уже знов була перед помешканням начальника штабу. Мати й сестра щось їй кричали. Здається, гукав і я. Але вона навіть не обернулась. Сторожа біля дверей не хотіла її пускати. Але це тривало лише хвилинку. Вона штовхнула вояка й зникла за дверима. Даремно мати й сестра намагалися дістатися за нею. Москалі їх мовчки підштовхували, і вони стояли коло плота й трусилися від стриманого плачу. Я стояв біля них, не маючи змоги їх залишити, і безсилий що-будь робити. Скільки там пройшло часу – я не знаю. Але на ганок вискочив якийсь революційний тип, підбіг до нас і подав мені складений лист паперу. Жінки кинулися до мене. Та ми помилялися. Це був лише підписаний начальником штабу дозвіл для мене, лише для мене, побачитися з в'язнем. Це були вже наслідки.

"Революційний тип" – інакше не можу назвати того осібняка – якусь мішанину з робітника, вчителя й сектярського проповідника, – повів мене до будинку. Жінки вчепилися до мене, бажаючи йти теж. Але сторожа їх знов не пустила. І вони залишилися біля воріт, а я пішов зі своїм провідником далі. Ми обійшли цілий великий дім, колишні репрезентаційні покої, і увійшли додому з другого ходу. У колишній прийомній, на обідраній канапі сидів мій шеф. Два конвоїри чаділи махоркою й дивилися байдуже на загорошене оточення.

Він побачив мене і встав. На лиці його не було пізнати нічого. Усміхаючись, подав мені руку, і від цього стиску мужньої руки холод свідомості торкнувся мого серця.

– Маєте п'ять хвилин на балачку, – виступив ззаду провідник.

Він витяг годинник і відступив. А п'ять останніх хвилин, панове, це і мало і... дуже багато. На дрібні речі мало...

З легкою усмішкою дивився на мене інженер. Потім почав говорити, і голос його звучав рівно і твердо, але якось ніби здалека:

– Ви мене не забудете?

– Ніколи!

Я зрозумів, що він хотів цим сказати.

- Добре. Цього мені досить. Я близьких, ви знаєте, не маю. Що вам віддадуть – візьміть собі. Йй – він спинився і на хвилинку замовк – скажіть...

- Не смієте говорити по-хахляцьки! Не смієте! – раптово заверещав "тип". – Я не розумію вашого "мові"! Говоріть "па-рускі".

Цей вереск ніби вразив інженера. Він випростався і гукнув на типа:

- Мовчати, хаме! Говорю, як хочу.

Тип заверещав, запінився, конвой підскочив до нас, мене схопили за руки й виштовхнули в двері. Але за собою я ще почув міцний голос:

- Не забудьте!...

Тип вибіг за мною.

- Ага, змовлятися. Бандіти, контрреволюціонери, мазепинці! І вам пора б бути з ним разом!...

Я лише обернувся, плюнув і пішов геть. Жінки чекали на мене. Коротке й безнадійне було моє справоздання. О десятій годині присуд мав бути виконаний. Не допомгла наречена, яка ще досі не вернулася.

До десятої години залишалось вже небагато. Я, хоч був певен, що помилування не буде, але все ж чогось чекав. Чекали ми троє, приковані до плота, під байдужими поглядами вартових москалів. Вулиця ж не була вже порожня. Здала, цілком здала стояли боязкі гуртки й боялися підходити до нас трьох. Ми були немов проказою позначені, страшні оточенню своєю близькістю до смерті.

І нарешті все стало звичайним і простим. Бо є межі нашому напруженню, межі, за якими піднесення вражінь вже не викликає жодної реакції. Я вже досяг того порога. З десять озброєних москалів пройшло доріжкою парку до заднього входу дому. А за хвилинку показався мій інженер, оточений катами. Він обернувся, побачив нас, хотів спинитися і, мабуть, щось крикнути. Але удар прикладом у спину майже звалив його з ніг. Він тріпнувся вперед і, відштовхнутий конвоєм, пішов по доріжці в глибину парку.

А нареченої не було видно. Не було видно й начальника штабу. Стара мати щось зрозуміла, бо лише зойкнула:

- Де ж вона?! – і покотилася долі.

Я кинувся її підносити, до нас таки підбігли відважніші з густої вже юрби, яка зібралася на краю вулиці. Врешті мати трохи очуняла, але сальва з глибини парку знов кинула нею об землю...

Як це все скінчилося – зайво говорити... До вечора я сидів у начальника станції біля цілої родини. Лише старшої не було й досі вдома...

Ми сиділи, мов задубілі. Вже смерком, лише мовчки стиснувши

руки всім, я повернувся до себе. Засвітив свічку, узяв наплечник і револьвер та подався через городи геть за місто...

Давид замовк, ніби скінчив своє оповідання. Але почувлися невдоволені голоси:

– Це все? Де ж тут Роксолана? Що сталося з ними?...

– Я ще не скінчив, – обізвався Давид, як затихло зворушення. – До міста я вернувся переодягнений через два тижні. Тоді бачив і наречену мого інженера. Штаб саме вирушав з міста. У гарному повозі сидів начальник, веселий і сяючий, а біля нього така ж весела і, здавалося, навіть балакуча наречена мого покійного шефа...

– Не може бути!... – вирвалося з кількох уст слухачів.

– І я тоді не вірив своїм очам і думав, що не може бути цього, – спокійно продовжував далі Давид. – Але чому власне не може бути?

– Як? Лише за два тижні? За два лише тижні? – поволі перепитав схвилюваний голос юнака.

– Егеж, егеж! За два лише тижні – як завжди рівно відповідав Давид. – Таж у легенді про Роксолану, султанську бранку, нічого не говориться про часову дистанцію, яка ділила нещасну українську дівчину від щасливої турецької пані. Мабуть, не була та дистанція довша, ніж для модерної Роксолани... Га? Як же ви думаєте? – І в голосі Давида зазвучала іронія.

Та ми, здається, нічого не думали. Лише хтось з нас знов висунувся з запитом:

– А не знаєте ви, часом, що з цією Роксоланою сталося?

Давид відповів запитанням:

– Знаєте ви Четверне?

Більшість з нас знала це мальовниче село. Серед родючої подільської рівнини лежить крута, прекрута балка з стрімкими стінами. На дні велике село, укрите в гущавині садків.

– Отож на виїзді з Четверного, – доказував Давид, – ми закопали увесь цілісінький штаб. До одного!...

– А Роксолана? Роксолана?

– І Роксолану теж...

Був кінець зборів. Усі вставали до відходу. Молодик ще заговорив:

– Я зрозумів вас, пане голово: не висвітлювати, а реагувати... Ось сенс життя!... Так?

– Висновок не злий. Найкраще ж у нім те, що ви його зробили самі, – спокійно обізвався Давид.

МІНЕРВА

С. Х - в і

Ще того весняного вечора, року Божого 1750, з'їжджаючи в почоті полковника Вишневського з закарпатського нагір'я до Угорської рівнини та побачивши далеко на обрії Токайську гору, – відчув нараз Григорій Савич Сковорода, що він у Токаї довго не затримається.

Вдивляючись здаля в трикутник злиття Ляториці й Бодриги, де в серпанку передвечірньої імли маячіло місто, пригадав собі Григорій Савич, що це почуття тимчасовості було охопило його вперше перед багатьма роками. Це було такого ж весняного вечора, коли він, натхненний жадобой знання юнак, ступив із тремтінням серця на зелене подвір'я Київської Академії, від якої очікував, що ось-ось одімкне йому всі двері від скарбниці знань і чеснот. Але нічого з тих надій не справдилося, і мав рацію таємничий голос, коли шепотів йому тої хвилини: "Не тут, не тут..."

Цей же самий голос торкнувся знов душі за два роки пізніше, коли, покинувши Академію, подався він до "Північної Пальміри" – Петербургу і з-під повсті кібітки побачив, мов тую острогу, гострий шпиль адміралтейства. Той голос дуже вразив його. Бо ж він з такою радістю залишав був осоружні стіни Академії та подався в широкий світ. Ні, передчуття таки мало правду, бо швидко переконався придворний співак, що не серед петербурзької імли, не під зеленкувато-синім небом півночі, не в ласці чужої цариці й відчуженого гетьмана знаходиться тая життєва вісь, якої так палко прагне його душа.

І ось він назад повернувся до Академії, ще раз чув той сам голос остороги, щоб по-друге покинути свою "Альма матер" і податися нарешті до чужих земель. Приймаючи пропозицію полковника Вишневського їхати як перекладчик з царською місією за кордон, – чекав з тривогою Сковорода, що ось-ось озветься в нім знов знаний внутрішній голос і нагадав своє осторожливе: "Не тут, не тут!..." Але нічого не сталося й він з радістю вирушив у далеку путь.

Одразу, на перших кроках по тих землях Священного Римського Цісарства, через які йшов шлях місії, очікував Сковорода, що побачить новий, інший світ, радісніший, ніж у себе вдома на Україні або й на Московщині, де "багатому кланяються, а бідного зневажають, неукві дають нагороду, а вислуга годується жебрацтвом, розпуста пеститься на м'яких перинах, а невинність томиться за ґратами".

Та ніякої особливої різниці між чужиною й батьківщиною не

помітив одразу Григорій Савич. На перший погляд, йому навіть здалося, що тая чужина і бідніша, й сумніша, ніж його Україна. А сталося так тому, що дорога місії йшла через Червлену Русь, захопила глухий кут Польщі, а після пішла серед буйної природи забутої Богом і людьми Угорської Русі.

Але своє розчарування він ще скривав. Європа – велика, й серед багатьох королівств і народів знайде таки він можливість пізнати мудрість, справедливість, всі чесноти життя, що роблять людей достатними, щасливими та розганяють темряву, гноблення й визиск... Не озивався й голос остороги, ніби підтримуючи надію, що все бажане знайде він за цими кордонами, які так давно прагнув переступити. Тому й радісно виїхав Сковорода до Токаю, але коли той голос озвався знов, – то видалося йому місто чужим і байдужим.

Та день за днем утівав од приїзду до Токаю, а Григорій Савич потрохи втягувався в свої обов'язки. Бо не так дяківські повинності при старій Токайській церкві, як її царська влада передала для вжитку місії, як перекладчицька праця відбирали від нього багато часу та уваги й не лишали місця для інших думок.

Місія Вишневського була вислана за кордон для закупна вина для царського двору й православних церков, а також, щоб узяти в оренду російського уряду кілька славних токайських винниць. Це вимагало від Вишневського багато турбот, розмов, оглядин, торгів, умовлювань і відвідин, при яких товмачем завжди мусив бути Сковорода. Бо зі своїм знанням лише французької та московської мови, почував себе Вишневський цілком безпорадним серед того многоязичного Вавилону, яким видався малий Токай навіть і поліглотові Сковороді.

Стало чимось звичайним, що одної й тієї ж години мусив часом Григорій Савич перекладати й галасливий потік слів токайського жида, в устах якого знайома німецька мова здавалася чудернацькою плутаниною й кучеряві латинські періоди освіченого угорського шляхтича, й віденський діалект присланого до місії з Відня урядовця. Доводилося часом зібрати й розгублені знання й старої гебрайщини, але найчастіше доводилося перекладати з тої, йому здавалось мішанини слов'янських і угорської мов, серед якої пізнавав він усі первні всіх слов'янських мов, але свого "язика малоросійського" найбільше.

З Вишневським довелося об'їхати Сковороді цілий довколишній край, подивляючи славне Токайське винарство, оглядаючи орендовані винниці та приглядаючись до людей, звичаїв і природи Токайської околиці. Опинившись за містом, брудним і по-жидівськи метушливим, переносився враз Григорій Савич у свої рідні Чорнухи на Лохвиччині.

Тая ж жарка блакить літнього неба здіймалася над Токайськими винницями, як і над ланами Полтавщини, білі русинські хати здавалися перенесеними сюди з його рідних Чорнух, так само майоріли золоті соняшники й маячили на обрії довгі журавлі криниць та розмірно коливалися в ярмах зустрічних возів круторогі угорські воли. І посполитий люд околиці був усім, усіма проявами свого життя той самий, що й на Україні. Він лише під угорськими магнатами зазнавав й обман і презирство, зневагу й визиск, все теє, що, відчував Сковорода, зазнає швидко і його батьківщина в недалекій уже панщині.

Як поступало літо, жарке й промінисте, зменшувалося Сковороді роботи. Праці по винницях були скінчені, церковні служби раз на тиждень не вимагали багато турбот. І тепер Токаї почав здаватися йому остаточно чужим і знов потягло його до широкого світа.

Від недоученого клирика, що був токайським міським писарем, довідався нещодавно Сковорода про славне задунайське місто Тирнавія, або Трнава. Має бо це місто пребагато гарних костелів, по них чудотворні образи, жиє в нім багато вчених богословів і філософів. Та ще більше відоме воно своїм університетом, що його перед століттям заснував славний Петро Пазмань і дав у введення єзуїтам.

Але ані костели й чудеса, ані чесноти єзуїтського ордену й слава "слов'янського Риму", як іноді, натхненний старим токайським, називав Трнаву писар, – не цікавили Сковороду. В іншій формі й іншій обрядності знав це все Григорій Савич вдома. Вельми цікавив його лише університет. У церковному архіві знайшов він і стару, безліч разів дерту і знов ліплену мапу Угорщини, оздоблену красним, кучерявим написом: "Спеціаліс Маппа Географіка". На ній у куточку причаївся й чотирикутник з написом Тирнавія. Григорій Савич повісив мапу на стіну й усе частіше почав придивлятися до неї, міряючи віддаль від Токаю до Трнави... Але все не міг відважитися.

Аж одного вечора, коли по південному швидко спадав смерк на затихлу околицю, узяв Сковорода, виграючи на своїй нерозлучній сопілці, один давно вже забутий акорд. Щось у тих нутах було такого, що враз розбудило в нім усі надії, які покладав він колись на за кордон... І Григорій Савич усвідомив собі, що в Токаї нема вже чого йому робити, нема чому вчитися, нема чого сподіватися... І того ж таки вечора просив він Вишневського, щоб відпустив його з Токаю, навіть зовсім звільнив від служби.

Усіма спокусами вмовлювань і обіцянок намагався полковник затримати Сковороду. Нічого не помагало. Хоч офіційно й був Григорій Савич лише дяком при місії, але всі вважали його положення за щось

тимчасове й невідповідне для такої вченої людини. Вишневському навіть і до голови не прийшло, що він може затримати свого дяка силою.

А на другий день нашвидку попрошав Сковорода всіх своїх знайомих, поспішаючи, ніби боючись, що запізниться з відходом і щось важливого стратить. Лише довше побалакав з писарем, напослед розпитуючи його про Трнаву, університет, професорів, спудеїв і старанно занотовуючи все потрібне. Писар теж намагався затримати його. Він висував навіть такий, на його погляд, важливий аргумент, як те, що Сковорода не бачив ще славного празника винозбору, що відбувається під осінь у близькій до Токаю Маді. Свята, на яке, крім безлічі посполитого люду з околиці, приїздять графи, князі й високі достойники навіть зі столичного Прешпорка... Все було марне...

Склавши в свою тайстру трохи білля, кілька книжок, зароблені гроші та засунувши за пояс нерозлучну сопілку, вирушив Григорій Савич з Токаю по своєму давньому звичаю "пер педес апостольорум", це значить пішака. Через Будапешт, Остригом, Паркань, Комарно прямував він до Травни.

Дорога була радісна, як була взагалі для Сковороди радісною кожна мандрівка зі своєю зміною обр'їв і новою думок. А тут ще була й природа, ціла околиця, так подібна до рідної, був безпосередній зв'язок з посполитим людом, але найбільше те невідоме, що манило його вперед. І все це робило цю мандрівку найцікавішою з помандрованих досі.

Не зменшила тієї радості й Трнава. Місто випадало, як розкішний сад на тлі недалекого передгір'я, а всередині було навіть чистіше, ніж він сподівався, бо, незважаючи на велику кількість костелів, це ж було місто переважно жидівське. І на нім бачив Сковорода, що не помилявся, думаючи про цілу країну: "Село слов'янське, місто жидівське, уряд німецький, а пан угорський".

Та прийняття його в університетських колах було гарне й навіть сердечне. Такого він зовсім не сподівався. Правда, отці каноніки й пралати університетської колегії спочатку з подивом і недовір'ям придивлялися до неблизкучого зовнішністю чужинця, але досить бувало перших хвилин розмови, як недовір'я уступало місця подиву, а подив пошані до цієї людини, що мала таку блискучу ерудицію та заворожуюче поведження. А проте цей чужинець з далекої землі бажав лише одного: повчитися в славному університеті, доповнити свої знання, що він їх знав ще "скудними".

У зазнайомлюваннях, відвідинах, диспутах швидко утікав час і,

зголоднівши в Токаї за „пищею духовною“, радісно почував себе Сковорода серед ученого оточення. Вже почали Сковороді закидати, що тільки стати б йому магістром, а тоді й натривало він може зв'язати своє життя з університетом, Трнавою і цісарською землею. Розумним отцям езуїтам хотілося б мати при університеті цього вченого схизматика як засіб принади до своєї школи й некаатоликів, як пропаганду серед східної схизми.

Байдужий до зовнішньої обрядовості, не цікавився Сковорода високою політикою воюючої церкви й ніколи не протестував проти цих прихильних натяків, та нарешті з радістю прийняв своє зарахування до студентського конвікту. Треба було лише ректорові згоди, але ректор, виїхавши до Прешпорку, не повертався довго до Трнави та давав знати, що затримається в Прешпорку довший час. Щоб самому вирішити свою справу й разом побачити столичне місто, вирушив Сковорода до Прешпорку.

Осінь була вже в повні розвою й цілком захопила Сковороду. Такої барвистої феєрії осінніх барв він у себе вдома не бачив. Ніколи, здавалося, й повітря не досягало там тої прозорості, яку спостерігав він у той день над гребенем близьких гір, коли здаля-здалека вгледів лісисті відроги, під якими лежало столичне місто Угорщини – Прешпорок.

І ось нарешті з горба Трнавського шляху виблиснув перед Сковородою сріблястою сіттю своїх рукавів многоводний Дунай, велична будова королівського замку вип'ялася над Прешпорком у всій своїй могутності, потім потяглися назустріч низькі дома передмістя, такого подібного на Київський Подол, далі горбатий брук півсутінком вечора вкритої угорської вулиці й нарешті похмура Михальська брама...

А ще через півгодини рекомендаційний лист і плінна латина з'єднали Григорію Савичеві найщиріше прийняття в господі отця каноника, якого він знайшов по вказівкам з Трнави серед тої плутанини вуличок і переходів, що роїлися довкола кафедрального костела.

Від приватного господаря довідався також Сковорода, що ректора він може побачити завтра рано на відправі в кафедралі. Й як тільки він почув це та глянув через вікно на осяяну місячним сяєвом масу цього собору, що заслонював собою пів-овиду, як тільки усвідомив, що завтра рішиться його доля – хвиля радісного піднесення охопила його й уже не залишала цілий вечір.

Коли господар відвів його нарешті до кімочки під стріхою, побажав доброї ночі й вийшов з попередженням про небезпеку пожежі, то Григорій Савич, незважаючи на втому, не ліг відразу. Він загасив лойову

свічку, розчинив дрібно рямоване вікно й вихилився на двір.

Під потоками місячного сяєва гонтові дахи будинків здавалися вкритими сріблястою лускою, велетенська тінь соборної вежі простяглася аж попід замок, десь далеко за мурами міста, калатав у било вартовий, але від сухого коцання дерева об дерево врочиста тиша осінньої ночі видавалася ще тихішою... І Скворода мимоволі захопився цим миротворчим настроєм.

Ось нарешті привів він корабель своєї душі до пристані. Ректорова згода – це ж тільки формальність і через пару день буде у спокійно-мудрому колобігу університетського життя. Так буде добре. Куди бо він не кидався досі, а все повертав до науки, до збирання знань, все надила його до себе лише одна мудрість – Мінерва. То ж власне й з Академії одійшов він лише тому, що нічим уже не міг у ній задовольнити свою жадобу. І до Петербургу манило його ніщо іншого, як тая ж владна Мінерва. Вона ж вказала йому й шлях за кордон, аж до далекої Трнави (чи хто в Чорнухах чув про неї?)... Тут і залишитися?... Далекі батьківщини?... Служить чужині?... А чому ж і ні... Чого шукати?... Усюди однакові люди!... Усюди!...

Так легко дихати чистим повітрям осінньої ночі, так радісно й мирно на серці, що здається ступив би на сріблясту дорогу, яку місячне сяйво розстелило по дунайських хвилях, і пішов би, помандрував у королівство мудрої Мінерви...

Він відвернувся від вікна, щоб іти на постіль і нараз мов закам'янів. Так ясно, як ще ніколи перед тим, зазвучав у його свідомості знаний від-давня голос. Ясно, як ніколи раніше, почув Скворода осторожливе: „Не тут, не тут!...". Непереможне почуття тимчасовості знеслося на нього, як тихий морок і витиснуло всі думки, всі почування, всі настрої, щоб ясніше чути було таємничий голос таємничої остороги...

Скворода прикрив рукою очі, ніби заслонюючи їх від якогось осліплюючого сяєва, постояв ще хвилю, потім повільно роздягся й схилився біля постелі, як дитина, що повільно проказує молитви. Почуття тимчасовості вже проминуло, але цілком вже інші думки запанували над немов освітленим мозком. Ось сьогодні лише, тут, у царській землі, починає розуміти він нарешті, чий то був голос, навіщо попереджував його й куди кликав...

То не туга за Мінервою – мудрістю гнала його з місця на місце. То сама його душа Мінерва, сповнена вкрай назбираними скарбами, тягла його роздати їх по тій землі, з якої вона вийшла. Відплатити їй за радість вечорів, гармонію співу, насолоду пізнання, шукання правди...

О, він знає тепер, що ця відплата мусить відбутися не тут, в

цісарському місті, за мурами колегії... Не діалектикою Академій і не розмножуванням мудрості шкільних лав. Ні, повернутися додому, до "рідної тітки" (так іноді жартуючи, прозивав він Україну), проходити знов тими рідними ланами, яким так бракує радості й ласки, знання й розваги, задоволення й щастя... Усе, що назбирала душа по мандрівках, віддати цій землі, вхопити її кігтями мудрого Мінервиного птаха і до кожної ранки вкапнути свою краплину мудрості й любові...

О веди ж мене, душе моя, Мінерво вірна!... Геніє мій непоборний!...

* * *

Міська брама Прешпорська ще була замкнена й Григорій Савич мусів чекати встановленої для відмикання години. Того ранку він був першим, що переїздив дунайським паровозом на другий бік...

Сходило ясно-холодне жовтневе сонце, а Скворода, прямуючи через міські луки, до віденської дороги, здавалося, йшов йому назустріч...

ОКСАНА ЛЯТУРИНСЬКА

* * *

Зуб, ратище, копито, пазур.
Тут муж ішов на силу вражу.
Сурмив тут мамут. Тут ведмідь
печерний вів кошлатий слід.
Кружляв тут яструб в яснім небі,
по озеру плив чорний лебідь.

* * *

Устами славлена
стріла стужавлена.
Хвалена, хвалена
в отруті калена!
Стріла окрилена,
стріла доцілена.
Кров'ю гартована
стріла значкована.

* * *

За око – враже око,
оселя – за оселю!
Благословляйте келих,
Де хміль нуртує соком!

За око – враже око!
Одному з двох упасти.
Рука тверда, гранчаста,
ніж гострий та широкий.

* * *

Перуне, освяти мечі!
Вперед, зловіщі посланці:
Іде! Іде!
І з-під копит
Вогонь і пил.
Побідная тремтить Ітиль.
Тремти, Дунаю, Волго!
Іде, іде син Ольги.

НА ВАРТІ

Світлій пам'яті Юрія Дарягана

Не знаєш гасла – боронись!
Освячений держу я спис.
Я попіл бороню батьків,
героїв славу, честь борців.

Зухвальче, чолом, оком ниць!
Тут недоторканість гробниць,
Багаття і священний дуб,
і Володимирів тризуб.

* * *

Ти ще не вмер, ти ще не вмер!
Через розбурханий Дністер
З Дніпро ти видибасш, боже!
Впадуть долів боги ворожі.
Перед лицем великих чуд
жахнеться князь, чернець і люд.
Тоді ж у гromі-блискавиці
Запаляться скирти пшениці.
Злетить офірою когут.
Явися, Боже, і перебудь!

* * *

Давно затерся слід копит.
Давно вже коні продудніли.
А далечі очам не спать,
не похилити слів дозрілих.

Якби хоч здалеку уздріть!
Якби вітри відтіль подули!
Якби зійшла щаслива мить!..
Пішли, пішли і... не вернули.

І, може, впали вже сини.
Мій Боже! Серце – крига.
Щитом господнім заслони,
мечем Архистратига!

* * *

Зброї – чести, йменню – слави,
на бойовищі кривавім
неуступности, відваги.
Сяйва переможним стягам!
Ти, що всі чесноти холиш,
без твоєї, Боже, волі
не спаде намарно й волос! –
Молитви читаєм вголос,
молитви бійців недовгі.
Меч Михайла на корогві.
Понад чола проречисто
хилить свій хитон Пречиста.

* * *

Хилились стязі, пнулись вгору
і хвилювались, як ковиль.
Усе зловісніш і суворіш
темніли черню корогви.

Світ хижим птахом, звіром кидавсь,
стріл гнало чорно, яко тьми,
а обіч страшно йшла Обида
і дотикалася крильми.

Було червоне поле бою.
Лягали ратію брати.
А день відтрублював сурмою
і золотив щити.

День догоряв так світозарно!
Душа просила корабля.
Десь біля голосила Карна;
тужила Жля.

* * *

Доріжки саду – в золотих цятках.
Іду по них, як по узорах,
і низку перел ниже згадка
так, наче це було учора.

Ось там під срібним осокором
хтось тугою чекання дише,
а вечір синій і прозорий,
і я спішу дійти скоріше.

А синій вечір – все ніжніший,
тепліші цятки на узорах.
Іще біліша стану в тиші,
іще тремкіша, наче хвора.

* * *

Уранці будять осокори:
Сьогодні біло так на дворі!
Так біло-біло, наче ново.
На білому вінок миртовий.
Ламають тони осокори:
Хтось кригою застигне в горі.
На полі хтось упав поранно.
Сніг ліг і, може, не розтане.
Зо скрипом нижчим на октаву:
На полі хтось упав криваво.

* * *

Заспівай, Бояне,
вдар по срібних струнах!
У душі – відвага,
в жилах – кров гаряча.
Сила плечі тяжить,
випинає груди,
угинає ступні та на п'ядь у землю.
В задніпровське поле
вийти б Святогором
пошукати чести,
а князеві слави.

МАТЕРИНКИ

Даремне було б виводити цю назву квіток-материнок від трави-материнки, якої вживають у нас знахарі для різних лікувань і яка росте чи не всюди. Вони росли на Материнщині – маленькому хутірці, і тому їх діти так назвали, тим більше, що ніде інде їх не можна було знайти.

Всі люди, хто їх тільки не побачив, були заздрі на ці материнки, пробували пересаджувати до себе. А от на, ніде вони не приймались!

Як вони справді називались? – Хто його знає. Ніхто ні зблизька, ні здалека про це не міг нічого сказати. Може, про це можна було довідатися щось у старолатинських ботанічних атласах. Пригадую, доповнившись колись до такої книги, я заглядела під рубрикою дивовижної флори якісь квіти. Але вони не були такі, як материнки.

Їхній колір був сивоблакитний, оквіття подібне до оквіття повних стокрот, тільки трохи більше. Якби не той колір, вони б майже цілком були подібні до квіток Атосу, так званих "слізок Матері Божої".

Про ці слізки, що ростуть лише на Атосі, тамошні ченці розповідають таке:

"Мати Божа ходила по горах, плакала:

її Син мав бути розп'ятий!

Вона питала Місяця, Вона питала Сонечка:

"Чим полегшити йому муки?"

Ніхто не знав, лише Земля-праматір:

"Слізьми, своєю мукою!"

Мати Божа ходила по горах і плакала,

Просила Місяця, просила Сонечка:

"Будь свідком моєї печалі!"

Місяць посвітив, Сонечко пригріло,

Земля сльози квіточками позбирала".

В слізках перламутром блистіла справжня сльоза.

В материнках завжди стояла синя роса.

Слізки пахли бальзамами і кипарисом.

Материнки – чимсь дуже наближеним – маминою хутрянкою.

Вони росли на галявах Материнщини з ранньої весни до пізньої осені. Іноді здавалось, що вони ростуть і взимку на глибокому снігу, особливо ввечері, як приплющиш трохи очі.

В домі материнок, сухих або свіжих, завжди повно. Вони стояли в їдальні на столі, в дитячій біля узголів'я, в божниці біля слізок.

Вони, ніби як слізки, ніколи й не в'янули. Коли хтось із дітей був далеко від дому, йому посилали материнку. Тоді дитині ставало легше на душі: хтось знав про неї, хтось пам'ятав! І згадка про Материнщину була однією пахучою материнкою...

ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ

* * *

Нащо слова? Ми діло несемо.
Ніщо мистецтво і мана теорій,
Бо ж нам дано знайти життя само
В красі неповторимій і суворій.

Що вибереш: чи образ бездоганний,
А чи праобраз для усіх один?
Міцніша – віра і дзвінкіший – чин
За словоблудіє і за тимпани!

Ось сходить, виростає, розцвіта
Благословеніє не форми, суті.
Одвага. Непохитність. Чистота.
Милуйтеся! Беріть! І будьте, будьте!..

... ..

Колись нащадкам стане час наш – "час
Понурих воен, варварських звичаїв"...
(Цей час ласкавий, що так щедро нас
Чеснотами одвічними вінчає!..)

На згарищах, що їх покриє порох,
Не залишиться статуй кам'яних:
Лише – легенд безсмертних кілька...
 Й їх
Втілятимуть у безконечних творах.

* * *

*Tertia post illam successit aenea proles.
Ovid. Metam. Lib. T. 125*

Був же вік золотий, свіжі, проткані сонцем діброви,
Мед приручених бджіл, золотавість сп'янілого тіла,
Янтареві зіниці серни, що не бачили крові,
І на вітах восковість плодів, соковитих і спілих.

Та приходить вік срібний, вік простий і ясно-тверезий.
В нього рівно всього, горя й радости, праці й забави.

Віку мудро-буденний! Але похитнулись терези,
Його срібні жита вже у копах стоять попівлавих.

Кров у наших криницях. Реве здичавіла худоба.
Новороджені діти спинаються хижо на ноги.
І нелюдська жага нападає мужів, як хвороба,
І жінки безсоромні, немов од напою міцного.

А земля – не земля, тільки спечена цегла рудава.
І гуркочуть шляхи, стугонять і гуркочуть кузні ці,
Коли плинуть по них, пропливають бундючно, як пави,
Куті щирою міддю, важкі бойові колісниці.

Коло мертвих джерел, по мовчазних скелистих вертепах
Не мавки полохливі – гніздяться огненні дракони.
Пнуться стіни твердинь на горбах серед голого степу,
На хребтах, неприкрашені, пнуться камінням червоним.

Віку міді, це ти, це твоє ненасичене сонце
Нерухомо зависло, мутне, над сухими борами
І бринить, і гуде, і гуде... І здається, що сон це,
І здається, що захід – це паша пекельної брами.

Там випраглість пустель, плеса лави ліниво-кипучі,
Але надять ненагло майбутнього люті ворота.
Загрузати в пісках, обриватись з камінням із кручі
І поволі тонути в потворних іржавих болотах.

І співати про зміїв, і левів, і горіння одваги,
Про казкове руно, у таємному гаї укрите,
І, збираючись в збройні, жорстокі і хижі ватаги,
Брати приступом замки чи їх до кінця боронити.

Розливаючи кров, у грабунках і гвалтах без ліку,
У змаганні із світом, у бою з самими собою,
Нам дано відділити зле й добре, мале і велике
І прославити вірність, невинність і жертву героя.

Щоб, коли небеса вкриє сталь воронена блискачу,
Сталь нової доби, що завершує коло одвічне,
Холод віку заліза мав взори нестерпно пекучі,
Взори того, що красне, і того, що світло-величне.

Є незмінна земля, і усе на ній зміна невпинна.
Золоте – на світанні, за дня вітряного – срібляне,

Мідь розтоплена – озеро те ж, в надвечірніх годинах,
І застигле залізо - вночі, у холодних туманах.

Міцно куте з металів, ще путо ніхто не роздер це.
Дня і місяця й року чотири пори, а на гльобі –
В дужих карбах людське неспокійне і жадібне серце,
І для нього судився довічний почвірний колобіг.

* * *

Легко і ясно лежати з пробитими грудьми
В травах поплутаних, в росах на вогкій землі.
Так всевидюче-спокійний мій сон непробудний.
Брови розкинулись вільно на рівнім чолі.

Довго-бо йшли ми крізь доли, і гори, і кручі;
Світ не радів нам, упергим, бундючним і злим, -
Лінії завжди ламались суворо й рішуче,
Барви навколо лягали камінням важким.

Шкуру й волосся нам теж переситила барва.
Риси суворі на видах врізьбили бої.
... Легко і ясно лежати в поплутаних травах...
Трави і квіти візьмуть собі барви мої.

* * *

На трьох горбах під знаками
Ми кладемо прямі основи міста.
Видноколом утомленим лягла
Навколо нього далина імлиста.

О горда певність дужої руки,
Набряклих м'язів радісне щеміння
І дух – бадьорий, гострий і п'янкій –
Розколотого золотом каміння!

Зайнявся ранок, вечір зажеврів –
Горить червоно понад нами порох.
І ждуть жінки із стравою мужів
У білих, простих і важких уборах.

А в сутінках, коли пора кінчать,
Коли сурма усіх спочити кличе,
Ще довго на риштованнях стоять
Струнки і невгомонні будівничі.

РУДЬКО

(Життєпис одного півня)

Отже, я розповім вам про півня. Не про величезного слона чи хижого лева, а про звичайного півня, яких ви безліч бачили за своє молоде життя. Ви, може, не пригадуєте, але я знаю, що колись ви були з ним в дуже близьких відносинах. Він непереможно вабив вас до себе яскравістю барв та дзвінким голосом, і ви, пручаючись в обіймах матері, тяглись до нього малими рученятами.

Згодом, коли ви навчилися ходити та копатись в піску посеред подвір'я, ви відчули до нього пошану. Ви уступилися йому з дороги або, кинувши всі скарби, стрімголов бігли в сіні і причиняли за собою двері, коли він надходив занадто близько. Ще за якийсь час ви шпурляли в нього тоді, як виводив свою голосну пісню, грудками, і, нарешті, він став для вас зовсім байдужим. Предивний птах із закрученим хвостом перестав для вас існувати.

І от роки ви тішитесь з літа, нудьгуєте взимку і менше знаєте про те, що твориться в душі вашого колишнього приятеля, ніж він, що відчуваєте ви!

Сором! Сором! Отож – про півня. Слухайте!

* * *

В сінях було душно, і сіра чубата квочка, що два дні тому була перенесена сюди з прохолоди стайні, часто дихала розкритим дзьобом. Квітневе сонце таки добре припікало! Можна було б устати й напитись із мисочки, що стояла коло гнізда, але вона досиджувала сьогодні свій двадцятий день і обурювалась на саму згадку про воду чи пшоно, яке лежало поруч золотою купкою, не зачеплене ще від позавчора. Двадцять днів! Це вам не хруща проковтнути!

Її майже голі від сидіння груди горіли останнім огнем, який могла видушити матерня любов з виснаженого тіла. Ще доба, – ні, не доба, ще кілька годин – і прийде найщасливіший мент її життя, мент, за який можна віддати все, витерпіти всі муки!

Яйця були якраз в міру теплі, й, перевертаючи їх ніжно дзьобом з одного боку на другий, вона всією своєю істотою відчувала в кожному маленьке скорчене тільце і величну силу життя, що його наповняла. Година ще!

А проте я не оповідатиму, що сталося за годину. Я не малюватиму вам щастя матері, коли тріснула перша шкарлупина і почулось жалібне хлипання немовляти. Я не маю для цього гідних барв. Не згадуватиму і всіх тих переживань, що їх мали нові мокрі громадяни світу, коли

ступили на межу свідомого життя. Вони мало чим різнилися від ваших власних, коли ви були в такому становищі. Безліч незрозумілого, дивного і сила неприємного, як-от шкарлупка, що не хоче одстати від пупика, або погана колюча соломину.

Прийшла господиня і, вийнявши, щоб не подушилися між яйцями, тих, що вже обсохли, поклала в решето та поставила на піч. Тут зібралися вони всі п'ятнадцять (не було ні одного бовтуна чи заморка), тут навчилися підводитись на ноги і вперше відчували голод, що відтоді став їх найвірнішим товаришем на ціле життя.

Здебільшого лежали вони, притулившись одне до одного, і тихенько пищали, немов заспокоювали самі себе. Якийсь заворушиться, і всі прокидаються зі свого напівсну та вибухають жалібним лементом.

На другий день, після того, як квочка добре викупалася в піску та досхочу наїлася, під неї підпустили курчат.

Чи вона пізнала своїх дітей? Чи ті почули в ній матір? Пізнала! Почули! Почули і побігли до неї на перший ніжний поклик. Так, але, скажу вам, курка на 21 день сидіння має такий настрій, що прийняла б під свої крила цілий всесвіт. В цей час у ній знайде собі оборонця взагалі кожне курча, нехай воно навіть убереться вже в колодочки.

Хитаючись на непевних ногах, розбіглися наші малі по хаті і раптом, злякавшись чи то чорної тіні, чи власної самотності, летіли назад на тихий голос матері. Вони хотіли їсти. Мати це чула, і, коли чиїсь великі руки покришили на долівку жовток з яйця і грудку пшоняної каші, кілька самі кинулись на неї, а решті почала поясняти призначення цих жовтих шматочків мати. Ніжне дрібненьке квоктання, щось наче: "так, так, так, так, так", що його вона ще в дитинстві чула від своєї матері, тепер само з'явилося на язиці. Брала зернятка каші і знов випускала їх з рота, боячись, щоб не проковтнути ненароком коштовної страви. Сама вона сміла їсти тільки гречку та житнє зерно, насипані поруч. Малеча хапала гливкий жовток, давилася, чмихала. Нарешті це обридло. Всіх стали більше цікавити очі першого найближчого або його жовтенькі пазурці. Вони здавались особливо смачними, і то один, то другий голосно шльопався на землю, коли сусіда занадто сильно сіпав його за палець.

Одно руденьке з двома блакитними латочками на спинці курча зацікавилось маминою бородою, підскочило і повисло на ній. Квочка несамохіть тріпнула головою, і мале покотилося по землі. Запам'ятайте собі це курча. Задля нього одного я почав своє оповідання. На вигляд було це звичайнісіньке мале курчатко, півник, з цікавим поглядом карих оченят та ледве помітним зубчастим гребінцем. Він довго не міг

заспокоїться після цієї пригоди, але це не пошкодило йому за хвилину вскочити по пояс у миску з водою, яку всі тепер учились пити.

Мокрий, він поліз під матір, але не міг там довго висидіти, виглядав то з-під крила, то спереду, вилазив на спину або біг геть і націлявся на стіні на поважну чорну муху.

Проте всьому буває кінець. Прийшов кінець і сонячному квітневому дню, і все товариство опинилося під піччю. Було темно, душно і не лишалося нічого іншого, як забитися в мамине пір'я і віддати себе на поталу тривожним снам.

* * *

Другого ранку, коли висохла роса, всіх винесено на двір. Стурбована квочка бігла ззаду, підскакувала, хочаби відняти свій скарб. Та нічого страшного не сталося, курчата знов були коло неї. Малеча дивувалася з усього, що бачила навколо. М'який порох під ногами, довгі зелені травинки, які ніяким чином не можна висмикнути з землі, гаряче-гаряче світло, що сипалось згори, – все це і бентежило кожного, і наповняло душу веселощами.

Тепер вони вперше побачили інших схожих на маму істот. Довіриливо бігли до їх і зразу ж розчаровувались. Ці сотворіння або, здивовані, йшли собі геть, або, гірше, – дзьобали малих боляче в тім'я. Мати мусила ставати в їх обороні, і за перший день їй довелося кілька разів витримати порядну бійку.

Треба сказати, що за час сидіння на яйцях багато подруг, які колись ставились до неї з належною пошаною, встигли цю пошану цілком втратити. Охляла та заклопотана, вона під час своїх коротких прогулянок не могла дати їм доброї відсічі, зате тепер, почувавчи себе матір'ю, вона зважувалась ставати й проти тих, що на них колись навіть очей звести не сміла б.

Перед самим півнем, цим володарем курячих душ, вона своїм тілом закривала дітвору і, намагаючись не дивитись на його обурене обличчя, кричала хрипким голосом та молила йти геть. Любов робить героями. Колишня полохлива сіра курочка не вагалася тепер кинутися на голову Сіркові, що з виваленим язиком прийшов глянути на нових мешканців подвір'я, а kota Кирила вона погнала галопом через увесь двір до першої дірки в паркані.

Всі думають, що кури вміють лише цокотати та кудкудахкати. Ніхто з вас, певне, і не підозрівав, що у них є власна, розуміється, не подібна на людську, а проте багата і вироблена мова. Цією мовою можуть кури і висловлювати свої почуття чи бажання, і ділитися зробленими спостереженнями. Так, так! Я колись, ще малим хлоп'ям, досконало знав

її та пробував навіть складати курячо-людський словник. Мені нічого не коштувало збентежити всю шановну громаду принесеною звісткою або примусити її сховатися перед вигаданою небезпекою. Я водив за собою цілу зграю поважних курок, задурених найпривабливішими обіцянками, і доводив до сказу гордовитого півня, кидаючи йому в обличчя тяжкі образи.

Досить сказати, що я заслужив щиру приязнь наших та сусідських курей, а між півнями нажив собі найлютіших ворогів. Не один вбачав у мені такого ж півня, як сам, і збройно виступав проти чужинця. Тому часто ходив я то з подряпаними руками, то з підбитим оком.

Отож цієї самої чудової мови вчилися тепер наші малі клубочки. Про значення одних згуків догадувались інстинктом, інших – навчалися з досвіду. Коли мати кричала довге "кре-е-е!" - всі бігли під паркан чи ховались в лопухах, бо це значило, що в повітрі є якась небезпека, шуліка абощо.

Як мати киркала одривчасто "кр, кр, кр!" (небезпека на землі) – малі розуміли, що треба уважати на kota, який, ідучи за своїми справами, щось занадто підозріло б'є хвостом. Вони й самі за матір'ю гукали зляканим голосом на нього, і цей голос скидався на сюркотіння цвіркунчиків.

Настали найщасливіші дні життя наших курчат, їх переселено з-під печі до курника, в перекинуту бочку. З ментом, коли господиня одчиняла вранці двері і сипала їсти, починався день самих насолод. Мати вела дівтору крізь дірку в плоті на город, на грядки з різним зіллям, або мандрувала в сад, що весь заріс високими травами та кропивою. Там, мовляв, безпечніш, як на городі, звідки господиня захвачувала родину віником. До того попід тином лежали цілі купи старого листя, де чудесно можна було шукати різних хробаків.

Тут, на лоні природи, дівтора здобувала всю науку, що її має знати тижневе курча з доброї родини. Малпуючи матір, вони навчилися чухати собі ногою за вухом (і не падати при тому!) та дзьобиком розправляти пух на малих крильцятах. Навчилися купатися в сухому піску, підкидаючи його вгору, наче дощик, лягати боком, відкинувши ноги, проти сонця і навіть удавати, що гребуться.

Малий Рудько всюди був перший. Чи то ковтати довжелезного хробака, чи заплутатись у траві і переполохати матір своїм вереском. Це він весь обробився у павутиння, він сам на сам зустрівся з загадковим зеленим коником.

Коли надвечір квочка вела всіх додому, курчата почували себе найщасливішими істотами в світі.

Вола їх були повні добірною стравою, переважували їх на бік, а дома чекала ще вечерея з рук господині. Переганяли одне одного, тріпотіли крильцями й удавали, що б'ються. У цій забаві однакову участь брали і півники, і курочки. Згодом одступили одні, поважніші півники, далі останні, й гра була полишена самим курочкам, що не зрадили їй аж до сивого волосу. Але це сталося потім. Тепер всі з однаковим захопленням стукали носиком у носик і робили це доти, доки не забували, чого вони, власне, стоять одне проти одного в таких страшних поставах. Е ні, не всі! Одне курчатко, мизинчик, якому господиня мусила допомогти вилупитись з яйця, не тішилося білим світом. Весь час бігло воно, жалібно квилячи, слідом за матір'ю і, коли вона хоч на хвилину спинялася, зараз ховалося під крило. Мати перш турбувалася, заспокоювала його ніжно, але скоро побачила, що йому однаково вже не топтати рясту, і зовсім перестала звертати на хоре увагу. І справді одного ранку воно не вибігло разом з усіма з бочки.

День минав за днем, і курчата незчулись, як гідкі палочки на крилах та хвості обернулись у красні новенькі пірця.

Наш Рудько мав хвостик не менший, ніж курочки. Це показувало на його низьке походження (півники добрих порід довго не мають хвоста), але Рудько тим не журився. Досить було навколо речей багато цікавіших, щоб звертати увагу на власний хвіст.

Взагалі за останній час настали в житті курчат поважні зміни. По-перше, вони ночували вже на сідалі, мов дорослі! Мати – посередині, діти довгою низкою по обидва боки. Щовечора, звичайно, траплялась сила непорозумінь. Курочки лізли під матір або на неї, одні курчата, злітаючи, збивали з сідла інших; щоразу ніч заставала когось на землі. Далі: їх перестали так смачно, як раніш, годувати. Але найдивніша зміна сталася в поведженні матері. Вона не була вже така дбайлива, як колись, і часто, ідучи поперед своєї родини, дзвінко-дзвінко цокотала. Цього вже курчата за нею ніколи не помічали, їм було навіть ніяково слухати. Згодом і ночувати вона стала не з ними, а з дорослими курми і, коли якесь занадто їй обридало, злегка дзьобала його в голову або плече.

Взагалі, давала зрозуміти, що старе минулося. "Що ж, як ми з своїм не в лад, то ми з ним і назад", – вирішили курчата, і тільки деякі курочки все не могли забути смачних шматочків з дзьоба матері і постійно наражались на неприємності.

Настала нова доба в житті родини. Курчата ще трималися купи і разом виправлялися на здобитки в старі знайомі місця. Але тепер на них самих лежали всі турботи про хліб насущний і про власну безпеку.

Перед Рудьком пошлався широкий шлях самостійного існування, і він, не вагаючись, ступив на нього.

* * *

Рудько знайшов у собі новий хист. Він і сам не знав гаразд, як це сталося, але одного сонячного ранку, коли навколо горіли роси, зі старого саду почулось його хрипке, тремтяче "ку-ку-рі-ку".

Старий півень, що був саме на дворі, здивовано крутнув головою, а далі погірдливо скривився. Справді, це "кукуруку" було таке дитяче, таке несміливе, що й ми б з вами напевне засміялися, але самому співцеві здалось воно вершком мистецтва й сили. І з того часу Рудько повторював його кожної нагоди і взагалі без жодної нагоди. Раптом він непомірно виріс сам у своїх очах. Він не почував себе вже тим руденьким курчам з довгим хвостиком, яке кожний може безкарно ображати. Рудько розумів, що своїм співом сказав усьому світові про своє право на радіщі життя і що він боротиметься за це право.

Сестри, які вже давно з зачудованням поглядали на його мужню бороду, тепер відчули до нього просто побожність, а брати... заздрість. Ця остання і призвела до того, що на другий день заспівав ще страшнішим голосом його старший сіренький брат, а за тиждень сім запальних горлянок з ранку до вечора, забувши про все на світі, намагалися переспівати одна одну. Дорослі кури глузливо посміхалися, і тільки мати зайшла одного разу в сад і, пильно подивившись на Рудька, з задовolenим виглядом подалася назад.

Але поруч з тим перед нашими півниками стали з'являтися питання, які раніш їх ніколи не турбували. Це питання їх взаємовідносин та становище кожного в їх тісній громаді. Колись з одної зовсім незначної причини виникла суперечка між Рудьком і його сірим братом. Таких непорозумінь траплялось вже досить, і вони зараз же забувались, але сьогодні кожний спитав себе, чому, власне, він, він має поступитись, спитав і враз почув себе гірко ображеним.

Бачили ви, як люто б'ються між собою старі півні? Отже, бійки малих півників бувають куди страшніші. Там змагаються два досвідчені вояки-лицарі, два мистці у своєму фасі, тут – діти, недорослі діти стають до засліпленої боротьби, незручні, обняті одним гірким почуттям враженої гідності. Час такого змагання прийшов і для наших курчат, а початок йому поклали Рудько з братом.

Вони бились не день і не два. Бились посеред двору, в саду, навіть в темному курнику, бо обоє не мали сили злетіти на сідало, їх купали в бочці з водою, замикали в різних помешканнях. Даремне! Вгледівши один одного, бігли вони собі назустріч радісні, що зможуть знову гасити

свою згагу ненависті. Найшла коса на камінь! Їх гребінці являли собою живе м'ясо, очі злипались від крові, пір'я на грудях зашкарубло. Коли раніш один міг легко перемогти, то тепер це було неможливе, їх завзятість дійшла до останнього, і вони майже не відчували болю.

Проте Сірій мав перевагу. Він бився розважніше, був витриваліший і багато більший. Йому ставало все легше і легше боротися з Рудьком, у якого зовсім запухло одне око. Сірій постійно був зверху, але, коли він хоч на хвилину випускав з дзьоба скривавлений гребінець Рудька, той сліпо ліз на нього знову. Сірого почала лякати ця безстрашність, це божевільне завзяття, і от одного ранку він побіг од Рудька...

У курей є одна негарна риса: вони б'ють лежачого. Боротьба Сірого з Рудьком дала початок для вияснення стосунків і між останніми півниками. Кожний з них витримав бій з кожним іншим, але всі хотіли використати слабкість Рудька (Сірого вони не зачіпали, бо той був не такий знесилений), щоб він визнав їх перевагу. І хворому Рудькові доводилося боронитися.

Навіть курочки, і ті підходили до нього тільки на те, щоб ударити в скривавлену голову, мабуть, помщаючись за якісь давні кривди. Зате, коли Рудько вичунав, він усім їм задав доброго хльосту. Встановився ось який ряд послуху: Рудько-Сірій-Чорний-Рябенький і т.д. Але була й така чудна річ: Чорний бив Рябенького, Рябенький помикав Жовтим, а цей знову ганяв Чорного.

Такі відносини скоро покляли край колишньому щасливому життю родини. Вона почала розсипатися. Перший утік Рябенький, бо йому не давав дихати Чорний. Другим подався Рудько; просто з туги по цілковитій незалежності. Незабаром тільки курочки тримались ще купи, а з ними цибатий Сивко, найбільший боягуз, що його всі лупцювали і який ще досі пищав по-дитячому.

У курячій суспільності панують суворі закони. Найважливішим з них є закон шанування старшого. Хай Ви будете які хочете мізерні, а коли хтось молодший за Вас на два дні, то малий він чи високий до неба, а мусить Вам коритися. Ви можете скубти його, можете ганяти по подвір'ю, і він не смітиме Вам слова сказати.

Правда, кожний закон можна обійти. Наприклад, Ваша шановна бабуся впродовж місяця не з'являється на подвір'ї. Що тоді? Вона губить права горожанства і трактується, як кожна зайда. Ви можете зробити вигляд, що її не пізнаєте, і хай стара поспробує вибороти собі давнє становище!

Вище посунутись по суспільній драбині можна також, коли Ви

заквокчете та набудете тим права бити всіх на праве й ліве плече. А досить Вам когось раз потовкти, і Ви назавжди займаєте його місце. О, кури на це мають дуже добру пам'ять! (От і кажи: куряча пам'ять!) Біда ж, коли хтось по темному абощо ударить свого зверхника: довго тямитиме він цей нещасливий день!

Певне, що трапляються бунтарські душі, які не коряться благочестивим звичаям, але їх не можна брати на увагу. Вони роблять це на власну руку і самі знають, на що ідуть.

Все це найліпше було бачити за вечерею, коли все громадянство збиралось навколо господині. Кожний бив другого чи для того, щоб зірвати свою злість за те, що не може з'їсти сам всього зерна, чи просто для того, щоб показати, що має право його вдарити.

Скільки тут було вигуків, і справедливого гніву, і гіркої образи! Скільки погроз і жалібного нарікання!

Кожна курка щипала сусідню, кожна квочка лупила курчат чужого виводка, кожне курча вважало обов'язком скубнути свого меншого брата. Найгірше було тим, що їх покинула вже мати. За таких ніхто не заступався. На цьому вечірньому зібранні Рудько найближче стикався з товариством, тут почав свій переможний життєвий шлях.

Всі курчата молодших виводків ставились до нього з належним жахом. Двох пишних Марчуків, яких прикупив десь господар, він приборкав у перший же день, але Рудька пекло презирливе відношення до нього дорослих курок. Кожна з них могла видерти йому найліпше перо, йому, що співає незгірш за старого, могла з ганьбою прогнати геть від миски з водою, могла... Коли Рудько не хотів тікати, його так бито в голову, що він несамохіль кричав, наче двомісячний. Боронитись він перше не смів, тепер йому цього не дозволяла його лицарська честь.

Він одхилив свою голову від ударів, примушував себе приємно всміхатися і показати тим, що він уважає все це за милу забаву, але коли якась занадто вже на нього напосідала, терпець вривався і Рудько одним мистецьким ударом вибивав з неї увесь гонор. Після такої пригоди курка ставала як шовкова і цілком визнавала в Рудькові дорослого.

Так мусив він переконати у своїй повнолітності усе старше громадянство і до початку вересня побачив, що далі йти нікуди. На горішнім щаблі життєвої драбини стояв великий сірий півень, пан і господар цілого подвір'я.

Відколи звели з поля хліб і коло клуні виросла величезна скирта, а на городі почали збирати картоплю, стали траплятися загадкові події. Одного вечора в курник зайшла господиня з синами (неприємні хлопці, але свої) і взялася знімати з сідала курчат. Один парубок схопив Рудька

і закричав – "а цього також?" – "так!" і хогів запхнути в клітку, де вже шкреблося кілька полоняників. Та Рудько раптом тріпнувся, вирвався з рук і, спотикаючись, вибіг на двір. Там у бур'янах він і присидів до ранку.

На другий день усіх зловлених з огидною кліткою побачив він на возі. Господар (поважна людина) махнув батогом, кінь хвостом, і Рудько ніколи вже їх не стрівав. Нічна пригода зробила на нього таке враження, що Рудько став диким та обережним і навіть ночувати почав десь на дереві. Його ще раз ловили вже вдень, але півень забився у хмиз, і хоч сам насилу звідти виліз, та зате лишився живим. І коли надворі складено дрова й господар з сином заходилися молотити жито, з давніх Рудькових знайомих товаришів дитинства лишилось дуже мало. Зникли деякі старі кури, зникли всі півники, крім Рябенського та сивого Дилди. Молодших курочок теж багатьох не стало, Рудько за ними, правда, не жалкував занадто. Тепер це був присадкуватий мідяно-червоний півень з довгим, ще мало закрученим хвостом, великим гребінцем та напрочуд мелодійним голосом. Йому лишалося вже дуже мало рости. На ногах у Рудька з'явилися невеличкі, не зроговілі ще остроги, а коло вух білили білі, як сніг, сережки.

Рябенський теж став струнким та вродливим юнаком, і тільки Дилда досі корчив з себе маленького. Старий півень щось став звертати на них свою увагу. Він побачив в юнаках небезпечних суперників і почав переслідування. Увечері не пускав у курник, вдень протурював з двору. Бідні парубки не мали ні хвилини спокою, але не мав його ще більш за них Старий. Заздрим оком стежив він за молодцями, застукував їх у глухих кутках, неочікувано з'являвся з-за рогу хати і бив, бив і ногами, і дзьобом. Перший не витримав Рябенський. Десь у третього сусіда знайшов він пару щирих курячих душ, що в самоті там проживали, у них днював і ночував. Сивий незрівняно розв'язав питання: просто не виходив аж до темна з саду. Не піддавався один Рудько. Правда, й він з горя заходив до сусідів і навіть дражнив там чудернацького волохатого півня, але здебільшого тримався двору, зручно уникаючи зустрічей зі Старим. Різними правдами і неправдами віднімав у нього курей, вів гуляти на город, на тік, розгрібав їм гній та здобував собі все більшу й більшу прихильність, особливо серед молодших. Старий вискакував з себе, біг, спотикаючись, туди і на чім світ стоїть гнав гречного молодика аж у діл, де колись росла капуста. А за хвилину, коли він, задиханий, вертався на подвір'я, Рудько вже вів своїх товаришок на вулицю збирати розсипаний овес. Та це ще нічого, але уявіть собі муку Старого, як чув він серед ночі майже поруч на сідалі мелодійний спів свого ворога.

Опало листя з дубів. Вранці стало неприємно ходити по землі, що за ніч вкривалася намороззю. Курей знов почали добре годувати. Зі ставка вернулися ситі качки, а гусей давно не ганяли пасти в поле. Вони цілий день сиділи дома і забирали собі шокращі шматки. Під час сну дошкуляв холод. Кури, сидячи на сідалі, настовбурчували пір'я і скидались на великі темні клубки. А справжніх морозів ще, власне, й не було.

* * *

Одного ранку, коли відкрито курник, його мешканці побачили, що все навкруги укрилось пухкою білою ковдрою. Старі кури побігли до ганку, лишаючи за собою низки дрібних слідів, але молодь, що ніколи не бачила снігу, була страшенно збентежена. Рудько боязко ступав по землі, обтрушуючи після кожного кроку ноги, а Сивий, розігнавшись, спинився посеред двору, з жахом попробував сніг, став на одній нозі і вже не рушився з місця. Курочки просто – летіли через подвір'я, бились у вікна, падали і застрягали в снігу. Цей сніг вже не розтав. Хлопці розчистили доріжки, і на них обмежилось поле діяльності курей. Тут товклися і гуси, проходжувався кіт. Тільки пес Сірко не визнавав ніяких кордонів. Горобці нав'язали приятельські відносини з усіма мешканцями двора, до свині включно, бо на городі нічого не лишилося, а жити ж якось треба було. Навіть ворони, і ті прилітали поритися на смітнику. Зате кілька разів з'являвся вже коршак і одного разу попав просто проти вікон якусь курку, та вискочили люди і напад не повівся.

Перемерзли дві наймолодші курочки, а Рудько одморозив собі найкращий зубець на гребені.

Старий півень у своїй злості дійшов до останнього. Бігав за Рудьком доріжками, а в курнику заганяв на найвище сідало.

І призвів нарешті, необачний, до того, чого найбільше боявся. Одного дня Рудько став проти нього! Рудько вже кілька разів заступався за курей, коли, бувало, їх кривдив Старий, але завжди приймав за це належну кару. І цього разу Рудько на свої груди прийняв удар розлютованого Старого, але тепер він не побіг геть і враз переповнився шаленою хоробрістю. Йому нічого більше губити! Це Старий ставить на карту своє панування, а він хіба що свої муки! Старий на хвилину закам'янів від здивування, потім хижо блиснув очима і кинувся вперед...

Ніхто не б'ється так завзято, як повстанці. Бо знають, що їм нема дороги назад. Тому завжди стається, що півень-повстанець перемагає своїм завзяттям пана-гнобителя.

Ніхто не заходив у курник. Вони бились цілий день. А ввечері господиня побачила в двох різних кутках два скривавлених тіла. Коли

вона взяла їх на руки, щоб змити поранені голови, малий рудий півень кинувся на великого сірого. Той зовсім не боронився. Старе тіло не витримало в борні. Не міг витримати ганьби і гордий дух. На другий день він був мертвий.

Рудько виборозив собі своє щастя. Невеличкий півник, що був колись пухеньким курчатком з двома блакитними латочками на спинці, взяв тепер на себе провід життям рідної громади. І показав себе гідним свого становища. Рудько належав до тих півнів-лицарів, міцних духом і шляхетних серцем, що сміло підставляють груди кожній небезпеці і останні їдять посилене зерно.

Коли сонце почало дужче пригрівати і вода дзюрками побігла зі стріх, а горобці стали знімати невимовний галас, коли в стайні почало чути кудкудахання курей, що в яслах лишали теплі яєчка, коли нарешті з тих яєчок вилупились маленькі курчатка з блакитними латочками на спинках, Рудько відчув усю повноту свого щастя.

Уважний, дбайливий, він, здається, був усюди. Допомогає курці, що носилася з першим яйцем, знайти найвідповідніше для цього місце і заспокоював ту, яка вже знеслася. Він вчасно з'являвся на городі коло квочки з курчатами, і ворони, що прилітали сюди вже не для того, щоб порпатись у смітнику, даремне топтались на гілках дерев, ласо поглядаючи на дрібні клубочки.

Двічі мав він у своєму дзьобі сіре пір'я яструба і від нього носив на щіці широкий рубець.

Дурного Сивого Дилду, який встиг вирости за цей час на величезного півнурю, що лякав усіх своїм безнадійним басом, він зовсім зігнав з двору. Так ніхто й не взнав, куди той подівся.

Тепер Рудько поширив свій вплив на цілу вулицю та сусідські двори і запевнив там собі блискуче положення. Кожний півень з того кутка пам'ятав день і ніч про мідяного півника, що так надпівняче побив його в першій і останній бійці. Бо незручному борцеві не допомагали ніякі хитрощі. Даремне було удавати, що ніби обом загрожує спільна небезпека і доцільніше звести рахунки іншим разом, даремне було робити вигляд, що дома чекає пильна справа. Рудько переслідував такого боягуза аж до самого його двору і там примушував прийняти бій. Отож, кажу, кожний півень міг завжди чекати, що на паркан рідного подвір'я злетить пишний Рудько і примусить його до найбільш принизливого, найбільш ганебного для кожного півня вияву покори: підняти вгору тремтячі крила і закирати куркою...

Рудько, як власної чести, боронив і честь свого народу. Увечері, коли до ганку сходилися всі кури і квочки приводили свої родини, гуси

здалеку мусіли чекати своєї черги, а великий злісний гусак, що душив ногами малих курчат, визнав перевагу Рудькового залізного дзьоба.

Нахабних дурних качок він любив одганяти так скоро, щоб у них запліталися ноги, і вони, зарившись носом у землю, ще довго крякали, дивуючись, як це воно сталося. Кіт Кирило, якому Рудько попри всі його чесноти не довіряв, смів ходити тепер лише по барканах та дахах, і часто траплялось, що голодний Сірко, дарма що клацав у повітрі зубами, мусів тікати у другий кінець двору від Рудькових острогів.

Ба й самій господині не дозволяв він зачіпати своїх курей. На цьому ґрунті виникали великі непорозуміння, і Рудько ледве не попав у борщ. Бо й дійсно, коли півневі здавалося, що господиня мучить котрусь курку, то він вважав своїм прямим обов'язком злетіти їй на груди або кинутись на спину. Не зважав на удари ногами чи дрючком і скоро примусив боятися себе навіть жвавих синів господаря. Рудько дійшов у своїй сваволі до того, що просто ганявся за кожним, хто виходив з хати, і, певне, йому не минути б казана, якби не велике горе, що звалилось на щасливе подвір'я.

Захворіло кілька курчат і на вечір були мертві. Вранці Рудько побачив, що дві курки не вийшли разом з усіма з курника. Сиділи настовбурчені на землі під сідалом і не озивалися на всі його заклики. Опівдні під парканом у кропиві лишилися сидіти ще три. Вночі кілька упало з сідала... Страшна пошесть на протязі двох тижнів винищила велику Рудькову родину. Устоявся тільки він сам та ще дві старі курки – бабусі. Кілька видужало, а курчата загинули майже всі.

Ця хвороба призвела до тої великої катастрофи, що цілком перевернула життя нашого півня. Господар вирішив завести добрих, породистих курей, і от одного дня на підвір'ї з'явилися 10 великих чорних курок. Але коли б то вони були самі, а то з ними був ще більший і ще чорніший півень з такими довгими ногами, що наш Рудько, не згинаючись, міг би пройти між ними. Ноги ногами, та це не дає права ходити по чужому подвір'ї, і Рудько порадив йому швидше вернутися, звідки прийшов. Той щось глумливо вигукнув, Рудько цього тільки й чекав, і... почалося!

Господар придбав також індіка з індичкою, їх Рудько зразу не помітив. Вони, певне, були з одного двору з чорними курми, бо, коли індик вгледів, як у повітрі метнулося два тіла, і почув гнівний крик болю чорного велетня, він поспішив на поміч чужинцеві. Перістий птах на вигляд куди страшніший за шуліку, з голосам ще чуднішим від свого вигляду, про існування якого Рудько навіть не підозрював, тепер кинувся зненацька на нього ззаду. Та не було на світі нічого, що могло б

примусити затремтіти мале серце червоного півника. Він відскочив убік, мить – і вдарив об землю рябою потворою. Чорний кинувся вперед, але Рудько перелетів через нього і, перш ніж той встиг обернутися, вже вп'явся йому острогами в спину.

Тим часом опам'ятався індик, а незграбний чужинець, лютуючи, став з страшною силою бити своїм дзьобом. На допомогу чоловікові з'явилась вірна індичка, і почалося огидне знущення.

Вони ганяли Рудька по двору, оббігали його з різних боків, і, доки він встигав збити з ніг індичку або потягти за кишку індика, Чорний вже топтався по ньому своїми ногами. Але він і на мить не подумав про втечу. Він, що ні разу не був переможений і почував своє право! Рудько підбив чорному око, розрізав йому бороду, але удар падав за ударами, він заточувався, спотикався і лише надзвичайній зручності завдячував, що не лежав ще напівмертвий на землі. Тим часом Рудькові кури гідно стояли за честь свого роду у боротьбі з чужинками. Вона випала на їх користь. Одна навіть спробувала прогнати індичку, але злякалась і мусила щодуху тікати геть. На галас вибігла господиня і, вгледівши кров на голові Чорного, зловила Рудька і злісно шпурнула його в хлів, замкнувши дверцята. Там співав він свої бойові пісні, закликаючи велетня прийти битись крізь щілину, але той, певне що, й не думав про це. Він поведивсь у дворі, як дома, і полохав Рудькових курей. Рудько все бачив і терпів тяжкі муки.

Так минуло два дні. Господиня хотіла, щоб новак освоївся на чужині, і не випускала Рудька. Та він, гнівно довбаючи носом землю під дверима, вигріб добру яму, і на третій день Рудько був на волі! Господарі поїхали на поле. Індик з дружиною саме пішли прогулятися на город. Півень кинувся на подвір'ї і за клунею знайшов свого ворога...

Коли господиня вернулась додому, вона в сінях за цебром побачила хвіст свого укоханця. Рудько стояв і сіпав його за пір'я. Напівнепритомного індика знайшли у бур'янах. Його Рудько, певне, застукав після того, як упорався з Чорним. Він не мав на собі живого місця. Я не хочу, не можу розповідати вам про лютування господарів і про всі знущення, що їх витерпів Рудько за те, що не схилив голови перед нахабним чужинцем. Згадальсь і смерть сірого півня, і прогнання Сивка, і Рудькова завзята вдача та оборонництво кривджених курок.

На ранок на возі в соломі, поруч з ворочком сиру та кількома головками капусти, лежав зв'язаний в ногах та крилах Рудько, а гнідий кінь, крутячи хвостом, ніс його в невідому далечинь.

* * *

Рудька ніхто не купував. Його брали в руки, роздували йому пір'я,

але, побачивши на сухорлявому жилавому тілі самі синці, кидали назад на віз. І це було його щастям.

Господар злякався, що доведеться везти півня назад, збавляв ціну. Аж ось до воза підійшла старенька бабуся, підійшла й понесла Рудька селом, потім лісом, далі знов селом, Рудько бачив багато курей і багато різних півнів, співав до них, щоб показати, що нічого не боїться. Та вони з бабусею пройшли якоюсь хвірткою, і тут, посеред затишного, зарослого калачиками та гусячою травичкою подвір'ячка, ласкаво зустріли його чотири чорні курочки. Це подвір'я і широка сільська вулиця стали Рудькові новою батьківщиною. Правда, йому довелося одучити ходити сюди аж чотирьох півнів, з яких кожний уважав себе господарем, але це не забрало багато часу.

І коли ви вгледите десь малого червоного півня з пишним хвостом і покаліченим смілим обличчям, знайте, що це напевне мій Рудько!

ОЛЕНА ТЕЛІГА

* * *

Усе – лише не це! Не ці спокійні дні,
Де всі слова у барвах однакових,
Думки, мов нероздмухані вогні,
Бажання – в запорошених оковах.

Якогось вітру, сміху чи злости!
Щоб рвались душі крізь іржаві ґрати,
Щоб крикнув хтось: ненавидь і люби –
І варто буде жити чи вмирати!

Не бійся днів, заплутаних вузлом,
Ночей безсонних, очманілих ранків.
Хай ріже час лице – добром і злом!
Хай палять серце – найдрібніші ранки!

Ти в тінь не йди. Тривай в пекучій грі.
В сліпуче сяйво не лякайся дивиться –
Лише по спеці гряде жданий грім
Із хмар сковзне – багнетом – блискавиця.

СУЧАСНИКАМ

"Не треба слів. Хай буде тільки діло.
Його роби – спокійний і суворий,
Не плутай душу у горіння тіла,
Сховай свій біль. Стримай раптовий порив".

Але для мене – у святім союзі
Душа і тіло, щастя з гострим бодем.
Мій біль бринить. Зате, коли сміюся,
І сміх мій рветься джерелом на волю.

Не лічу слів. Даю без міри ніжність.
А може, в цьому й є моя сміливість:
Палити серце – в хуртовині сніжній,
Купати душу – у холодній зливі.

Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив,
Та там, де треба, я тверда й сувора:
О краю мій, моїх ясных привітів
Не діставав від мене жодний ворог.

ВЕЧІРНЯ ПІСНЯ

За вікнами день холоне,
У вікнах – перші вогні...
Замкни у моїх долонях
Ненавість свою і гнів.

Зложи на мої коліна
Каміння жорстоких днів,
І срібло свого полину
Мені поклади до ніг.

Щоб легке, розкуте серце
Співало, як вільний птах,
Щоб ти, найміцніший, сперся,
Спочив на моїх устах.

А я поцілунком теплим,
М'яким, мов дитячий сміх,
Згашу полум'яне пекло
В очах і думках твоїх.

Та завтра, коли простори
Проріже перша сурма –
В задимлений, чорний морок
Зберу я тебе сама.

Не візьмеш плачу з собою –
Я плакати буду пізніш!
Тобі ж подарую зброю:
Цілунок гострий, як ніж.

Щоб мав ти в залізнім свисті –
Для крику і для мовчань –
Уста рішучі, як вистріл,
Тверді, як лезо меча.

ПОВОРОТ

Це буде так: в осінній день прозорий
Перейдемо ми на свої дороги.
Тяжке змагання наші душі зоре,
Щоб колосились зерна перемоги.

І те, що мрією було роками,
Все обернеться в дійсність і можливість, –
Нам буде сонцем кожний куш і камінь
У ці хвилини – гострі і щасливі!

Подумать тільки: наші села й люди,
А завтра прийдемо – до свого міста!
Захоплять владно зголоднілі груди
Своє повітря – тепле та іскристе!

Та звідкись сум зловіщий вітер вишле,
Щоб кинуть серце у крижаний протяг:
Усе нове... І до старої вишні
Не вийде мати радісно навпроти...

Душа з розбігу стане на сторожі,
Щоб обережно, але гостро стежить
Всі інші душі – зимні чи ворожі –
І всі глибокі поміж ними межі.

І часто серце запалає болем,
А щось гаряче аж за горло стисне,
Коли над рідним, тим же самим полем
Зависне інша, незнайома пісня.

Чекає все: і розпач, і образа,
А рідний край нам буде – чужиною.
Не треба смутку! Зберемось відразу,
Щоб далі йти – дорогою одною.

Заметемо вогнем любови межі,
Перейдемо убрид бурхливі води,
Щоб взяти повно все, що нам належить,
І злитись знову зі своїм народом.

ВІДПОВІДЬ

О, так, я знаю, нам не до лиця
З мечем в руках і з блискавками гніву,
Військовим кроком, з поглядом ловця
Йти завзято крізь вогонь і зливу.

Ми ж ваша пристань – тиха і ясна,
Де кораблями – ваші збиті крила...
Не Лев, а Діва наш відвічний знак,
Не гнів, а ніжність наша вічна сила.

Та ледве з ваших ослабілих рук
Сповзає зброя ворогам під ноги,
Спиває ніжність легендарний крук –
Жорстокий демон бою й перемоги.

І рвуться пальці, довгі і стрункі,
Роздerti звички, мов старі катари,
Щоб взяти зброю з вашої руки
І вдарить твердо там, де треба вдарить.

Та тільки меч – блискучий і дзвінкий –
Відчує знову ваш рішучий дотик,
Нам час розгорне звиклі сторінки:
Любов і пристрасть... ніжність і турботи.

* * *

Я руці, що била, – не пробачу –
Не для мене переможний бич!
Знай одно: не каюся я, не плачу,
Ні зітхань не маю, ні злоби.

Тільки все у гордість замінила,
Що тобою дихало й цвіло,
А її тверда й холодна сила
Придушила тепле джерело.

Але навіть за твою шпіцруту
Стріл загрузих я тобі не шлю,
Бо не вмію замінять в отруту
Відгоріле соняшне – "люблю".

ЧОЛОВІКОВІ

Не цвітуть на вікні герані –
Сонний символ спокійних буднів.
Ми весь час стоїмо на грані
Невідомих шляхів майбутніх.

І тому, що в своїм полоні
Не тримають нас речі й стіни,
Ні на день в душі не холоне
Молодечє бажання чину.

Що нам щастя солодких звичок
У незмінних обіймах дому –
Може, завтра вже нас відкличе
Канонада грізного грому!

І напружений погляд хоче
Відшукати у тьмі глибокій –
Блискавок фанатичні очі,
А не місяця мрійний спокій.

МУЖЧИНАМ

Не зірвуться слова, гартовані, як криця,
І у руці перо не зміниться на спис.
Бо ми лише жінки. У нас душа криниця,
З якої ви п'єте: змагайся і кріпись!

І ми їх даємо не у залізнім гимні,
У сріблі ніжних слів, у вірі в вашу міць.
Бо швидко прийде день і у завісі димній
Ви зникнете від нас, мов згряя вільних птиць.

Ще сальви не було, не заревли гармати,
Та ви вже на ногах. І ми в останній раз
Все, що дає життя іскристе і багате,
Мов медоносний сік, збираємо для вас.

Гойдайте ж кличний дзвін! Крешіть вогонь із кремнів!
Ми ж радістю життя вас напоївши вщерть –
Без металевих слів і без зітхань даремних
По ваших же слідах підемо хоч на смерть!

АБО–АБО

(Фрагмент)

В канцелярії, де була зайнята Ніна, з самого ранку був надзвичайний рух. Працівники бігали безнастанно по посвідки, бо завтра видавалися пайки й мануфактура.

Соняшний ранок, відлига, а тому на чоботях цілі фунти болота, що розкидалося мальовничими плямами по підлозі.

Біля самого входу, на лавці, сиділо декілька хлопців. Приїхали з села, щоб зробитися студентами, а сюди прийшли розпитати, як це перевести в життя. Кліпали очима, розглядалися довкола, а час від часу флегматично лущили зернята. Урядовці, минаючи їх, декілька разів кидали:

– Товариші, це вам не село.

Або:

– Товариші, це ж канцелярія.

Та на хлопців це не робило найменшого враження. Ніби не до них і зверталися.

З самого ранку Ніна була в русі. Вона була на посаді звичайного посильного, що розносить оповістки у всі кінці міста. Крім того, і оголошення виписувала, а поміж всіма роботами у канцелярії позичали їй до бібліотеки і до деканатів політехніки, в якій мурах вона працювала.

У Ніни був чудовий настрій – завтра вона мала отримати пайок і мануфактуру, а сьогодні, замість того щоб хлюпати по болоті, їй довелося працювати нагорі, в деканаті. Там помічницею завідуючого канцелярією була Наталочка, яку за це називали "канцелярською кривою", назва, яка так не личила їй з її довгими косами.

"Канцкриса" була на машині повістки, а Ніна надписувала їх своїм не дуже виробленим, п'ятнадцятилітнім письмом. В кімнаті було тепло, низенька груба ("буржуйка") розпалася на червоно. А при ній так гарно було мріяти про минуле. Про дитячі роки з пухкими котлетами й золотими пиріжками, про вередливо недопите молоко, про нез'їдені зупи і сало, відтяте від шинки. Тепер було інакше: щоденний пшоняний куліш і брудна юшка, яка чомусь зветься кавою.

– Лектор Миколай Семенович Жаба, – перервала тишу Ніна, підписуючи якусь повістку. – Уяви собі, Наташо, виходиш ти заміж за людину, яка має таке прізвище, хоч би вона була найгарнішою в світі?

Наташа вложила новий аркуш паперу, задумалася на хвилину:

– Це прикро, але якби він був дійсно симпатичний, я все-таки вийшла б за нього. Зрештою, можна поставити на кінці "о" замість "а", і все гаразд. Навіть гарно: пані Жабо. Е, Ніно, в наші часи прізвище взагалі нічого не значить. Не подобається одне – зміниш на друге. Раз-два й готово. Чи ти можеш бути певною, коли знайомишся з ким-небудь, що він Кухаренко, а не Кохман, або ще якимось інакше? А ти вийшла б заміж за цього Жабу?

– Я? Не знаю... Ні... Я взагалі ніколи не вийду заміж.

Ніна почервоніла. Невідомо, чому згадала вона майбутню вечірку,

згадала, що йде весна, й на душі у неї стало так радісно, що вона забула свій голод, ненависну пшоняну кашу і зробила велику пляму на новій адресі.

– Якраз на повістці до нашого професора. Між іншим, щодо нашого професора... Вимий руки, ти вся в атраменті. Обличчя теж, ось тут, біля носа, як ти так вимазалась?.. Щодо професора... Ти чула, що з ним вчора було? Знаєш старшого майстра, комуніста Бабенка? Ну, є такий. Ще молодий, амбітний, але цілком неінтелігентний, двокласову школу скінчив. Та майстер, кажуть, дуже добрий. За те його всі цінять, але ж і бояться, бо, розумієш, комуніст, має зв'язки. А щодо сентиментів, то не дуже... Цього самого Бабенка ніколи не задовольняла та пошана, яку йому виявляли як здібному майстрові. Він захотів іншого. І уяви собі... ну, вгадай, чого він захотів?

– Звідки ж я знаю? А може, освідчився тобі?

– Ні. Цей Бабенко рішив зробитися ні більш ні менш як інженером-механіком. Скромне бажання, правда? Тільки не думай, що він для цього хотів кінчити вісім класів гімназії, а потім п'ять років політехнікума. Він рішив відбути пару практичних вправ у наших професорів, а потім просити, щоб йому підписали диплом. Просити. Чи ти знаєш, що то за прохання? Коротко й ясно: "або-або". І підписали: мовляв, скінчив повний курс механічного відділу й надається йому назва інженера. Але слухай далі.

Сиджу я вчора ввечері в нашого пана Олексія. Ще твоя мама була й моя теж. Сама знаєш, пані Ольга після того, як дізналася про смерть свого сина, сама ледве живе, отже, ми всі силкуємося хоч трохи її розважити.

Раптом входить посильний і подає старому повістку. Прохають прийти на урочистий підпис диплома інженера Бабенка, а потім на товариську вечерю до нього додому.

Пан Олексій прочитав, бідолаха, це на голос, захвилювався, почервонів весь. А потім заходив швидко по кімнаті й як не почне викрикувати.

– Я порядна людина, мене вечерею не підкупиш. Тридцять років вже професорую, ані одного ще диплома без іспитів не підписав.

І знов забігав по кімнаті, щось репетує, руками вимахує, а сам ледве не плаче.

– Ну і що ж, не пішов?

– Аякже ж. Тільки він трохи заспокоївся, як почала охкати й плакати пані Ольга, мовляв, що з ним буде, куди вони подінуться й що вона, хвора, буде робити... Адже ж інші підуть, бо вони люблять свою родину, вона у них на першому місці. Від підпису рука не відвалиться. Що ж робити, коли тепер весь світ перевернувся, а з вовками жити - по-вовчому

вити. Потім ще щось торохтіла про те, що вона йому все життя своє офірувала, а він для неї такої дрібниці не може зробити.

А він, уявляєш, Ніно, стоїть, старий, сивий, і весь час повторює:

– Зрозумій, що не могу. Я не шахрай. Що ти на старі роки примушуєш мене зробити?

Довго вона його благала, нарешті замовкла й заплакала. Дивимося – й він замовк. Ми всі потихеньку й розійшлися по своїх кімнатах.

Аж по хвилі стою я в передпокою й бачу: виходить він в своєму парадному френчі. Знаєш, що з зеленої порт'єри, права кишеня вища, ліва – нижча. Пройшов повз мене, ні слова не сказав, але ясно було, куди йде. А повернувся, мабуть, пізно, бо ніхто не чув. Вже сьогодні в деканаті дізналися, що всі до одного підписали диплом, а потім... А потім була чудова вечера з вином. Бабенко був у надзвичайнім гуморі, дуже привітний, всіх частував, а нашому старому весь час підливав. Той відмовлявся, а потім пив, як і всі...

– Я б не пішла й не пила, – сказала Ніна твердо.

– І пішла б, і пила б, коли б іншого виходу не було. Дивись, яка героїня. Шарлотта Корде. Та чого ти посмутніла? Ходім краще по квитки. Завканц вже, мабуть, повернув з обіду.

На широкому коридорі було весело й соняшно. Довгомісячний порох аж танцював від радості в веселих проміннях. Сонце, весна й золото лилися крізь брудні вікна.

В канцелярії було порожньо. Тепер, коли в ній не було нікого, ще яскравіше кидався в очі її нечепурний вигляд. Підлога сіра від пороху, дивовижно вигаптована брунатним болотом, білими недокурками, якимись червоними скравками паперу й жовтим лушпинням гарбузового насіння. Біля дверей, під лавками, чітко вимальовувалися на темній підлозі декілька плевків майбутніх жреців науки.

Але й тут, як і в коридорі, цю вбогість і бруд весело освітлювало нахабне сонце крізь вікно, від бруду різнокольорове, мов вітраж, з відтиском чийсь пальців.

– Як же ж тут гидко, – подумала Ніна, – як в помийній ямі.

Вона була сама. Наташа чекала її в коридорі.

Раптом двері відчинилися, але до кімнати ввійшов не завідуючий канцелярією, а звичайний собі сторож з ганчіркою, відром і щіткою.

На устах його блукала усмішка. Ні, не блукала, а сиділа міцно й певно. Ніна дала йому дорогу – мабуть, прийшов робити порядок.

– А я до панночок справу маю, – звернувся він до неї. – Декілька разів сюда заходив, але вас не було.

– Я нагорі писала, в деканаті, – пояснила Ніна. (– Що за справа у

нього до мене й чому "панночка", а не "товариш"? – В чому справа?

– А в тому, що ви, панночко, мусите тут сьогодні добренько змити підлогу: бачите, яка брудна, та й того... вікно теж треба змити, і двері пошурувати варто, та й коридор, до сусідніх дверей. Я вже вам і води приніс, і щітку. Ось вже й поміч вам, хоч і не моє це діло.

Ніна здивовано глянула на відро, на ганчірку, на усмішку сторожа й нарешті зрозуміла: хочуть, щоб вона після цього дня праці, після всієї писанини поза годинами роботи, ще змила своїми руками весь цей бруд. Десь глибоко в душі зайнявся вогонь образи й гарячим полум'ям спалахнув на обличчі.

– Хто це сказав? – знайшла вона нарешті силу запитати спокійно.

– Як хто? – здивувався сторож. – Звичайно, завканц. Ось і він іде.

– Я ось кажу, щоб вона мила, а вона вередує, – звернувся він до чоловіка, який входив до канцелярії, – скажіть їй самі. Він весело хіхікнув і відійшов набік, цікавий сцени, яка має відбутися.

До кімнати ввійшов завканц. З його темного френча звисала ціла серія різних ремінців і якихсь футлярів на олівці, сцизорики й навіть мапи. Розкішне галіфе пишно, як два самовари, віддувалося над високими чоботами із жовтої шкіри. Все це надавало йому військового вигляду, хоч з військом він зроду не мав нічого спільного.

– В чому справа? – пролунав його спокійний солідний голос. – Ви не хочете виконувати свої обов'язки, товаришко?

– Це ніколи не було моїм обов'язком. Я роблю, що від мене вимагається, цілі дні розвожу повістки. Де ви бачили, щоб посильний складав каталоги, навіть німецькі? А я все роблю, бо то я все вмю, а підлогу змити не можу, – швидко забелькотала Ніна. – Подивіться, яка вона? У всіх деканатах це спеціальні баби роблять. Та й змучена я за цілий день праці і голодна дуже.

– Боже мій. Тільки бути спокійною, – пронеслася думка, – це, мабуть, помилка. Він сам зрозуміє. Не з дерева ж він.

– Я вам кажу, – знову пролунав дерев'яний голос, – що ви, товаришко, або вимієте підлогу, або... я знайду собі іншу працівницю, яка буде це робити. Не маємо стільки грошей, щоб розкидати їх направо й наліво. Кажу вам востаннє: підлога мусить бути вимита сьогодні і то добре. Візьміть ласкаво своїми ручками ганчірку.

Сторож у кутку хіхікав. Ніна відчула, як кудись далеко відривається від неї вся радість, яку вона носила в собі цілий день. Відірвалася й покотилася далеко по недокурках і гарбузовому насінню.

Кинутися на коліна під поглядами завканца й сторожа і шкребти, дряпати що є сили цю брудну вонючу підлогу? Кожна баба виміє її за

годину, а вона буде вовтузитися цілий вечір, та й добре не змиє. Зробити їм цю приємність? Цей театр?

Перед очима встала постать матері, яка чекає на сукно й цукор. Перед очима затріпотали всі олівці, ножики й мапи на грудях завканца й, як крізь сон, долетіли його слова:

– Бачу, що ви, товаришко, нарешті хочете мене послухати. Ось і добре. І столи відсуньте, всюди вимийте. А я буду тікати, бо дійсно погано робиться в цьому оточенню.

– Аякже, і під столом треба, і під лавками, – швидко заговорив сторож і затупотів до дверей. Цілим виразом свого обличчя він хотів продемонструвати, що й його нерви ні однієї хвилини більше не можуть витримати цієї атмосфери.

Ніна подивилася на ці два такі різні й однаково підлі обличчя. Хотілося ногою вдарити відро, а брудною ганчіркою хльоснути по задоволенім обличчі завканца й по його надзвичайному френчу.

– Не буду я мити вашу підлогу, мийте самі, – крикнула вона й вибігла на коридор, не чуючи затривожених питань Наташі.

Сонце по-старому світило крізь вікно, але Ніна вже не бачила ні його золота, ні весни. І нічого веселого не було в танцях порошу у весняному повітрі. Ні. Це просто був порох, який давно було б змити.

На душі було сіро, тяжко й брудно, як все довкола. Як жива, стала перед очима мати, як живий, став весь тяжкий завтрашний день. Але раптом в душі щось сіпнуло й розпач зник, як хворий вирваний зуб. І відразу ж хворе місце залила пекуча, незнана до того часу хвиля ненависті. І замість жалісних – вирвалися слова спокійні й жорстокі.

– Слухай, Наташа, я вже не буду тут працювати. Завканц примушував мене сьогодні мити підлогу. Розумієш, просто йому треба було мене викурити або висміяти. Я його вже давно дратую. І не тому, що зле працюю, а якраз тому, що осмілилася не киснути дома, а працювати й заробляти. Навіть помилки того тумана на оголошеннях виправляти. Якби я ще працювала з виглядом мучениці, то, може б, він стерпів мене. Бо я ж мушу бути для нього "жертвою революції" й ні до чого непридатним продуктом "гнилої інтелігенції". Але коли цей "продукт" радісно ганяє по місту з повістками, а потім голодний до вечора пише всяку трєбуху, він не може цього знести.

Краще буду маківники продавати, на городах працювати, і, повір мені, я з ним ще зустрінуся. Але в інших умовах і при інших обставинах. На слідуючий день на місці Ніни працювала інша – родичка завканца. Підлогу вимив сторож. Мануфактуру й пайок за цілий місяць одержала нова працівниця.

НАТАЛЯ ЛІВИЦЬКА–ХОЛОДНА

КОЛИ ?

Сьогодні день такий прозорий,
а неба синь така густа!
І тільки гори, гори, й гори,
і далеч в сонці золота.
О земле, краю мій єдиний,
що в довгих мандрах, в темі сторіч
зіпнявся зухвало на вершини
і станув з Богом віч-на -віч!
Коли ж Тебе почують люди?
Коли шляхетний, гордий гнів
Тобі вогнем розсадить груди
і вдарить в серце ворогів?

* * *

Приходить час, відходять в вічність друзі
І одцвітає молодости цвіт,
А серце стомлене в смертельній тузі
Шукає знов за щастям давніх літ,
Надходить самота, важка й жорстока,
І давить душу, як безсонна ніч,
Повзе, як гад, вдивляється до ока
І пестить жертву довгим віч-на-віч.

І раптом в темряві ночей зловісних,
В цвинтарній тиші сірих кам'яниць
Ім'я, єдине в світі, громом блисне:
Сім літер, сім палких вогненних лиць.
І серце знов, жива струна нап'ята,
Наллється кров'ю й співом забринить.
Ти вся моя від Дону по Карпати,
Й так солодко тобі одній служить!
І знати, що для всіх твій теплий вітер,
Для всіх твого палкого серця жар,
І в пустці серця сім промінних літер –
Твоє ім'я – нести, неначе скарб.

БАБИНЕ ЛІТО

Кульбаби одцвіли і мрією пухкою
 із вітром пурхнули кудись у далечінь.
 За ними серце злинуло у неспокої
 стежками маячінь.
 Минуло літо, тільки бабине горить ще,
 спадає листя на траву, неначе кров,
 і баня неба молитовно пнеться вище,
 темнішає немов.
 Всевь світ стоїть, мов храм розписаний штудерно,
 Всевь Божий світ яріє барвами яси.
 І хочеться благать: очисти нас од скверни,
 Створителю краси!

ІНВЕКТИВА

О, світе підлости й брехні,
 Насильства, підступу й сваволі!
 Чи довго ще отак мені
 Блукати без пуття й без долі?
 Чи довго вам іще служить,
 Людці нікчемні, карли духа?
 Вже ліпше впасти на межі
 Лицем в прийдешні завірюхи!

А коли ні, то де ж оті
 Слова без страху і облуди,
 Слова великі і прості,
 Що б'ють в лице і палять груди?
 О, як знайти в цій метушні
 оте одне прекрасне Слово,
 Що стане в величі ясній
 І до сердець усім промовить?
 І що шакалів і лисиць,
 Вовків, гієн і чорних круків,
 Самозакоханих самиць,
 Самців метких і довгоруких,
 І суку, що з кубла гарчить,
 І вірних їй "батьків родини"
 В одну благословенну мить
 Оберне раптом у Людину?!

ЖНИВА

Сивий попіл притрусив принаду,
золотий волосся мого спліт,
і весни мені ти не пригадуй,
не бентеж спокою зрілих літ.
Буде осінь гарна й плодовита,
овочів не вбили громи з хмар,
і душа, як стиглий колос жита,
зберегла для житниць свій тягар.
Хай же прийдуть ті нежданні й пізні,
ті жнива, сподівані такі!
І впадуть покоси, зрізані
вимахом Господньої руки.

ВИЛАЗИТЬ МІСЯЦЬ...

Вилазить місяць, як полтавський книш,
з-за хмари, як із печі,
і голосом зимових тиш
заводить пісню ночі.
Самотньо йдеш у ніч оцю,
у безвість, в порожнечу,
і, наче каторжний ланцюг,
свій біль волочиш.

* * *

Чорний колір – колір зради,
а червоний – то любов,
очі в мене два свічада
і палка татарська кров.
О тікай, стрункий юначе,
стережись моїх очей:
подивлюсь – припадком наче –
і не спатимеш ночей.
Поцілую – і до скону
будеш прагнуть уст моїх,
і затроїть кров червону,
кров юначу п'яний гріх.

СТЕПОВА КАЗКА

Знов закохане, знов сумне
Моє серце за вами тужить.
Ви кохали колись мене,
Я любила вас... Трошки? Дуже?
Може, й зовсім ні. Але знов
Ваші очі мені як зорі.
І весна, і татарська кров
Знову казку безглузду творять.

Сниться степ, український степ,
Чвал коня і наїзник дикий,
За плечима вогонь росте,
За плечима зойки і крики.
І криваві маски облич,
І палючого диму хмари...
І я знаю, що в темну ніч
Поцілує мене татарин.
І я знаю, що буде біль
І що буде образа й сором,
І спокуси солодкий хміль,
І ненависти чорний морок.
Буде кров на моїх устах,
Буде розпач, п'янкий, безсилий,
І, як хижий могутній птах,
Розгортатиме пристрасть крила.

Так, я знаю, це ви були,
Ваші гострі татарські очі
Наді мною в ту ніч цвіли
І всміхалися в п'їтьмі ночі.
Так, я знаю, це вас мені
Було радісно звати паном
І в солодкім облуднім сні
Поцілунком палити п'яним.
Але погім, коли весна
Одзвеніла в лунких просторах,
Знов ненависть мені до дна
Пропалила душу, як змора.
Пам'ятаєте? – Ніч... Огні
Блискавиць як промінні стріли.
Ваші очі мертві, страшні
Я устами навік закрила.

Небо знов молоде й блакитне,
Лютий спить непробудним сном,
А весна усміхнулась квітнем,
Ясноокиим малим пустуном.

Я тобі принесла фіялки,
А як місяць над містом став,
Ти мене цілував так палко
У розквітлі мої уста.

НАРОДЖЕННЯ ПОЕЗІЇ

Зі сну, що раптом збудить уночі,
З диханням вітру, що мовчання сіть рвучи,
Болючим спомином неждано діткне.
З проміння сонця, що лежить в вікні,
З білизни, що тріпочеться на вітрі,
З зірок на небі, і з зірок в мені,
І з хмар, що рожевіють в раннім світлі.
Вона приходить, як зоря ясна,
А часом наче фурія зловісна,
Що душу враз пропалює до дна
І думку розриває на повісма.

ОСТАННЯ ДІЯ

Я п'ю шовковість самоти,
як ніч співає заходу останню червінь.
Я знаю – прийдеш Ти
і знов ковток цілющого зачерпну.
Жовтяві маски вікон робляться ясніш,
а з темряви в кімнаті все густіша,
з-за хмари місяць – мов татарський ніж,
і міряє удари серця тиша.
А я, я – дух,
актор містерії нічної,
ще інші діють тут зі мною:
остання дія йде, кінчається вистава,
і я – остання ява.

ГАЛИНА МАЗУРЕНКО

* * *

Куди ведеш нас, Господи? Куди?
Рятуй, спаси від злих, немилосердних!
Дай поховати рідних, молодих
У землю, від морозу тверду.
Дай їх оплакати, бо вже немає сліз...
В сухих повіках біль, не бачать очі.
По образу Твоєму зліплені, дивись,
А на який іще ми здібні злочин!

* * *

Душа де? Душі нема.
Її розірвали гноми.
Край церкви сидить сатана
На поржавілім дзвоні.

А в пеклі, в магічних кругах,
Він бродить і душу збирає,
Збирає її по шматках –
Одної шматинки немає...

З ЩОДЕННИКА

Ілюзія подібна до змії.
Отруєна, я знову виживаю.
Туманними оманами зими
Овите тіло, не душа безкрая.
Як гарно бачити усмішку на вустах,
Людяну, людську, в натовпах, не тінях,
І вірити не в логіку, не в жах,
А вірити і вірити в Людину...

* * *

В болючій тузі народилось СЛОВО,
Безгрішне, змучене до нетривких, до грішних:
"Люби ти ворога, немов себе самого...
Вони не відають, що чинять".
Безутішне, жакливе слово зраженого друга.

А там, в безодні, шепотіння люте:
"Чому не примусив їх? Чому терпів наругу?
Нащо їм воля, смертним, каламутним?
Півтваринам, півдухам, – рабство щастя!"
А божий Дух все віє над землею,
І серце пада і не хоче впасти,
Придушене свободою своєю.

РІЗДВО

У сутінку стрункі тополі
Закучерявило в тумані.
І глід обірваний у полі
Тихенько в темряві розтанув.
В цей вечір, кажуть, народився
Маленький хлопчик. За звіздою
Верблюду із магами поплівся,
І хліб знайшов він під горою.
У тиші ночі тихий янгол
Крильми повів по стодолі.
Блаженні за правду гнані,
Що не зневірилися ніколи.

ОСІННЯ ЕЛЕГІЯ

Вже доволі, досить блакиті,
Вже не бути знов молодим.
Прогоріла весна і літо,
І на полі лиш білий дим
Так нестримно пливе, так рівно
Над поснулі поля, стерні...
Тільки ти, молода царівно,
Тільки ти ще не хочеш, ні,
Хмар холодних, тупих, мов криця,
Й, простягнувши сонцю услід
Білі руки, ти кличеш: "Смійся,
Сонце, смійся!.." Багато літ
Потонуло в ясних озерах,
І по килимах павутин
Хтось прибуде і стукне в двері...
Я зустріну його один
На порогах кімнат тінистих.
І мовчу, не прошу – "прийди!" –

Тільки осінь присипле листям
Мого гостя сумні сліди...
Тільки осінь промчить над полем,
Над ріллею, що знов завмре...
І застогнуть з глухого болю
Верховіття струнких дерев...
І погасне все, що горіло,
З мокрим вітром вдень і вночі
Протинатимуть чорне тіло
Невгомонні, густі дощі.

ГАЛУЗКА ЯСМИНУ

В пустелі стук дзвінких копит,
Вертають з бою гості.
Далеко чуть звитяжний крик
Відважних хрестоносців.

Там іде лицар молодий.
На шоломі галузка.
Чого спіткнувся кінь чудний,
В піску копита грузнуть?

Спинився лицар. Глянув вниз.
Мовчазно і жагуче
Жебрак недужий подививсь
В його лице сміюче.

І стільки в погляді було
Терпіння, стільки муки,
Що лицар похилив чоло...
Стиснув він хвору руку!

Чого шумить? Чого сумна
Галузка із маслини?
Не піде з лицарем вона
До дому з Палестини...

Зловісні плями на руці,
Пізнати їх відразу!
Немає чар у мудреців
І ліку на проказу.

**"НЕ ТОЙ КОЗАК, ХТО ПОБОРОВ,
А ТОЙ КОЗАК, ХТО "ВИВЕРНЕТЬСЯ"..."**

(уривки)

*"Хай нас по тюрмах садовлять...",
або Чортків
(Зі старої революційної пісні)*

Минуло багато годин, поки жовніри маялись із полоненими. Ті то падали, то підіймались, а конвой терпляче чекав.

В нікого з тифозних з рушниць не стріляли, бо ніщо не могло допомогти хворому, коли лягав на землю, хіба пхнути ногою та залишити лежати. Сам підійметься і дошкульгає до в'язниці, і куди йому йти? Кривава зоря, мов когтисті крила Чортківської тюрми, захопила півнеба і причаїлась, ніби вдивляючись, як кігті входять глибше й глибше в серце Польщі, і те серце стає кам'яним.

Вже таки добре потемнішало, коли їх вкинули в маленьку камеру, на кам'яну підлогу. У слуховому вікні нагорі не було кукурудзяного снопа, і з підвіконниці капав дощик. Снопа не було й на підлозі. Замість нього лежав молодий легінь з села. У нього, мабуть, знайшли патрони і тепер місяць за місяцем гноїли в мокрій і холодній коморі.

Він і лежав, мов подушка, в головах у тифозних. Все-таки і йому, й їм тепліше.

"Хочеш квасолі?" – питала його Ліза, принісши з черги на сніданок мале горнятко, але він мовчав, відвернувшись до стіни.

"Та ти помреш так. Їж!" – частував хто інший, але не було ніякої відповіді, і коли б не кожух гуцула, такий гарячий, що пара йшла з нього, можна було б гадати, що він вже не живий. А так, мабуть, був тифозний? Дні проходили одноманітно, зате вночі тюрма наповнювалася стогоном і криками. То приводили галицьких вояків...

І тоді ніхто не балакав, а тільки прислухався. Тюрма знала, кого спіймали і як тяжко б'ють!

Особливо один... коли б його ім'я залишилось в пам'яті людей! Мучили й замучили його, та він не зрадив і не видав нікого на ті самі муки, що сам терпів. До камери вдень з'являлися ні з того ні з сього якісь солодкі й балакучі чоловіки і розпитували, хто звідки, чи не з Галичини? Треба отак посидіти та послухати в Чортківській тюрмі, щоб зрозуміти, чому галичани воліли денікінців, а наддніпрянці – Пілсудського.

А хто тільки міг та видужав, манівцями махав з таборів смерті через кордон, де, ходили чутки, що Омелянович-Павленко зібрав чимале військо й розкурює свою люльку...

Старий вояка був Омелянович-Павленко. Народ вірив і любив його.

У Лізи від неспаних ночей, коли приводили галицьких вояків і стогнала в'язниця, і від підозрілих відвідувачів почались кошмари. Як раніш, вона не хотіла вірити в злих людей, так тепер їй вважався шпигун у невинній людині.

Польська сторожа пропонувала їй перейти до одиночки. Все-таки панночка, а то чоловіки. Незручно. Чоловіки? Ці тифозні в камері були люди вже, а не чоловіки! Вона боялась бути сама. Краще на кам'яній підлозі. Краще! І поляки її залишили.

Що діялось в тюрмі, знало все населення Чорткова. Здавалось в той час, що у міщан було одно серце і воно сиділо в військовій в'язниці.

Коли дозволяли відвідувати ув'язнених, вулиці пустішали, а перед ворітьми витягались, мов перед церквою на Великдень, один за одним кошики з хлібом та що Бог дав, і жінки у хусточках, з перемученими обличчями стояли і чекали, коли їм дозволять передати це все.

В'язниця стала переходовим пунктом до концтраку.

Сонце помалу повертало на зиму. Але Лізі не було холодно в валянках та кожусі, а там якось буде! І вона байдуже чекала на свою долю, що була вже виписана на клаптику паперу одного ранку в польській поліції.

Всі кудись розійшлись, а вона все терпляче сиділа на заяложеному стільці й дивилась у вікно. Коло вікна сидів русявий хлопець, щось переписуючи. Вона його тільки тоді помітила, як він підняв голову, озирнувся на двері і щось промовив до неї по-польськи. Вона не зрозуміла. Тоді він ще раз оглянувся на двері і сказав знов. Тепер по-українськи.

"Славна дівчина! А пошлють Вас туди, де й здорові чоловіки не витримують. Прохайте, поки не пізно, щоб взяли на поруки!"

"Та я нікого не знаю, щоб взяв мене".

"А Ви прохайте й прохайте. Та не відзивайтесь до мене при всіх".

Тут хлопець витяг свій полуденок, що його мати чепурно загорнула, і поділився з Лізою.

Тільки грюк у двері – а хлопець шусть до свого столу. Сів і, мов не він, пише далі. Повернулись урядовці. Зібралась дівчина з духом і давай прохати та й вмовляти:

"Лишіть мене тут. Я ще слаба".

Ті нічого – слухають і починають радитися.

"Та й можна лишити. Та де? В кого?" – радяться далі. Коли не підсяде збоку якийсь липкий та поганенький в червоних прищах.

"Та чого довго думати! Залишайте в мене. В мене мати, і їй буде добре з нами". – Решта глянула на нього і ніби згоджується, і ніби вагається. А самій Лізі чомусь страшно стало. Пішла геть з поліції назад до тюрми. Ніхто не вів її, бо мала перепустку, та й куди втече на опухлих ногах і з хворим серцем?

Та тільки вийшла, а той хлопець, що з нею полуднував, вслід вискочив. Мабуть, і йому стало моторошно.

"Не журіться. Я щось надумав..."

І помчав невідомо куди для польської поліції!

СТАСЬ, А ПОТІМ КУХОВАРКА НА КУХНІ

Куди побіг Стась із ніжними очима Андрія з Тараса Бульби?

А побіг Стась, забувши, що він поляк і служить у польській поліції і не можна йому бігти, куди несли його молоді ноги і душа, що вже їй сили не стало терпіти! Ледве дихаючи від задухи, вскочив він до галицького комітету і промовив до зачудованого пана судді, голови комітету:

"Беріть на поруки Вашу українку. Рятуйте! Її лихо чекає". Та й метнувся назад щодуху, поки не помітили відсутність його в поліції. А підстаркуватий суддя, що бачив багато на своїм віці, на цей раз тільки здивовано похитав головою:

"Ось тобі й на! Буває ж..."

І пішов брати на поруки Лізу.

Після служби в поліції схвильований Стась повернув додому за місто до одного з дрібненьких будиночків, що, мов грибки в городі, стирчали коло річки, а далі йшли знов городи, а там очерет.

Стара мати його накривала на стіл на два прибори: йому й собі. Вона цілий день чекала його, щоб отак разом поїсти й побалакати. Обтирала полицю з книжками, що він так любив їх читати. Але на цей раз вона сказала:

"Стасю!" – і докір, і страх були в її голосі, бо пані Зося щойно дізналася від нього, що він наробив.

"Стасю! Ти мусиш зрозуміти, що діється в світі! А що як дізнаються? Ти ледве знайшов працю в поліції! А вже побіг клопотатись за якусь біженку до галицького комітету!"

"Мамцю, не бійся, суддя нічого не скаже".

"Стасю, що тобі вона? Всім не допоможеш! Та й ти поляк і побороти б вони, чи дістав би ти службу в польській поліції? Тут нічого не поробиш і, як тобі хоч трохи шкода твоєї старої мами, забудь цю дівчину!"

Стась понурив голову. Ось як мати зрозуміла його бажання просто допомогти в біді! Може, й суддя так зрозумів і тому всміхнувся?

І щоб забутись, після вечері Стась сів читати свого улюбленого Шіллера.

Але його добре діло тим часом давало добрі наслідки, бо Ліза покинула в'язницю і сиділа в отелі, де галицький комітет винайняв їй кімнату.

"Звідки і хто Ви?" – говорив до неї поважний, літній чоловік, що назвав себе суддею. І чим більше розпитував він її, тим все ясніше ставало для неї, що він ніякий не суддя, а просто хитрий шпигун, що хоче щось вивідати від неї, чого вона сама не знає, але все єдино його підслала польська контррозвідка. Але для чого? Та так, на всякий випадок! Щоб галичан виловлювати. І поки Ліза, охоплена манією переслідування, молола всяку нісенітницю, суддя, що був дійсно суддя, і руки опустив, не здогадуючись, за кого його приймають! Як кожне щире співчуття його обертається в очах загнаної людини в щось фальшиве й гидке! Тяжко допомогти, коли людина не вірить вже, що може бути дружба й поміч без брудних примішок. Але нічого, це осядеться.

Нарешті Ліза попала до переходнової хати, яку винайняв галицький комітет для тих, кого зміг взяти на поруки.

Суддя дав їй жіночий одяг від своєї жінки, подарував фарби й папір, щоб малювала, але вона платила самою чорною невдякою.

Як загнане звірятко, бачила вона, чого не було, – провокаторів, шпигунів, польських вивідувачів. Це була якась божевільна реакція, що загубила всяку міру, і найгірше, що воно ніяк не проявлялось назовні, крім мовчанки і безвиразної маски на обличчі. Це б не довело ні до чого доброго, коли б не сталось щось, що знов перевернуло її життя догори ногами.

Поки сипняк потихеньку підкрадався до неї, Ліза жила на кухні, де панувала куховарка.

Ясно, що куховарка її не злюбила: Лізу поклали на кухарчине ліжко (не спитавши, чи та того хоче), бо сусідня кімната була переповнена чоловіками. На всякий випадок куховарка кричала:

"Піди донеси пану судді, що я тут роблю! Шпигунко!"

Це Лізу трохи заспокоїло. Куховарка сама боїться шпигунів і не донесе на Лізу, бо тільки галичани зараз переживають, що зазнала Ліза.

Куховарка мала своє товариство і допомагала "по-своєму". Побачивши, що власне Ліза "таке ні до чого", що й донести про те, що діється, судді боїться, товариство почало ігнорувати її присутність на кухарчинім ліжку.

На ліжко до Лізи сідала не раз, обернувшись до неї спиною, немолода жінка. Здавалось, вона була по професії знахарка. Загорнувшись так, що тільки стирчав гостренький носик із шалі, вона також нагадувала й контрабандистку, коли цього було треба.

"Дай йому петрушки! А до лікаря нехай не йде. Всі вони пани і серця не мають".

"Хіба петрушка допоможе? А жаль його мені. Так плавав, так плавав, аж плече в мене досі мокре", – шепотіла молоденька повія, щоб

ніхто не почув, але куховарка раптом повернулась до неї, у руці у неї був пучечок, що хотіла кинути до борщу.

"Гей ти, бери петрушку, та ось трохи з'їси сама". – Поки кудись зникав шматок м'яса, до Лізи повторювалось улюблене:

"Голову відірву! Бач, як розляглась, пані! Донеси судді – голову відірву!"

І Ліза, почувуючи себе в повній безпеці від доносів, почала виликуватися від манії переслідування.

Непрохану сльозу вона все-таки ковтала, але це тому, що дуже любила поплакати, і крізь сльози, як крізь магічну пелену, тремтіла в куті на божниці лампада. Що ближче наближається Різдво, то все лютішала куховарка, їй так і кортіло замість того, щоб скалкою катати тісто, проїхатись по Лізиній спині.

"Дивиться і мовчить, дивиться і мовчить. А що думає, хто знає. Ой, донесе, донесе панові судді!" – тривожилась вона і замість того, щоб поділитися "серед своїх", несла картопельники до іншої хати, де мешкали, чекаючи долі, арештовані галицькі вояки.

Але одного разу вона вже дуже завзялась, Ліза встала з ліжка. Біла й страшна здавалась вона у своїй нічній сорочці, і все товариство повернулось до неї. Куховарка нараз затихнула.

"Бог Вас покарає за мене", – тихо й роздільно сказала Ліза до куховарки, і здавалось, щось нараз перевернулось від тихо промовлених слів, мов зашуміли якісь крила.

А Лізи вже не було в хаті, вона вийшла надвір, як була в сорочці, й лягла на Різдвяний сніг. Гарно було лежати під зоряним небом. Сніг студив розпечене гарячкою тіло, і вона відразу заснула. Отак її і внесли до Чортківського шпиталю, до палати зі зловісною назвою: "Сипняк".

РІЗДВО

Зоряний Рік кінчався. Панував Козеріг над тим, що залишилось жити, а йому дісталась замучена Галичина, голодна й хвора Україна та ще далекі рештки людства, що мали свої біди.

А від землі над Чортковом підіймалася чорна мла. Це старий біс виліз перевірити кості зі страшних підземель замку і, щоб довго не ходити, засів на шпиталі. Хтось ніби викликав його, йому здавалось. Але ніхто не кликав. Хворі мирно спали, перевернувшись з людини з прізвищем в людину з числом над ліжком.

"Не тратьте сили, так легше", – так, щоб щось говорити, шепотів під ніс собі біс, роздивляючись своє місто.

І Ліза не втрачала сили, а просто нерухомо лежала. Одне око її

перестало знов бачити, але друге ще яось трималось. Серце давало себе знати опухлими ногами, а на легенях висіли банки – тоді так лікували запалення легенів і з успіхом, судячи по Лізі.

Вона не рухалась, але дивно ясна стала голова; було цікаво знати й бачити те, що у звичайних обставинах нікому не побачити. Бачити, як зміщаються цінності людських відношень.

Ось принесла дівчинка-покритка своє немовля. Воно лежало й плакало на столі, а вона все кудись зникала, аж дитячий скривлений ротик навіки затих від голоду.

До Лізиного ліжка підійшов дволітній хлопець із опухлою головою, він хотів, щоб із ним хтось побавився. Чути було, як лікар казав: "Цій дитині ліпше б не родитись!".

Принесли жінку з розпухлими гландами на шиї, і вона хрипіла три ночі й три дні без перерви і подібна була до страшної чорної ропухи.

"Жабо, замовчи!" – кричали на неї сердито жінки з сусідніх ліжок. Нарешті її тіло задубіло, і санітарки, що вона їм всім набридла своїм передсмертним хрипом, прибігли з ношами, вони жартували і, злегка підкидаючи тіло, так для сміху підкидаючи, вийшли з палати.

Це все більше зачіплювало й вривувалось в мозок, а вже манії переслідування як не було. Так загадково як прийшла – пропала. Гарно й тепло спати в чистих простирадлах і, коли трохи покращало, Ліза широко відкрила своє здорове око.

Недалеко від неї жінки або суперечились, або оповідали страшні й дивні пригоди з нечистою силою. Чортків, здається, мав за собою цю славу.

"У Вас тиф?" – яось запитала Ліза одну з них.

"Ні, я отруїлась. Випила кислоту".

Вона помовчала й додала:

"І лікар сказав мені: дитино моя, будеш жити! Тільки хворітимеш довго. Вся шкіра з кишок, зі шлунку позлазить, а будеш жити..." Це було подібне до старого "сказу" і говорилося напівспіваючи. Невже такими словами дійсно говорив лікар?

– А з чого Ви отруїлись?

– Набридло жити.

– А чи Вас ніхто не любив?

– Ще й як любили! Один жовнір так мало через мене не зарізав другого. Ось як мене любив! Але так, щоб жалів, не було...

– Так Ви його не любили?

І Ліза з цікавістю вилізла з-під ковдри послухати про вічну казку "Люблю – не люблю". Назустріч Лізі висунулась інша, кучерява голівка молоді жінки з проваленими очима і синцями в півщоки, бо випила отруту.

– Любила? – і задумалась. – Ні, я нікого не любила. Я тільки гроші любила! – гарячково блиснули очі. Видно, що вона й гроші не любила. А так... вихор життя, співи й сміх! Як весело жилося, коли з кишень військової старшини текли гроші, а потім вона перейшла до жовнірів. А чи варто жити інакше? Бог забув нас. А може й Бога нема. Як Він може терпіти, що людина така підла свиня!

Неочікувано викрикнула жінка, а потім затихнула й почала співати якийсь заклинання: "Сафатина, сафату, вшицькі хлопці пойдьте ту!" – і почала оповідати легенду – вона вміла оповідати!

Так ось, сиділи дві жінки під Різдво й ворожили. А хтось і грюк до дверей. Відчинили. Хлопці! Один краще одного, кличуть кудись їхати. Сани великі, всіх вмістили, і коні баскі, як вогонь!

Та якось моторошно стало жінкам, і потиху стали вони читати молитви. Коли бачать – і коні не так скоро біжать, і в одного з хлопців вирости роги! От жінки з воза та в кущі. Дивляться, а вони під шибеницею, де з Бучачу харцизяку повісили.

Тут жінка раптом заспівала, але так сумно й тихо.

Ой на тій лонці, лонці зеленій,

Там лежить Стась мій, збитий, змучений...

Прийшла до нього матуся його.

Та й задумалась. "Отсе я й струїлась тоді вперше", а потім через кілька хвилин заспівала далі, мов забулась.

Ой, Стасю, Стасю, що з тобою?..

А там у палаті настала мертва тиша. Малий хлопець, що в нього голова роздулась, мов гарбуз, зложив свої ніжки, як у павученяти, тонкі й заснув. Ніхто на нього не кричав: "Йди геть. Ану набрид! Хто тебе спородив такого?.."

...Добрий Вечір, святий Вечір!

Це могли співати колядники? А через плечі Різдва, мов нічого не сталося, весна сипала проліски, повстання, подорож і нові живучі надії! І воскресала пам'ять про Того, Хто не піддався в боротьбі проти страшного ворога людського роду, а може, й всього Божого світу. Хоч (З Гоголя) "Два страшних ока просто вперлися в Нього, ніби готуючись пожертви Його..."

Цей хрест кладу на могилу Тобі, Мамо!

Ти спокутувала за мене,

і Тобі, замученій під час терору в

Києві 1935 р., він належиться!

Донька Галя

АНДРІЙ ГАРАСЕВИЧ

ТАТАРСЬКИЙ ТАБІР

I

Весь табір спить. Легають тіні ночі,
танцюючи по зляканих шатрах...
І сон літає, ледве чутний птах,
лиш вартові вглиблюють в далеч очі.

Давно затихли розпачі дівочі...
Ясир вже спить... В бурхливих, хижих снах,
зростає воля в прадідних степах,
молитву помсти ярої шепоче...

І чутно кобзу й співи одаліски,
а поруч – тихий стогін ясиру.
Лиш де-де хтось в одчаю крикне різко

і в судорогах землю рве сиру.
На гамір, крик, на різкі гули, свисти
спадає ніч у зорянім намисті...

II

Вже ніч пливе нечутно і широко,
і розливаються сріблясті хвилі...
Поміж шатрами – татарин похилий
крадеться, мов хижак пруживим кроком.

Ось-ось – ясир... І бранка кароока,
мов мрія ночі, що струнка й безсила,
до себе вабить і шепоче: "Милий!",
і гнуться палко і стегна, і боки...

Сплелися тіла два в цупких обіймах.
...А ніч застигла, мов холодна криця...
Рука її нестримно та спокійно
підносить ніж...

А очі мов в вовчиці...
Різкий удар... харчання татарина...
І бранка встала...
"Це – за Україну!"

ПЕРЕД БУРЕЮ

Схилився день на золоті жита,
упало сонце в дніпрові пороги.
Під обріями – куряться дороги,
і хмарою – курява золота.

Женці вергаються із жнива по хатах.
Тремтить в гарячій просторі тривога,
і тіні йдуть по зляканих степах,
степах забутих і проклятих Богом...

Нависла тиша оливом тяжить.
Могила спить... Застигло спіле жито...
Когось скатовано... Когось убито...

Хтось підійма п'ястук в німу блакить...
Над степом вечір мертвенно лежить,
а Схід горить, у хмарах оповитий.

СМЕРТЬ КАПНИШЕВСЬКОГО

I

Нависло небо оливом похмурим...
Земля затвердла на холодну крицю.
І вихор виє – ранена вовчиця –
і треться з зойком об холодні мури...

Тут день мов ніч... Невизанні контури...
Холодне сонце, мов стріла, промчиться
і знову тоне світ в сніговій бурі,
щоб в чорній ночі заховати лица...

А в келії, карбованій літами,
лягає тінь...

Це Він у яріс ходить
і думи шле туди, на ясні води,

і мірить крок його холодний камінь...
Молитву Богу шле чоло пророче,
і тонуть в споминах старечі очі...

II

Садок вишневий... Хатка, і степи...
Поля – поля... Ставка чорняві очі.
І день, склоняючись в обійми ночі,
востаннє далеч степу золотить...

Життя – мінливо-золота блакить –
спада серпанком на чоло діточе...
У матері пеститися він хоче
і чує, як вона його пестить...

"Люби до скону рідну Україну,
і до останку сили борони!"
...А він глядів в блакить прозоро-синю

й побіг, де манять золотом лани...
І зупинивсь аж в зелені степів,
і слухав музику солодких слів...

III

Кружляє степ... Спадає височінь,
вогнисто розчахнувшись надвоє.
Бичують землю блискавок бичі,
і обрії тремтять в загравах бою...

Під ним – буланий, віжки гризучи,
вужем спинається, кида піною...
А перед ним – похмура далечінь
вгинається під крок козацьких воїв...

Блиснула булава в тугій руці,
на північ скерувалася ворожу...
В останній бій...

Пожари...

Вістовці

відомлять про руїну Запорожжя...

І крізь вогонь, хугу, що виє вовком,
примарою зближаються – Соловки...

ІВАН ІРЛЯВСЬКИЙ

Поезіє бурхливого життя!
Коли минали сліз роки й благання,
в моїх настроях і душі бажаннях
воскресла ти, як мрія молода,
що зваблює до проблисків світання.

Так покохав я пориви палкі
в часи негоди, прагнучи пожарів,
хоч плакали дощами темні хмари
і хвилі йшли, безрадісні й терпкі,
що віщували нам і муки, й кари.

І ніс солодкий острах я нужди,
а дійсністю загорювались мрії;
я чув вітри – сичали наче змії –
і час, що в серці починав будить
поволі іскри на рясні надії.

А навкруги хиталися світи;
довкола розцвітали рідні ниви...
– Так! Будуть бурі, зродяться ще зливи! –
я заспівав. – Нас розцвіт золотий
зустріне у майбутності щасливій.

Поезіє, тобою я живу,
змагаючись на шляху вже сьогодні,
та, щоб сповнив бажання всі народні,
ти міць мені дай, силу бойову,
той дар із всіх найкращий, дар Господній!

ПІСНЯ ДНІВ

Я із долею не примирився,
не журись, моє серце, а грай!
Грай про весни та бурі й залийся
молодими піснями украй.
Бачиш – хвилі б'ють морем буремним,
знаєш – тяжко минали роки,
а тут дні йдуть неждано таємні,
дні поривів звитяжних, палких.
Злі століття виносили присуд,
нас пекла й випікала доба

від Кавказу до срібної Тиси
не вгавала в степу боротьба.
Та в торнадах, що мчали з усюдів,
гартувався наш помах, наш лет.
Заспіваймо ж про спрагнений трудень,
неспокійних я буднів – поет.

А ти, вітре, повій нам, повій нам,
на гарячі наплинь курені,
яких молодість-чар взяли війни,
така буйна епоха борні.
В тобі сила й суворість безжальна,
а на лица нам туга спада,
то ж подми, вдар у груди нагально,
щоб зросла в нас напруга тверда.

Ой повій в чорну ніч буревієм,
розстелися над степом ушир,
нехай тиша зникне в зав'ях,
а життям стане – клекіт і вир.

Рвися, душе, пронизуй нас, пісне,
розширяйтеся, перса міцні,
наші дні причаїлися залізні,
наче вої в ясній даліні.

Ми із долею не примирились,
не журіться, серця, а летить,
ось ростуть вам із піснею крила,
шліть же дням переможний привіт.

КАРПАТСЬКА СІЧ

Великий шлях, дорога превелика,
змагання героїчні до мети, –
все це дав час цей передбурний, дикий,
час боїв наших молодих.

Лягли сліди, як іскри, у минулім,
по тих слідах в майбутнє нам іти!
Готуймося на перепони, бурі,
всіх мужніх лицарів – в ряди!

Завдання наше: праця муравлина,
а клич: із рук не випускати меча!
Хай дні бурхливі незбагнугих чинів
про нас признання б'ють печать;

нехай дзвенять про успіхи, про змоги,
що наша міць гартується в серцях!
Ми не відступим, не зійдем з дороги,
бо наступ, пориви – борцям.

Отож летіть, слова, у світ могутньо,
хай скаженіють вороги й падуть,
бо сталося те, чому для них не бути:
полки грізні звияжно йдуть!

Ідем у лавах непоборних, смілих
і знаємо, – святою нам – борня!
На шляху ми – одно незломне тіло,
в майбутньому – Нова Сім'я.

ПОХІД

Захлинаються леготом ниви
і під лісом дорога курна,
закосичені листвою гриви
у поході в коня.

Нахиляються яблунь корони,
переспіллям запахли лани,
відзвонили в селі, – вже не дзвонять,
тільки броня дзвенить.

Буде жито копитами збите,
кого доля така не мине,
щоб степи були цвітом укриті,
а не кров'ю й вогнем.

ІВАН КОЛОС

СЕРЦЕ, СЕРЦЕ...

Серце, серце, ти тужиш за днями,
Що були б як під весну струмок:
Хоч життя закує їх льодами,
А вони розірвуть те ярмо.
 Розірвуть і нап'ються в нестямі
 Молодої, палкої борні.
Серце, серце, ти тужиш за днями,
Що прийдуть зо щитом на ґруні.
Серце, серце, ти тугою хворе,
Власним думам ти впало в полон,
Закохалось у поспісі скорім
До мрій власних, як Пігмаліон.
 Закохалось по-юному, палко,
 І вже ліків немає тобі.
Серце, серце, розбитись в кавалки
Мушиш ти в молодій боротьбі!

ВЕСНА

От весна: зеленіють ліси
І ґруні проростають вівсами.
В моїм серці нові голоси
Молодими дзвенять почуттями.
 І любов'ю горять почуття,
 Що цілуєш вівси та діброви.
 Яке гарне й багате життя,
 Що запліднене зерном любови!
От весна: я росту, як трава,
І вівси мені пісню співають,
Моя думка прозора й жива,
Бо весну я народно вітаю.
 Бо я з вітром зустрінути йду
 Золоті й пишні дні перемоги.
 Свого ж серця любов молоду,
 Наче хліба, візьму на дорогу!

ДОРОГА НАЗУСТРІЧ

Запряжу власне серце до воза,
Для їди в'язку віри візьму.
Й по крутій та небитій дорозі
Я поїду назустріч комусь.
Світле сонце за горами встане
І на воза присяде в бігу.
Буде серце від радості п'яне...
Пити днів наших щерблений гул.
А я буду вклонятися нивам,
Задивляться у вічі вівсам,
Бо хто ж гордим не був би й щасливим,
Коли їде назустріч не сам?
І дорога терниста й небита
Раптом стане м'яким руном вовни.
Людська туга, струнка й соковита,
Яких чарів м'язистих ти повна!
І на спочиві в вечір зелений
Заспіваю собі де-не-де:
Про розкриті до льоту рамена,
Про життя, наче ряст, молоде.

ОСІННІ СТЕЖІ

Вислала осінь свої перші стежі.
Зранений день посумнів,
Позолоть поспішно барвить, мережить
Чола ґрунів.
І незадовго тумани, як горе,
Вкриють ліси золоті.
Та з журавлями до сонця, за море
Будем летіть.
Так і в житті: коли люта недоля
Нас до землі придавить,
Палко рвемось ми до сонця, до волі,
Хочемо жити!

МИКОЛА ЧИРСЬКИЙ

ВОДОСПАД

Дзвінко дзюрчить джерело
Пісню свою невсипучу,
Мов розжеврїле срібло
Пада з камінної кручі.

Скарби веселки вбира
З променів сонячних крапля.
Блиска, струмінить вода,
Мов запорозькая шабля.

Злісно клекоче в каміннях
Піна бурхлива, блїда...
Думи мої, мов струміння,
Думи мої, мов вода.

Лет їх такий же і співи,
Хід в світле й радісне лоно,
Ті ж і протести бурхливі
Там, де спіткнуть перепони.

1922

ПРЕЛЮДІЯ РАНКОВА

З підрізаного карку ночі
вибіг струмок світанку..
Полум'яний келих підносить
час недрімливий ранку.
Розтулюються дня уста –
соняшну радість випить.
Коні вітру баскїї
протупцювали зі сходу;
ген золотий Київ –
воскреслий з Голгоги сходить!
Розняли обійми брами:
– "Пройдіте до мене, діти!"
От і Тома до рани
руку простяг.

Глядіте!

Хай сяють уста пророчі
у темряві безперестанку!
З підрізаного карку ночі
Вибіг струмок світанку.

* * *

Несе мене життя на дужих персах,
пихою вітру парус мій нап'ятий,
і промінь сонця втомленого сперся
на мою постать раменату.
В очах моїх синіє безвість неба.
Це вікна в неконечність мозку, –
Де вбогим віршам марно жебрать
Музики меду й форми воску.

Міцне вино тисячолітніх правд,
Кам'яно-сердий, я не наливаю
В жебрацький келих.
Інше обікрав,
Щоб все тобі віддать, мій краю!

1941

БІОБІБЛІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ПИСЬМЕННИКІВ ПРАЗЬКОЇ ШКОЛИ

Гарасевич Андрій (1917-1947) – український поет. Народ. 1917 р. у Львові, ріс на Закарпатті. Закінчив Ужгородську гімназію (1938). Навчався у Карловому й Українському вільному університетах (Прага). Наприкінці Другої світової війни виїхав на Захід, перебував у таборі для переміщених осіб у Берхтесгадені, вчителював. Загинув 13 серпня 1947 р., зірвавшись із гори Вацман.

Автор збірок "Сонети" (1941), "До вершин" (1959, посмертно).

Гарасевич А. Сонети. – Прага: Пробосм, 1941. – 47 с.

Боднарук І. Трагічно обірване життя (У 30-ті роковини трагічної смерті Андрія Гарасевича) // Між двома світами: Вибрані статті про українських письменників. – Донецьк: Укр. культурологічний центр, 1997. – С.30-34.

Кравців Б. Андрій Гарасевич і його поезія // Зібрані твори. – Нью-Йорк: В-во Нью-Йоркської групи, 1980. – Т.2. – С. 346-351.

Дараган Юрій (1894-1926) – український поет. Народ. 16 березня 1894 р. у м. Єлисаветграді у родині службовця. Рано втратив батька, потім матір. Дитинство минуло в Тифлісі. Навчався у Тираспільській реальній школі. Служив офіцером у царській армії, був старшиною армії УНР (1917-1921). Перебував у таборах для інтернованих у Каліші, Шипьорно. У 1922 р. прибув до Праги, навчався на історико-літературному відділі Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова. Помер від сухот 17 березня 1926 р. у Плешові (Східна Словаччина). Похований у м. Празі.

Автор єдиної збірки "Сагайдак" (1925).

Дараган Ю. Сагайдак. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – 64 с.

Дараган Ю. Срібні сурми. Поезії. – Кіровоград: Спадщина, 2003. – 96 с.

Слабошпицький М. "...Дай мені стати великим поетом". Юрій Дараган // 25 поетів української діаспори. – К.: Ярославів Вал, 2006. – С. 49-71.

Ірлявський Іван (1919-1942) – український поет, журналіст, громадський діяч. Справжнє ім'я та прізвище – Іван Іванович Рошко. Народ. 17 січня 1919 р. у с. Ірляві на Закарпатті. Закінчив 6 класів народної школи у рідному селі, Мукачівську торгівельну академію (1934). Працював у Підкарпатському банку в Ужгороді (1938).

У 1939 р. емігрував до Німеччини, потім до Чехословаччини. Працював у видавництві "Пробоем" (1939-1941, Прага). Як член ОУН у 1941 р. прибув до Києва налагоджувати літературно-мистецьке життя. Заарештований гестапо у лютому 1942 р., розстріляний у Бабиному Яру в цьому ж році.

Автор поетичних збірок "Голос Срібної Землі" (1938), "Моя весна" (1940), "Вересень" (1941), "Брості" (1942). Усі збірки видані в Празі.

Ірлявський І. Брості: Твори / Упорядк., вст. ст. та прим. Д.М.Федаки. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 268 с.

Балла Е. Національні константи поетичного стилю Івана Ірлявського // Українська поезія Закарпаття ХХ століття: Науковий збірник / Упоряд. В.В. Барчан. – Ужгород: Ліра, 2004. – С.159-167.

Клен Юрій (1891-1947) – поет, прозаїк, гуморист, перекладач, популяризатор творчості неокласиків. Справжнє ім'я та прізвище – Освальд Бурггардт (німець за походженням). Народ. 4 жовтня 1891 р. в с. Сербинівці на Поділлі у родині купця. Закінчив гімназію із золотою медаллю, навчався у Київському університеті (з 1911 р.). Був висланий до Архангельської губернії. Після повернення із заслання закінчив університет, навчався в аспірантурі й водночас працював у Баришівському соціально-економічному технікумі. У 1921 р. був заарештований. Завдяки клопотанню В. Короленка вийшов на волю і продовжив педагогічну діяльність. У Київському інституті народної освіти (1930-1931) створив кафедру прикладного мистецтва, брав активну участь у роботі ВУАН, багато перекладав з німецької, англійської та французької мов.

У 1931 р. емігрував до Німеччини, викладав російську та українську мови у Мюнстері. Захистив докторську дисертацію "Головні мотиви творчості Леоніда Андреева" (1936). У роки Другої світової війни був перекладачем, з 1943 р. продовжив педагогічну діяльність у Німецькому університеті, Українському вільному університеті (Прага). Після переїзду в Австрію (1945) працював в Інсбруцькому університеті. Помер 30 жовтня 1947 р. в Авгсбурзі.

Автор поем "Прокляті роки" (1937), "Попіл імперій" (1943-1947), збірок "Каравели" (1943), "Дияболічні параболи" (1947, у співавторстві), "Спогадів про неокласиків" (1946), новел, літературознавчих праць.

Клен Юрій. Твори. – Нью-Йорк, 1992. – Т.1. – 382 с.; Т.2. – 349 с.; Т.3. – 221 с.; Т.ІV. – 407 с.

Клен Юрій. Вибрані твори. Поезія. Спогади. Листи. – Дрогобич: Каменяр, 2003. – 616 с.

- Астаф'єв О. Образ і знак. Українська емігрантська поезія у структурно-семіотичній перспективі. - К.: Наукова думка, 2000. - С.28-33.*
- Ковалів Ю. Освальд Бурггардт (Юрій Клен) // Слово і час. - 1991. - № 4. - С.41-45.*
- Ковалів Ю. "Празька школа": на крутосхилах "філософії чину". - К.: Бібліотека українця, 2001. -120 с.*
- Ковалів Ю. Прокляті роки Юрія Клена // Клен Юрій. Вибране. - К.: Дніпро, 1991. - С. 3-23.*
- Саєнко В. Поетика творчості Юрія Клена // Саєнко В. Українська модерна поезія 20-х років ХХ століття: Ренесансна парадигма. - Одеса, 2004.*
- Сарапин В. Маловідомий Юрій Клен // Українська мова та література. - 2000. - Ч. 7. - С. 3-4.*
- Сарапин В. Осінні мотиви в поезії Юрія Клена // Дивослово. - 1998. - № 9. - С. 8-11.*
- Сарапин В. Поезія Юрія Клена та її місце в літературному процесі першої половини ХХ ст.: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. - К., 2000. - 20 с.*
- Филипович О. Життя і творчість Юрія Клена // Сучасність. - 1967. - Ч.10 (82). - С. 47-85.*

Колос Іван (1911-1996) - український поет. Справжнє ім'я та прізвище - Іван Васильович Кошан. Народ. 11 вересня 1911 р. в селянській родині у с. Шандрово (тепер Олександрівка) Хустського району на Закарпатті. Закінчив Берегівську гімназію (1931), навчався в Карловому й Українському вільному університетах. Відбув військову службу, учителював на Закарпатті. Після окупації Чехословаччини переїхав до Північної Чехії і виявився ізольованим від літературного життя. У 1996 р. помер.

Автор збірки віршів "Молоді мої дні" (1938). Збірка удостоєна третьою нагородою на щорічному конкурсі "Товариства українських письменників і журналістів" (1938).

- Колос І. Молоді мої дні. - Ужгород: Вид-во Ю.Тищенка, 1938. - 61 с.*
- Бирчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. - Ужгород: Карпати, 1993. - 200 с.*
- Козак М. Лірика І.Колоса в контексті поезії празької школи // Українська поезія Закарпаття ХХ століття: Науковий збірник / Упоряд. В.В. Барчан. - Ужгород: Ліра, 2004. - С. 146-158.*
- Чернова О. Іван Колос - поет Карпатської України // Дзвони. - 1939. - Ч. 3. - С. 119-124.*

Липа Юрій (1900-1944) – український письменник, публіцист, історіософ, геополітик, громадський діяч, учасник національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр., лікар за фахом. Син письменника І.Липи. Народ. 5 травня 1900 р., здобув середню освіту і розпочав літературну діяльність у Одесі (1917). У 1918-1919 рр. вивчав право у Новоросійському університеті (Одеса), потім у Кам'янець-Подільському. У 1920 р. змушений разом із батьком емігрувати до Польщі. Організував літературне об'єднання "Сонцесвіт". У 1929 р. закінчив медичний факультет Познанського університету (1929), стажувався в Лондонському університеті, займався лікарською практикою у Варшаві. Вивчав політичні та економічні дисципліни у Варшавській школі політичних наук (1931). Очолював разом із Є.Маланюком літературне об'єднання українських письменників "Танк" (1929).

У роки гітлерівської окупації Польщі жив у Варшаві. У 1943 р. повернувся в Галичину, працював лікарем у м. Яворові. 3 липня 1944 р. був інструктором першої Старшинської школи УПА в Карпатах. Увійшов до складу Української Головної Визвольної Ради. 19 серпня 1944 р. був схоплений підрозділом НКВС, 20 серпня закатований на Яворівщині.

Автор поетичних збірок "Світлість" (1925), "Суворість" (1931), "Вірую" (1938); історичного роману "Козаки в Московії" (1935), трьох книг оповідань під загальною назвою "Нотатник" (1936-1937); збірника літературознавчих есе "Бій за українську літературу" (1935); праць "Українська доба" (1936), "Призначення України" (1938), "Чорноморська доктрина" (1940), "Розподіл Росії" (1941), "Фітотерапія" (1933), "Цілющі рослини в давній і сучасній медицині" (1937), "Ліки під ногами" (1943).

Липа Ю. Бій за українську літературу / Упорядкув., прим. та післямова Л.Череватенка. – К.: Дніпро, 2004. – 350 с.

Липа Ю. Вірую. – Львів: Каменярь, 2000. – 102 с.

Липа Ю. Козаки в Московії. – Львів: Червона калина, 1995. – 454 с.

Липа Ю. Нотатник. – К.: Укр. світ, 2000. – 296 с.

Липа Ю. Поезія. – Торонто, 1967. – 292 с.

Биковський Л. Апостол новітнього українства (Юрій Липа). - Женева: Укр. Морський Інститут, 1946. – 8 с.

Юрій Липа: голос доби і приклад чину: Збірник наукових праць. – Львів, 2001.

Липа-Гуменецька Марта. Про мого батька й діда // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття. - К.: Аконт, 2001. – Кн. друга. – С. 673-675.

Слабошпицький М. Яснозбройний. Юрій Липа // 25 поетів української діаспори. – К.: Ярославів Вал, 2006. – С. 168-197.

Череватенко Л. "...І тим мечем нашим гострим утвердимось" // Ліпа Ю. *Козаки в Московії*. – К.: Видавництво імені Олени Теліги; журнал "Дніпро", 2000. – С.3-10.

Янчук О. *Бібліографія Юрія Липи: Бібліогр. покажчик*. – Одеса: Астропринт, 2000. – 80 с.

Лівницька-Холодна Наталя (1902-2005) – українська письменниця, перекладач. Народ. 15 червня 1902 р. на хуторі Гельмязев тепер. Золотоніського р-ну на Черкащині. Навчалася у Золотоніській та інших гімназіях України, закінчила гімназію у Празі. У 1923 р. вступила до Карлового університету (Прага). У 1927 р. із чоловіком Петром Холодним-молодшим і донькою Леонідою переїхала до Варшави, була одним із організаторів літературно-мистецької групи "Танк". Закінчила Варшавський університет.

З 1944 р. перебувала в Німеччині. У 1950 р. переїхала до Нью-Йорка: працювала в старечому притулку, потім на фабриці. Була членом управи Союзу українок Америки. Померла в 2005 р. у Канаді.

Автор збірок "Вогонь і попіл" (1934), "Сім літер" (1937), "Поезії, старі і нові" (1985), біографічної повісті "Шлях велетня" (1955).

Празька поетична школа. Антологія / Упоряд. текстів та передм. О.Г.Астаф'єва, А.О.Дністрового. – Харків: Веста, Ранок, 2004. – 256 с.

Лівницька-Холодна Н. Поезії старі і нові. – Нью-Йорк: Видання Союзу українок Америки, 1986. – 238 с.

Лівницька-Холодна Н. Вогонь і попіл. – Варшава: Варяг, 1934. – 67 с.

Лівницька-Холодна Н. Сім літер. – Варшава: Варяг, 1937. – 66 с.

Лівницька-Холодна Н. Шлях велетня: Люстрована біографічна розповідь про Тараса Шевченка. – Нью-Йорк: Вид-во М.Борецького, 1955. – 144 с.

Бойчук Б. Розмова з Наталією Лівницькою-Холодною // Сучасність. – 1985. – №3. – С. 8-17.

Коровицький І. Поезія Наталі Лівницької-Холодної // Слово: Збірник 10. Література. Мистецтво. Критика. Мемуари. Документи. – Едмонтон, 1983. – С.337-341.

Коровицький І. Червоне і чорне: Творчість Наталі Лівницької-Холодної // Сучасність. – 1980. - Ч. 5 (233). – С. 35-45.

Куценко Л. Наталя Лівницька-Холодна. Нарис життя і творчості. – К.: Спадщина, 2004.

Легка О. Проблема самотності у творчості Н.Лівницької-Холодної. – Львів, 1999. – 42 с.

Легка О. Сад любові моєї (проблема філософії кохання в поезії Н.Лівницької-

Холодної). – Львів: Львівський державний університет, 1998. – 48 с.
Легка О. Червоне і чорне: Новаторство поезики еротичного Н.Лівицької-Холодної. – Львів, 1999. – 42 с.
Пахаренко В. "Долетить на Дніпро луна..." (Поезія Н.Лівицької-Холодної) // Слово і час. – 1992. – № 6. – С.20-25.
Слабоштицький М. Остання з великого покоління Наталя Лівицька-Холодна // 25 поетів української діаспори. – К.: Ярославів Вал, 2006. – С. 221-239.

Лятуринська Оксана (1902-1970) – українська поетеса, маляр, скульптор. Народ. 1 лютого 1902 р. на хуторі Ліс (тепер с. Хоми Збарязького району) біля Вишневеця (звідси один із псевдонімів – Роксана Вишневецька) на Волині. З 1924 р. перебуває в Чехословаччині. Навчалася у Карловому університеті, Українській студії пластичного мистецтва, Чеській високій промисловій школі у Празі. Працювала як маляр і скульптор, створила пам'ятник полеглим (1932), погруддя Т.Шевченка, С.Петлюри. Друкувалася у "Літературно-науковому віснику" ("Віснику"), "Пробоем" та в інших періодичних виданнях. У Празі вийшли її збірки "Гусла" (1938), "Княжа емаль" (1941).

У роки війни пережила загибель частини своїх творів. Після Другої світової війни жила в м. Ашафенбурзі (Німеччина), з 1949 р. – у США. Друге видання "Княжої емалі" (1956) включало також збірку "Веселка". Для дітей видала збірку новел "Материнки" (1946) і збірку віршів "Бедрик" (1956). Померла 13 червня 1970 р. в м. Міннеаполісі у США.

Лятуринська О. Зібрані твори. – Торонто: Видання Організації Українок Канади, 1983. – 813 с.

Салига Т. Високе світло (статті про Ю.Дарагана, Є.Маланюка, О.Стефановича, Н.Лівицьку-Холодну, О.Лятуринську). – Львів: Каменяр, 1994.

Слабоштицький М. Вундеркінд. Оксана Лятуринська // 25 поетів української діаспори. – К.: Ярославів Вал, 2006. – С. 240-265.

Чернихівський Г., Чернихівська В. Оксана Лятуринська: Життя і творчість. – Кременець – Тернопіль: Малий видавничий дім, 2002. – 289 с.

Мазуренко Галина (1901-2000) (по батькові Боголюбова) – українська письменниця, художниця, скульптор. Народ. 25 грудня 1901 р. у Петербурзі. Батько С.Боголюбов мав маєток поблизу Ясної Поляни. Середню освіту здобула в Катеринославі (1919). Воювала в складі 3-ї Залізної стрілецької дивізії армії УНР, за бойові заслуги нагороджена Залізним хрестом. З 1920 р. в еміграції (спочатку у Варшаві, потім Берліні); з 1923 – у Чехословаччині.

Закінчила Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, відвідувала лекції в УВУ, заняття в Українській студії пластичного мистецтва (Прага). Захистила докторат із філософії, викладала в УВУ. Друкувалася в "Літературно-науковому віснику" ("Віснику" з 1933), "Пробоем" та інших часописах.

З 1945 мешкала в Лондоні, викладала в коледжі при Лондонському університеті, веде гурток живопису "Г'юздейз" ("Вівторки"). З 1992 член Спілки письменників України. Померла 27 травня 2000 р. у Лондоні (Великобританія).

Автор поетичних збірок "Акварелі" (1926), "Стежка" (1939), "Вогні" (1941), "Снігоцвіти" (1941), "Пороги" (1960), "Ключі" (1969), "Зелена ящірка" (1971), "Скит поетів" (1971), "Північ на вулиці" (1980), повісті "Не той козак, хто поборов, а той, хто вивернеться"... " (1974) та ін. Твори перекладалися польськ., англ. мовами.

Мазуренко Г. Вибране. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002.

Ковалів Ю. "Празька школа": на крутосхилах "філософії чину". – К.: Бібліотека українця, 2001.

Миронець Н., Чабан М. "Ім'я душі тій – Україна" // Мазуренко Г. Вибране. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002.

Просалова В. Текст у світі текстів Празької літературної школи. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. – 247 с.

Салига Т. Високе світло: Літературно-критичні студії. – Львів: Каменяр, Мюнхен: УВУ, 1994.

Слабошпицький М. Народжена в Петербурзі й похована в Лондоні. Галя Мазуренко // 25 поетів української діаспори. – К.: Ярославів Вал, 2006. – С. 198-220.

Маланюк Євген (1897-1968) – український поет, публіцист, критик, есеїст. Народ. 1 лютого 1897 р. в Архангороді Херсонської губернії (тепер Новоархангельськ Кіровоградської обл.) у родині сільського інтелігента. Закінчив Архангородську повітову школу, потім Єлисаветградське земське реальне училище і вступив до Петроградського політехнічного інституту, але не закінчив. Став курсантом Київської військової школи, воював у складі армії УНР. Після поразки УНР перебував у таборах для інтернованих у Польщі.

У 1923 р. емігрував до Чехословаччини, навчався на гідротехнічному відділенні інженерного факультету Української господарської академії (1923-1928). У 1929 р. переїхав до Варшави, влаштувався на роботу інженером у відділ проектування регулювальних споруд на р. Вісла.

Викладав математику у Варшавській православної семінарії (1942-1945). Перебував у американській окупаційній зоні (м. Регенсбург), викладав математику й українську літературу в таборній гімназії.

У 1949 р. емігрував до США, спочатку заробляв фізичною працею, потім працював у інженерному бюро. Помер 16 лютого 1968 р. у Нью-Йорку. Похований у Бавнд Бруку (Нью-Джерсі).

Автор поетичних збірок "Стилет і стилос" (1925), "Гербарій" (1926), "Земля й залізо" (1930), "Земна Мадонна" (1934), "Перстень Полікрата" (1939), "Влада" (1951), "Остання весна" (1959), "Серпень" (1964), "Перстень і посох" (1972), поеми "П'ята симфонія" (1951), "Книги спостережень: Проза" (Т. 1 – 1962, Т. 2 – 1966).

Маланюк Є. Невичерпальність: Поезії, статті. – К.: Веселка, 2001. – 318 с.

Войчишин Ю. "...Ярий крик і біль тужавий...": Поетична особистість Євгена Маланюка. – К.: Либідь, 1993. – 159 с.

Ковалів Ю. "Празька школа": на крутосхилах "філософії чину". – К.: Бібліотека українця, 2001. – 120 с.

Куценко Л. Боян степової Еллади. – Кіровоград, 1993. – 56 с.

Куценко Л. Dotinus Маланюк: тло і постать. – К.: Вид. центр "Просвіта", 2002. – 368 с.

Куценко Л. Князь духу. Статті про життя і творчість Євгена Маланюка. – Кіровоград, 2003. – 184 с.

Куценко Л. "Ні, вже ніколи не покаюся" (Євген Маланюк: історія ісходу). – Кіровоград, 1997. – 111 с.

Куценко Л. "Ой, та й лютий же місяць лютий!" (Історія одного автопророцтва Євгена Маланюка) // Дивослово. – 1997. – №1. – С. 7-10.

Куценко Л. "Я свідомий гріха, що беру на себе..." // Дивослово. – 1996. – № 4. – С. 15-16.

Салига Т. Високе світло: Літературно-критичні студії. - Львів: Каменярь, Мюнхен: УВУ, 1994. – С. 46-131; 210-242.

Мосендз Леонід (1897-1948) – український письменник. Народ. 20 вересня 1897 р. у м. Могилеві-Подільському в родині державного урядовця. Закінчив учительську семінарію у Вінниці (1915). У роки Першої світової війни перебував у російській армії, потім вступив до війська УНР. Після поразки УНР емігрував. З польської Ченстохови у 1922 р. переїхав до Чехословаччини, де 1923/24 рр. закінчив гімназію і вступив на хіміко-технологічний факультет Української господарської академії в Подєбрадах. 1928 р. одержує диплом інженера-технолога й залишається в УГА асистентом.

У 1931 р. захищає докторську дисертацію з проблем переробки нафти,

працює в лабораторіях. У 1937/38 рр. викладає в Державній академії у Сваляві; після окупації Закарпаття переїжджає до Братислави. У 1945 р. виїздить до Австрії. У м. Інсбруку разом із Юрієм Кленом (О. Бургардт) під спільним псевдонімом Порфирій Горотак підготував збірку пародійних віршів "Дияболічні параболи". У 1946 р. виїздить на лікування до Швейцарії. 13 жовтня 1948 р. у м. Бльонав помер.

Автор есе "Штайн – ідея і характер" (1935), збірки "Зодіак" (1941); поем "Вічний корабель" (1940), "Канітферштан" (1945), "Волинський рік" (1948), збірок новел і оповідань "Засів", "Людина покірна", "Відплата"; роману "Останній пророк" (посм. видання 1960). Виявив себе також у публіцистиці, перекладах.

Мосендз Л. Відплата. – Львів, 1939. – 125 с.

Мосендз Л. Вічний корабель: Лірична драма. – Прага: Колос, 1940. – 32 с.

Мосендз Л. Волинський рік: Поема. – Мюнхен: Українська трибуна, 1948. – 80 с.

Мосендз Л. Засів: Повість. – Прага: Колос, 1941. – 96 с.

Мосендз Л. Канітферштан. – Інсбрук, 1945. – 31 с.

Мосендз Л. Людина покірна: Оповіді / Передм. Л. Нигрицького. – Львів: Вид. І. Тиктора, 1937. – 126 с.

Мосендз Л. Останній пророк. – Торонто, 1960. – 456 с.

Набитович І. Леонід Мосендз – лицар святого Грааля: Творчість письменника в контексті європейської літератури. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 220 с.

Ольжич Олег (1907-1944) – поет, учений, публіцист, громадський діяч. Справжнє ім'я – Олег Кандиба, син поета О. Олеся. Народ. 8 липня 1907 р. у м. Житомирі. Дитинство минало в Пущі-Водиці поблизу Києва. У 1923 р. разом із матір'ю виїхав до Берліна. Університетські студії закінчив у Карловому університеті (Прага), навчався в Українському вільному університеті. Захистив докторську дисертацію "Неолітична мальована кераміка Галичини". Був асистентом Українського вільного університету (Прага). Як археолог працював у чеському Національному музеї, брав участь в археологічних розкопках у Словаччині та інших країнах. У 1938 р. читав лекції з археології в Гарвардському університеті. У роки Другої світової війни керував підпільною боротьбою на окупованій фашистами території України. У травні 1944 р. у Львові був заарештований і вивезений до концтабору, закатований гестапівцями.

Автор поетичних збірок "Рінь" (1935), "Вежі" (1940), "Підзамча" (посм., 1946).

Ольжич О. *Вибрані твори / Упоряд. О.Зінкевич.* – К.: Смолоскип, 2007. – 664 с.

Ольжич О. *Незнаному Воякові.* – К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1994. – 432 с.

Ольжич О. *Цитаделя духа.* – Братислава, 1991. – 246 с.

Державин В. О. *Ольжич – поет національного героїзму // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.* – К.: Рось, 1994. – Кн. 2. – С. 534-542.

Іванишин П. *Олег Ольжич – герольд нескореного покоління.* – Дрогобич, 1996.

Неврий М. *Ольжич на тлі празького літературного довілля // Сучасність.* – 1998. – Ч. 2. – С. 102-109.

Салига Т. *Високе світло (статті про Ю.Дарагана, Є.Маланюка, О.Стефановича, Н.Лівицьку-Холодну, О.Лятуринську).* – Львів: Каменяр, 1994.

Стефанович Олекса (1899-1970) – український поет, літературний критик. Народ. 5 жовтня 1899 р. у с. Милятині Острозького повіту на Волині в родині православного священика. Закінчив духовну школу в Клевани (1914), потім духовну семінарію в Житомирі (1919). У 1920-1921 рр. учителював у с. Садки. З 1922 р. мешкав у Празі. Навчався на філософському факультеті Карлового університету (1922-1928), у 1930 р. захистив докторат із філософії (тема дисертації – "Метлинський як поет"). Викладав на філософському факультеті Українського вільного університету (1928-1930). У 1939-1941 рр. працював домашнім учителем. У 1944-1949 рр. перебував у Німеччині, з 1949 р. – у м. Боффало (США). Працював на фабриці, нічним сторожем, після виходу на пенсію (з 1962 р.) учителем в українській православній суботній школі. Помер 4 січня 1970 р., перепохований на цвинтарі в Бавнд-Бруку.

Автор поетичних збірок "Поезії" (1927), "Stefanos I" (1938), "Зібрані твори" (1975, посмертно).

Стефанович О. *Возлюби її до крові. Літературна спадщина. Дослідження. Документи.* – Рівне, 2003. – 140 с.

Стефанович О. *Зібрані твори / Упор. Б.Бойчука.* – Торонто: Євшан-зілля, 1975. – 304 с.

Стефанович О. *Поезії. Збірка I (1923-1926).* – Прага, 1927. – 48 с.

Стефанович О. *Stefhanos.* – Прага: Дніпрові пороги, Б. р. – Вип. 1. – 79 с.

Андрухович Ю. *Олекса Стефанович: буколіка та героїка // Дзвін.* – 1990. – № 2.

Дем'янчук Г. *Олекса Стефанович: Літ. портрет.* – Рівне: Волинські обереги, 1999. – 23 с.

Рязанцева Т. Бранець вічності: Аспекти поетичної творчості Олекси Стефановича. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 106 с.
Слабошпицький М. Самітник із Бофало. Олекса Стефанович // 25 поетів української діаспори. – К.: Ярославів Вал, 2006. – С. 677-707.

Теліга Олена Іванівна (1906-1942) - українська поетеса, публіцистка, громадська діячка. Народ. 21 липня 1906 р. в Іллінському поблизу Москви у родині вченого-гідротехніка, чільного діяча УНР І.Шовгенева. Навчалася у гімназії (м. Київ). З 1922 р. в еміграції. Закін. матуральні курси (1923), вчилася на історико-філологічному відділенні Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (Прага), проте не закінчила його. Входила до кола українських письменників, названих В.Державиним "Празькою школою".

У 1929 р. переїхала до Варшави, працювала манекенницею, вчителькою. З 1939 р. - у Кракові, очолює літературно-мистецьке товариство "Зарево", працює в культурній референтурі ОУН. Друкується у "Літературно-науковому віснику" ("Вісник" з 1933).

В окупованому фашистами Києві (1941-1942) очолює Спілку українських письменників, редагує тижневик "Літаври". Розстріляна гестапівцями в Бабиному Яру (1942) разом з І.Ірлявським, І.Рогачем, М.Телігою 21 лютого 1942 р. [за іншою версією 13.02.1942]. Автор близько сорока віршів, кількох публіцистичних статей, рецензій, фрагмента "Або-або".

Твори О.Теліги виходили посмертно: "Душа на сторожі" (1946), "Прапори духа" (1947), "Полум'яні межі" (1977), "О краю мій..." (1999) та ін.

Теліга О. Вибрані твори / Упоряд. О.Зінкевич. - К.: Смолоскип, 2006. - 344 с.

Теліга О. О краю мій...: Твори, документи, біографічний нарис. - К.: Видавництво імені О.Теліги, 1999.

Теліга О. Листи. Спогади / Упоряд., вст. ст., прим. Н.Миронець. - К.: Видво ім. Олени Теліги, 2003.

Донцов Д. Поетка вогняних меж. Олена Теліга. - Торонто, 1953.

Жданович О. На зов Києва (Олена Теліга). - Вінніпег: Орг. українок Канади, 1947.

Льєва Г. Таємниці кохання: До проблем любовної поезії української еміграції. - Коломия: Вік, 1996.

На сторожі цілості, щастя і могутності більшої родини - нації: Матеріали наук. конф. (до 100-річчя О.Теліги). - К., 2006. - 188 с.

Соя Б. Сильні духом: Олег Ольжич, Олена Теліга - поети і герої // Дивослово. - 2005. - № 4. - С. 14-20.

- Фасоля А. *Поетка вогнених меж* // Дивослово. - 1996. - № 11. - С. 44-50.
- Червак Б. *Олена Теліга: Життя і творчість*. - К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997.
- Череватенко Л. *Вмерти в Києві* // Україна. - 1989. - № 43. - С. 6-8.
- Череватенко Л. *"І злитись знову зі своїм народом..."* // Дніпро. - 1990. - № 1. - С. 58.
- Шпак В. *Олена Теліга* // Гроно нездоланих співців: Літ. портр. укр. письм. ХХ ст. / Упоряд. В.І. Кузьменко. - К., 1997. - С. 227-239.
- Штуль-Жданович О. *Ціною крові*. - Нью-Йорк; К.; Торонто: Вид-во ім. О.Теліги, 1997. - 592 с.

Чирський Микола (1903-1942) – український письменник. Народ. 5 серпня 1903 р. у Кам'янці-Подільському. Навчався у Кам'янецькій гімназії, але не закінчив. У 1919 р. вступив до Української Армії, брав участь у визвольних змаганнях. З 1920 р. перебував у таборах у Польщі, починав свій творчий шлях разом із Ю.Дараганом, Є.Маланюком, М.Селегієм із публікацій у табірному журналі "Веселка" (Каліш). Належав до Легії українських націоналістів. Емігрував до Чехословаччини (1923), мешкав у Подєбрадах, Празі, пізніше в Ужгороді, Будапешті. У 1928 р. працював у театрі (м. Ужгород), у 1934-1938 рр. учителював у Будапешті. У 1941 р. повернувся в Україну. Помер 26 лютого 1942 р. від туберкульозу, похований у м. Кам'янець-Подільському.

Автор поетичної збірки "Емаль" (1941), п'єс "П'яний рейд" (1938), "Отаман Пісня" (1936), "Андрій Корибут". Частина творів не була надрукована: "Місяць і зорі", "Неофавстіяда", "Останній король".

- Чирський М. *Вірші* // Координати: Антологія сучасної поезії на Заході. - Мюнхен: Сучасність, 1969. – Т. 1. – С. 123-130.
- Чирський М. *Емаль: Вірші*. – Прага: Б. в., 1941. – 40 с.
- Чирський М. *Отаман Пісня: П'єса*. – Чернівці, 1936. – 50 с.
- Чирський М. *П'яний рейд*. – Львів, 1938. – 33 с.

ЛІТЕРАТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПРАГИ МІЖ ПЕРШОЮ ТА ДРУГОЮ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ ХХ СТОЛІТТЯ

О. Олесь, М. Мухин, С. Наріжний, С. Черкасенко, Є. Чикаленко, В. Королів-Старий, Наталена Королева, В. Хмелюк, У. Самчук не належали до письменників „Празької школи”, але жили і працювали в Празі в цей період і творили те літературне середовище, яке було необхідне для становлення феномену „Празької школи”.

Королева Наталена (Кармен-Альфонса-Фернанда-Естрелья-Наталена Дунін-Борковська) (1888-1966) – українська письменниця неукраїнського походження. Народ. 3.03.1888 р. у Північній Іспанії у родині польського графа Адріана-Юрія Дуніна-Борковського. Мати походила із давнього іспанського роду. Вихованням Наталени після смерті її матері займалася бабуся Теофіля, погім материн брат Еугенію. Дванацять років вона пробула в монастирі Нотр-Дам де Сіон у Піренеях.

Восени 1904 р. приїхала в Київ, навчалася в Інституті шляхетних дівчат. Залишила батька і мачуху, що наполягали на вигідному шлюбі, і поїхала вчитися в Петербург. Закінчила археологічний інститут, одержала ступінь доктора археології. Закінчила Петербурзьку мистецьку академію, влаштуувала художні виставки у Петербурзі, Варшаві. Гастролювала з французьким театром. Захворівши, залишає театр, лікується на Закавказзі. Займалася археологією, мистецтвом, побувала в Іспанії, Франції, Італії, країнах Близького Сходу.

Перша світова війна застала її в Києві біля хворого батька, була сестрою милосердя в російській армії. Перший чоловік загинув у роки війни. Прибула у Прагу, працювала у системі освіти. Під впливом свого другого чоловіка – українського письменника В.Короліва-Старого – почала писати українською мовою (з 1919 р.). Померла 1 липня 1966 р. у Мельнику (Чехословаччина).

Автор збірки легенд „Во дні они” (1935), „Легенди старокиївські” (1941-1943), повістей „1313” (1935), „Без коріння” (1936), „Предок” (1937), „Сон тіні” (1938), „Quid est veritas?” (1961).

Королева Н. Без коріння. – Львів, 1936. – 121 с.; Клівленд, 1968. – 217 с.

Королева Н. 1313: Повість з середньовіччя. – Львів, 1935. – 113 с.

Королева Н. Quid est veritas? – Чікаго: Вид-во М.Денисюка, 1961. – 451с.

Королева Наталена. Предок: Іст. повісті; Легенди старокиївські. – К.: Дніпро, 1991. – 670 с.

Бусласва К. Доля України в „Легендах старокиївських” Наталени Королеви // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Ужгород, 2002. – Вип. 5. – С.54-56.

Голубовська І. Життєпис сучасниці (повість Наталени Королевої „Без

- коріння”) // *Дивослово*. – 2004. – № 6. – С. 59-62.
- Копач О. Наталена Королева. – *Вінніпег*, 1962. – 36 с.
- Мельнікова Ю. Художнє осмислення давнини в романі „*Quid est veritas?*” Наталени Королеви // *Особливості української історичної прози ХХ століття* / Г.Александрова, М.Богданова, Ю.Мельнікова, І.Снівак. – *Донецьк: ТОВ „Юго-Восток, Лтд”*, 2008. – С. 60-105.
- Мишанич О. Дивосвіти Наталени Королевої // *Повернення: Літературно-критичні статті і нариси*. – К., 1993. – С. 59-80.
- Набитович І. Художній всесвіт на палімпсестах минулого (*Літературні обрії Наталени Королевої*) // *Королева Н. Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas?* – *Дрогобич: Відродження*, 2007. – С. 3-36.
- Попова-Мозовська Т.І. Герой іспанської поеми „*Пісня про мого Сіда*” в культурно-історичному та життєвому просторі повістей Наталени Королевої // *Література в контексті культури: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А.Гусев та ін.* – *Дніпропетровськ: вид-во ДНУ*, 2006. – Вип.16. – Т. 1. – С. 229-234.
- Федорів Р. Королева, що входила в інші світи (*Королева*) // *Жовтень*. – 1988. – № 7. – С. 52-56.
- Шпиталь А. Палестина, Іудея, Святе Письмо й українська історична проза (*Н.Королева*) // *Слово і час*. – 1999. – № 12. – С. 26-30.

Королів-Старий (справж. прізвище – Королів) Василь Костянтинівич (1879-1943) – український письменник, художник, публіцист, перекладач. Псевдоніми і криптоніми – В.Диканський, Старий Василь, Подорожний, П.Щур, Хугорянин Старий, В.Дикий, Amator, В.Д., П-ий та ін. Народ. 4.02.(за ін. даними – 17.02) 1879 р. у с. Ладині Полтавської губернії (тепер Прилуцького р-ну Чернігівської обл.) у родині священика. Закінчив Полтавське духовне училище, навчався в духовній семінарії. Закінчив Харківський ветеринарний інститут (1902), працював ветеринарним лікарем у Полтавському земстві. Брав активну участь у національному русі. У 1906 р. був заарештований царським режимом і на кілька місяців ув'язнений. Один із засновників і керівників київського видавництва „Час”, редактор журналу „Книгарь” (1917-1919).

У 1919 р. виїхав до Чехословаччини у складі дипломатичної місії, одружився з Наталеною Королевою. Викладав в Українській господарській академії (Подебради), працював художником. Після допиту в гестапо помер 11 грудня 1943 р. у м. Мельник (Чехія).

Автор роману для дітей та юнацтва „Чмелик” (1920), збірки оповідань „Милосердний Самарянин” (1938), казок „Нечиста сила” (1923), збірок драматичних творів „Русалка-жаба” (1923), „Лісове свято” (1924), книги спогадів „Згадки про мою смерть” (1942), статей „Людина без копії – Борис Грінченко” (1928), малюнків природи і побуту Закарпаття.

- Королів-Старий В. Згадки про мою смерть. – Прага: Пробоем, 1942. – 123 с.*
Королів-Старий В. Милосердний Самарянин: Оповідання. – Львів: Українська бібліотека, 1938. – 126 с.
Королів-Старий В. Нечиста сила. Казки. – К.: Школа, 2006. – 256 с..
Королів-Старий В. Згадки про мою смерть: Спомини. – 2-е вид.— Торонто: Добра книжка, 1961. – 182 с.
Королів-Старий В. Чарівне намисто. Казки про дівчат. – К.: Веселка, 1993. – 64 с.
Королів-Старий В. Чмелик. Роман. – Прага, 1920; Королів-Старий В. Чмелик: Роман. – Монреаль, 1955. – 419 с.
 Шевчук В. Про „нечисту”, чи невидиму силу, силу та письменника, який про неї писав, Василя Короліва-Старого // Королів-Старий В. Нечиста сила. Казки. – К.: Школа, 2006. – С. 5-10.

Мухин (Мухін) Михайло (1894-1974) – літературознавець, критик, публіцист. Псевдоніми – К. Гридень, Читач, Подорожній, Рецензент. Народ. 1894 р. у Києві. Вчився разом з М.Рильсьим у гімназії. Брав участь у національно-визвольній боротьбі 1917-1920 рр., з 1920 р. – в еміграції. Мешкав у м. Подебради (Чехословаччина), співробітничав із „Вісником”. Після Другої світової війни емігрував до Німеччини. Помер 7 вересня 1974 р. у м. Альган.

Автор праць „Драгоманов без маски” (1934), „Україна в сучасній польській та московській літературі” (1927-1932), „Україна у французькій літературі 1920-1930” (1931) та інших.

Мухин М. З життєпису академіка А.Кримського // Визвольний шлях. – 1963. – № 6. – С. 637-642; № 7. – С. 743-750; № 8. – С. 879-887; № 9. – С. 998-1008.
(Читач) Сучасні українські поети. – Чернівці: Бібліотека Самостійної Думки, 1936. – 122 с.

Наріжний Симон Петрович (1898-1983) – дослідник української еміграції, бібліограф, історик. Народ. 30 січня 1898 р. у м. Сокілка Полтавської губернії. Закінчив Кобеляцьку школу (1917), історико-філологічний факультет Полтавського інституту (1918-1921). Емігрував до Чехословаччини (1922), закінчив філософський факультет Українського вільного університету (1927). Викладав упродовж 1928-1932 рр. в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, потім в Українському вільному університеті. Виконував обов’язки секретаря Українського історико-філологічного товариства (1929-1938), був директором Музею визвольної боротьби України в Празі (1945-1948).

Емігрував до Західної Німеччини, потім до Австралії (1951), поселився у Сідней. Помер 23 липня 1983 р., похований у Сідней.

Автор фундаментальної книги „Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами” (Прага, 1942),

„Матеріалів до історії Музею Визвольної боротьби України в Празі” (Цюрих-Вінніпег, 1957-1959), численних праць з історії козаччини.

Наріжний С. Вищі українські школи в Чехії // Хроніка 2000. – К., 1999. – Ч. II. – С. 146-191.

Наріжний С. М.П. Василенко і його наукова діяльність. – Львів, 1936. – 41 с.

Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Част.1. – 372 с.

Олесь Олександр (1878-1944) – український поет, прозаїк, драматург, перекладач. Псевдоніми – Яків Чорноморець, Іван Веселий, Клим Серета, В.Валентин. Справжнє ім'я та прізвище – Олександр Іванович Кандиба. Друкувався під псевдонімом В. Валентин. Народ. 5 грудня 1878 р. в с. Кризі (Білопілля) на Сумщині. Батьків рід походив із чумаків, материн – із кріпаків. Закінчив Дергачівську хліборобську школу. У 1903 р. вступив до Харківського ветеринарного інституту. Потім працював ветеринарним лікарем у Харківському земстві. З 1911 р. мешкав у Києві.

У 1919 р. виїхав до Будапешта, потім до Відня. Очолював Союз українських журналістів і письменників, редагував сатиричний журнал „Сміх”. Згодом переїхав до Чехословаччини (1923). Помер 22 липня 1944 р., похований на Ольшанському цвинтарі у Празі.

Автор поетичних збірок „З журбою радість обнялась” (1907), „Будь мечем моїм!..” (1909), „Поезії” (1911), „Чужиною” (1919), „Княжа Україна” (1930), „Кому повім печаль мою...” (1931), „Цвіте трояндами” (1939), сатиричних творів „Перезва” (1921), драматичних творів „Драматичні етюди” (1914), „Ніч на полонині” (1943-1944), прозових творів, казок для дітей.

Кедровський В. Олександр Кандиба-Олесь // Обриси минулого. Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. – Нью-Йорк: Свобода, 1966. – С. 68-82.

Неврий М. Олександр Олесь: Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1994.

Кедровський В. Олександр Кандиба-Олесь // Обриси минулого. – Нью-Йорк: Свобода, 1966. – С. 68-82.

Лаборєва О. Ознайомлення десятикласників з життям і творчістю Олександра Олеся // Укр. мова і літ. в школі. – 1990. – №2.

Олександр Олесь. Творча спадщина і сучасність: Збірник наукових праць. – Суми: Козацький вал, 1999. – 307 с.

Радишевський Р. Журба і радість Олександра Олеся // Олесь О. Твори : У 2 т. – К., 1990.

Харчук Р. „З журбою радість обнялась...” // Укр. мова і літ. в школі. – 1989. – № 4.

Павлюк Антін (1899-193?) – письменник, перекладач. Народ. 1899 р. на Волині. У 1922 р. емігрував до Праги (Чехословаччина), редагував

альманах „Стерні”, очолював літературну групу „Жовтневе коло”. У 1932 р. емігрував до СРСР. Подальша доля невідома. За неточними даними помер 1960 р. в Астрахані.

Автор поетичних збірок „Сумна радість” (1919), „Життя” (1925), „Осінні вири” (1926), „Біль” (1926), „Пустеля любови” (1928), „Полин” (1930), „Reliquaige” (1931), „Ватра” (1931); збірки оповідань „Незнайома” (1922).

Павлюк А. Незнайомка. – Львів, 1922. – 39 с.

Самчук Улас Олексійович (1905-1987) – український прозаїк, журналіст, редактор. Друкувався під літературними іменами і криптонімами: В.Данильчук, В.Перебендя, Влодко Іван, Волинянка Ольга, Кай, Ф.Грак, У.С., М.П., П.Б, Б.П., В.Р., М.К., Ф.Н. Народ. 20 лютого 1905 р. у с. Дермань на Рівненщині в селянській родині. Навчався у Крем’янецькій гімназії, Брєславльському й Українському вільному університетах. У 1927 р. утік із польського війська до Німеччини. Закінчив Український вільний університет (1931).

У 1941 р. повернувся до Рівного, був головним редактором часопису „Волинь”. У 1944 р. емігрував, перебував у таборах Ді-Пі (1945-1948). У 1948 р. переїхав до Канади. Помер 9 липня 1987 р. у м. Торонто (Канада). Член Об’єднання українських письменників „Слово”.

Автор повістей „Марія” (1933), „Кулак” (1932), трилогії „Волинь” („Куди тече річка” (1932), „Війна і революція” (1936), „Батько і син” (1937)), романів „Юність Василя Шеремети” (1946-1947), „Ост”: „Морозів хутір” (1948), „Темнота” (1957) і „Втеча від себе” (1982); книг спогадів і репортажів „П’ять по дванадцятій” (1954), „на твердій землі” (1967), „На білому коні” (1956), „На коні вороному” (1979), „Плянета Ді-Пі” (1979), „Слідами піонерів” (1980).

Самчук У. Гори говорять. – К., 1996.

Самчук У. Волинь: У 2 т. – К.: Дніпро, 1993. – Т.1, 2.

Самчук У. Дермань. Роман: У 2 ч. – Рівне: Волинські береги, 2005. – 120 с.

Самчук У. На білому коні. – Львів: Літопис Червоної Калини, 1999.

Самчук У. На коні вороному. – Львів: Літопис Червоної Калини, 2000.

Самчук У. Темнота. Роман. – Нью-Йорк, 1957. – 493 с.

Самчук У. Чого не гоїть огонь. – К.: Укр. письменник, 1994.

Самчук У. Юність Василя Шеремети: Роман. – Рівне: Волин. береги, 2005. – 329 с.

Волинські дороги Уласа Сачука: Збірник. – Рівне: Азалия, 1993.

Гром’як Р. Розпросторення духовного світу Уласа Самчука (Від трилогії „Волинь” до трилогії „Ost”) // Орієнтації. Розмисли. Дискурси. 1997-2007. – Тернопіль: Джура, 2007. – С. 248-267.

Улас Самчук. Ювілейний збірник. До 90-річчя від дня народження. – Рівне: Азалия, 1994.

Тарнавський О. Улас Самчук – прозаїк // Відоме й позавідоме. – К.: Час, 1999. – С. 336-350.

Ткачук М.П. Художні виміри творчості Уласа Самчука // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 6. – С. 43-47.

Хмелюк Василь (1903-1966) – поет, художник. Народ. 31 липня 1903 р. у с. Березівка теперішньої Вінницької обл. (за іншими даними – у с. Чернятині на Волині), закінчив гімназію. Разом із братом після поразки національно-визвольних змагань емігрував до Польщі. Навчався у Краківській академії мистецтв. Потім переїхав до Чехословаччини, продовжив навчання у Карловому університеті та в Українській студії пластичного мистецтва. У 1928 р. переїхав до Франції. Брав участь у мистецьких виставках. Колекції його картин виставлялися у Франції, Англії, Італії, Швейцарії, США. Помер 2 листопада 1966 р. у Парижі.

Автор поетичних збірок „Гін” (1926), „Осіннє сонце”, „Поезії 1923-26 і 1928” (1928).

Василь Хмелюк. Координати. Антологія сучасної української поезії на Заході. – Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. – С. 198.

Ільницький М. На перехресті стилів // Хроніка 2000. – К., 1999. – Ч. II. – С. 306-309.

Федорук О. Василь Хмелюк. – К.: Тріумф, 1996.

Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876-1940) – український поет, прозаїк, драматург, фейлетоніст, літературний критик. Псевдоніми – Петро Стах, Провінціал, Верховинський. Народ. 24 грудня 1876 р. у м. Новий Буг на Херсонщині (нині Миколаївська обл.) у селянській родині. Закінчив двокласну школу, Новобузьку учительську семінарію. З 1895 р. учительював у школах Катеринославщини. З 1901 р. працює вчителем у колишній Юзівці (нині Донецьк). З 1910 р. живе в Києві, працює в редакції педагогічного журналу „Світло”, в товаристві „Українська школа”. У роки першої світової війни працює в театрі М.Садовського.

У 1917-1918 рр. укладає читанки й букварі для дітей: „Буквар”, „Рідна школа”, „Читанка” (I, II, III, IV), „Найпотрібніші правила правопису”, „Граматка”. За дорученням Міністерства освіти УНР їде до Відня (1919), укладає підручники для українських шкіл.

У 1923-1929 рр. живе в Ужгороді, працює театральним референтом товариства „Просвіта”. Звинувачений у співпраці з комуністами, виїздить до Чехії і поселяється у Горніх Черношіцях поблизу Праги. У боротьбі за українську державність загинув його єдиний син (1939). Помер 8 лютого 1940 р., похований на Ольшанському цвинтарі у Празі. Вірші „В чаду коханья”, „Над річкою”, „Ніч” стали народними піснями.

Автор поетичних збірок „Хвилини” (1909), „До верховин” (1920); збірок оповідань „Маленький горбань та інші оповідання” (1912), „На шахті”

(1909), „Вони перемогли” (1917), „У шахатарів. Як живуть і працюють на шахтах” (1919); роману „Пригоди молодого лицаря” (1937); драматичних творів „Хуртовина” (1908), „Казка старого млина” (1913), „Про що тирса шелестіла...” (1918), „Ціна крові” (1931), „Северин Наливайко” (1934).

Черкасенко С. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1991. – Т.1. – 891 с.; Т.2. – 671 с.

Кудрявцев М. Драма ідей в українській новітній літературі. – Кам'янець-Подільський, 1997.

Кузякіна Н. Українська драматургія початку ХХ століття. – К., 1979.

Мишанич О. В безмежжі зим і чужини... // Черкасенко С. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1991. – С.5-40.

Ржепецький Л.А. Спиридон Черкасенко: Постаць у вирі історії. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. – 59 с.

Школа В. Драматургія Спиридона Черкасенка (еволюція індивідуального стилю).— К.: Знання України, 2001. – 130 с.

Чикаленко Євген Харлампійович (1861-1929) – мемуарист, публіцист, меценат українських видань, видавець. Народ. 21 грудня (за ст. ст. 9 грудня) 1861 р. у с. Перешори Ананьївського повіту Херсонської губ. у родині поміщика. Навчався у пансіоні англійця Рандаля, потім у гімназії Соколовського, Єлисаветградському реальному училищі. Вищу освіту здобував у Московській агрономічній академії, на природничому відділі Харківського університету. У 1884 р. був заарештований і відправлений під нагляд поліції у с. Перешори. У 1894 р. переїхав до Одеси, у 1900 р. – до Києва. Брав активну участь у громадському житті: як член „Старої Громади” (з 1900 р.), УДП (з 1904 р.), УДРП (з 1905 р.), Товариства українських поступовців (з 1908 р.). Організував при НТШ у Львові фонд ім. Мордовця для допомоги укр. письменникам, фінансував тижневик „Селянин” (м. Львів), був фундатором „Академічного Дому” у Львові, фінансував видання „Громадської думки” (1906), „Ради” (1906-1914).

У роки Першої світової війни перебував у Фінляндії, Петрограді, Москві. У 1919 р. виїхав до Галичини, потім до Австрії. У 1925 р. емігрував до Чехословаччини, очолював Термінологічну комісію при Українській господарській академії в Подєбрадах. Помер 20 червня 1929 р. у м. Празі.

Автор практичних порад „Розмов про сільське господарство” (у 5 кн., 1897), „Спогадів” (I-II, 1925-1926), „Щоденника. 1917-1919” (1931).

Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк: УВАН, 1955. – 504 с.

Чикаленко Є.Х. Спогади (1861-1907): Док.-худ. вид. / Передм. В.Шевчука. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.

Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907-1917). – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.
Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. – Прага, 1934.

З М І С Т

Віра ПРОСАЛОВА "НІ РОСІЇ, НІ ЄВРОПІ НЕ ЗРОЗУМІТИ СИНІВ ТВОЇХ!"	3
Юрій ДАРАГАН	
Послання	25
То я та вітер в дикім полі... ..	25
Чорне	26
Дніпро, пунсовий захід, кручі... ..	26
Дажбог лякає білі коні... ..	27
Такий чужий, такий далекий... ..	27
Ніч	28
Жіноче	28
Євген МАЛАНЮК	
Молитва	29
Шевченко	29
Стилет чи стилос? – не збагнув. Двояко... ..	30
Серпень	31
Знаю – медом сонця, ой Ладо... ..	32
Відвіку покарано степом... ..	32
Біографія... ..	33
Візія	34
Строфи	35
Олекса СТЕФАНОВИЧ	
Вічна слава	36
Вони злились в єдину гаму... ..	37
Портрет	37
Просто. Не йти вправоруч... ..	38
Дорошенко	39
Крути	39
Молитва	41
Перун	41
О. Ольжичеві	42
Хвилюють, ходять, шумлять жита... ..	42
Юрій КЛЕН	
Ми	43
Божа матір	44
Бур'яном заростає дорога... ..	45

Софія	46
Конкістадори	47
Сковорода	49
Черга	50
Чудо воскресіння	78
Медальйон	81
Яблука	88
Юрій ЛИПА	
Націє, народжена з огня... ..	104
Пануй	104
Людська душа, як дерево гіллясте... ..	104
І прийде час	105
Могила незнаного бійця	106
Література	108
Моренко	114
Петька клин, нальогчик	126
Леонід МОСЕНДЗ	
Ми були... ..	139
Мій шпиталь	139
Осіння ніч... Коротка, як і влітку... ..	140
Балада про побратима	140
Євшан-зілля	143
Берладник	152
Брат	155
Поворот козака Майкла Смайлза	159
Великий лук	173
Роксолана	184
Мінерва	193
Оксана ЛЯТУРИНСЬКА	
Зуб, ратище, копито, пазур... ..	200
Устами славлена... ..	200
За око – враже око... ..	200
Перуне, освяти мечі!	200
На варті	201
Ти ще не вмер, ти ще не вмер!	201
Давно затерся слід копит... ..	201
Зброї – чести, йменню – слави... ..	202
Хилились стязі, пнулись вгору... ..	202

Доріжки саду – в золотих цятках...	202
Уранці будять осокори...	203
Заспівай, Бояне...	203
Материнки	203
Олег ОЛЬЖИЧ	
Нащо слова? Ми діло несемо...	205
Був же вік золотий, свіжі, проткані сонцем діброви...	205
Легко і ясно лежати з пробитими грудьми...	207
На трьох горбах під знаками...	207
Рудько	208
Олена ТЕЛІГА	
Усе – лише не це! Не ці спокійні дні...	222
Сучасникам	222
Вечірня пісня	223
Поворот	223
Відповідь	224
Я руці, що біла, – не пробачу...	225
Чоловікові	225
Мужчинам	226
Або-або	226
Нагала ЛВИЦЬКА-ХОЛОДНА	
Коли?	232
Приходить час, відходять в вічність друзі...	232
Бабине літо	233
Інвектива	233
Жнива	234
Вилазить місяць...	234
Чорний колір – колір зради...	234
Степова казка	235
Небо знов молоде й блакитне...	236
Народження поезії	236
Остання дія	236
Галина МАЗУРЕНКО	
Куди ведеш нас, Господи? Куди?	237
Душа де? Душі нема...	237
З щоденника	237
В болючій тузі народилось СЛОВО...	237
Різдво	238

Осіння елегія	238
Галузка ямину	239
"Не той козак, хто поборов, а той козак, хто "вивернеться"..."	240
Андрій ГАРАСЕВИЧ	
Татарський табір	247
Перед бурею	248
Смерть Калнишевського	248
Іван ІРЛЯВСЬКИЙ	
Поезіє бурхливого життя!	250
Пісня днів	250
Карпатська січ	251
Похід	252
Іван КОЛОС	
Серце, серце...	253
Весна	253
Дорога назустріч	254
Осінні стежі	254
Микола ЧИРСЬКИЙ	
Водоспад	255
Прелюдія ранкова	255
Несе мене життя на дужих персах...	256
БІОБІБЛІОГРАФІЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ПИСЬМЕННИКІВ ПРАЗЬКОЇ ШКОЛИ	257
ЛІТЕРАТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ПРАГИ МІЖ ПЕРШОЮ ТА ДРУГОЮ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ ХХ СТОЛІТТЯ	269

ХУДОЖНЄ ВИДАННЯ

Празька літературна школа: ліричні та епічні твори

Упорядкування,
передмова і редакція

В.А. Просалової

Відповідальні за випуск

*В.С. Білецький,
Г.В. Сімченко*

Обкладинка

*О.В. Трошкін,
І.А. Венгренюк*

Комп'ютерна верстка

*І.А. Венгренюк,
Ю.В. Молодан*

***В проєкті брали участь: Донецьке обласне відділення Товариства
«Україна – Світ», Український культурологічний центр (м. Донецьк),
Донецьке відділення Наукового Товариства ім. Шевченка***

Підп. до друку 02.12.2008. Формат 60x84 1/16. Папір офісний.
Друк цифровий. Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 16,3.
Обл. вид. арк. 13,9. Зам. 1-021208. Наклад 1000 прим.

Виданиче підприємство "Східний видавничий дім"
(Державне свідоцтво № ДК 697 від 30.11.2001)
83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45
тел./факс (062) 338-06-97, 337-04-80
e-mail: svd@stels.net

Надруковано у